

ખાજાગોળી:-લવિંગ, પીપર, એલચી, લિંગોળી અને મધૂરપિચ્છકરમ એ સર્વ સમજાગે લઈ, વસ્રગાળ ચૂણું કરી મધમાં મગ જેવડી ગોળી વાળી પાણીમાં અથવા દૂધમાં આપવાથી કૃમિ, તાવ, ઝાડો તથા બિલટી મટે છે.

—વૈદ્ય નારાયણ દરગોવિંદ અધ્યયુ-આરોગી

આમણુ માટે:-રૂમીમસ્તકી તોલો ૦૧, કલાઈ સફેતો તોલો ૦૧ તથા માયુંફળ તોલો ૦૧૧ લઈ, ખાંડી બારીક ચૂણું કરી આમણુ ઉપર બજારાવી આમણુ અંદર બેસાડવી. એ પ્રમાણે થોડા વખત કરવાથી પછી આમણુ બહાર નીકળતી નથી.

—વૈદ્ય મણિલાલ ગણપતિશંકર મદ-સુરત

તાવ ઉતારવા માટે:-પાકાં આકડાનાં પાન લાવી જરા થોડી રસ કાઢી, પવન ન આવે તેવા સ્થાનમાં દહીંને રાખી આખા શરીરે રસ ચોપડી સુવાડી ગરમ કપડાં ઝોઢાડવાં, જેથી એક કલાકમાં તાવ ઊતરી જશે. ઠોઈ પણ દવા પેટમાં ન જઈ શકે ત્યારે તાવ ઉતારવા માટે વપરાય છે. તેથી તાવ ફરી આવશે ખરો, પરંતુ અણુઉતાર રહેશે નહિ.

—વૈદ્ય મંગળભાઈ બુધરભાઈ-આવળા

બરાણી સસણી:-પાતાળતુંબીના ઘસારા સાથે કુલાવેલ ટંકણખાર તથા થોડું લોંચરીંગણીનું ચૂણું મેળવી દિવસમાં ત્રણ વખત પાવું. છાતી ઉપર અને વાંસા ઉપર હુંગળીનો રસ લગાડવો તથા નાકે સૂંઘાડવો. આકડાનાં પાન પર એરંડતેલ ચોપડી ગરમ કરી ફેફસાં ઉપર મૂકવાં તેમજ જે કાળજામાં દરદ બણાય તો તે પર એજ પાન મૂકવાં, જેથી બેત્રણ દિવસમાં મટે છે.

—વૈદ્ય નરમદમદ દમીર-રાગઢાટ

પંચલવણુ:-પંચલવણુ એટલે પાંચ જાતના ક્ષાર-દરેક તોલો

બળમાં રોગવી લગાડવાથી આમણુ બેસી જાય છે.

—પૈલ નરસિંહભાઈ માધવભાઈ—કોટાર

૧. અશ્વચોળી શુટિકા:-

રસવિધ, ગંધક અને હરતાલ, ત્રિકટુ, ત્રિકૃળા, ટંકણખાર; અજોપાળ ભૂંગરસે ખાંધે ચોળી, ચોસઠ રોગકુણે અશ્વચોળી.

આ ચોળી ઘટિત અનુપાન સાથે એક ટંક આપવી અને બીજા ટંકે માણુકરસ, પાન અને કેશરમાં વાટી પાવાથી પણ ઘણાં બાળકો સારાં થયેલાં છે. જો ખાંસી બહુ હોય તો નિખંધ-માળાના પહેલા ભાગમાં બતાવ્યા પ્રમાણે જોખલીની દવા બનાવી એ દવાનું વાલ એકનું પડીકું, અજમો તથા પાનના રસમાં પાલું.

૨. માણુકરસ:-હરતાલ વરણી તોલો ૧ અને હિંગજોલ તોલો ૧ ખરલમાં વાટી અળરખના પતરા ઉપર આણું પાથરી ઉપર ઘઉંની કણુકની પાળ ખાંધી ઉપર બીજું પતરું ઢાંકી નિર્ધૂમ અગ્નિ ઉપર રસ પરિપક્વ કરવો. ત્યારે ઠંડો પડી જાય ત્યારે ખરલમાં બારીક વાટી રાખી મૂકવો.

૩. વાવળી માટે:-કૂતરિયા વાઘ (એક જાતના વાઘ) ની જીભ એક ચોખ્ખાપૂર બાળકની માતાના ધાવણમાં ઘૂંટી એક દિવસમાં ત્રણ વખત પાવાથી વાવળી તુરત મટે છે.

૪. કૃમિ માટે:-સીતાફળીનો રસ તોલો ૧૦ માં અશ્વ-ચોળી શુટિકા જોડા પ્રમાણમાં આપવાથી કૃમિ મટે છે.

૫. કૃમિ માટે:-કંપીલો, હૈરવસિંગ (અથવા કોવચ) ની ખજૂરી અને સાકર એ ત્રણે સમભાગે લઈ ખરલ કરી સુખડ અને

દિનેશ પાસના આગે વળુ ટો પાટ પીજે દિવસે રોડ રોડ
 દિનેશ પાસના આગે પાસાઈ બાગમાં રૂમિ નીચી કાચ રો.

— 15 —

[illegible]

— १११ —

ଆମେରିକୀ ସାହିତ୍ୟ-କବିତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହି ପୁସ୍ତକ
ଆମେରିକୀ ସାହିତ୍ୟ-କବିତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହି ପୁସ୍ତକ
ଆମେରିକୀ ସାହିତ୍ୟ-କବିତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହି ପୁସ୍ତକ

— 262 —

[illegible]

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 84

[illegible]

$\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i = \bar{x}$

૩. બાંગળરમ, લોહભરમ અને અક્ષકભરમ એ ત્રણે બળે આનીભાર લઈ મધમાં એક દિવસ ખરલ કરી, એક ચણાડીભાર ચટાડી ઉપરથી એક પાકું શુદ્ધર ખવડાવવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવાથી ખાળકને જિંઘમાં પેશાબ થતો હોય તો બંધ થાય.
—ભાસ્તર કેશવરામ હરિસંકર ભટ્ટ-કાપોદ્રા

સર્વોત્તમ ખાળાગોળી:—રાવડિંગ તોલો ૦, કરમાણી અજમો વાલ ૧, એલચી વાલ ૪, અફીણ એક ચણાભાર, છુવારી ખારેક તોલો ૦, વંશલોચન વાલ ૪, અંબર એક મગભાર, કુલીજન વાલ ૪, કેશર વાલ ૪, અતિવિપની કળી તોલો ૦, બયફળ તોલો ૦, પીપરીમૂળ વાલ ૪, લવિંગ વાલ ૨, ધોળાં મરી વાલ ૪, મોટી હરડે વાલ ૪, સોનાના વરખ નંગ ૨, આડુનો રસ તોલો ૦ અને નાગરવેલનાં પાનનો રસ તોલો ૦ એ સર્વેને ખારેક વાટી મધમાં મગ જેવડી ગોળી કરવી.

—વૈદ્ય ચંચળલાલ બલ્લભ-મુંદ્રા (૬૨૭)

તવાઈ ગયેલા ખાળક અગર મોટા માણસને ઉંબરાના (શુદ્ધર) ના દૂધની ગોળી બનાવીને પાણી સાથે ગળાવવાથી સારું થઈ જાય છે.

—વૈદ્ય ઈશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી-સુરત

છોકરાની વરાધવાવળી:—(ભરાઈ આવવું)—વગરથોધેડું મોરચુ તોલો ૦, થોધેલો નેપાળો તોલો ૧, જવખાર તોલો ૧૧ અને સૂંઠ તોલો ૩ એ સર્વેને વાટી તુલસીના રસમાં અગર નાગરવેલનાં પાનના રસમાં ખલ કરી બાજરીના દાણા જેવડી ગોળી વાળવી. ખાળકની છાતીમાં ઠંડ જોતો હોય, પેટ જોરથી જિછળતું હોય કે પેટ ચઢ્યું હોય ત્યારે એક ગોળી મધમાં મેળવી દૂધ સાથે પાવી. ગોળી આપ્યા પછી બેત્રણ ચમચા દૂધ

૧૩. જે રોગી જાતકના જરૂર મમલે આપ્યો. તે રોગે
 જે જમન કર્યાં જમ. રે વર આ રોગી આપ્યો નહિ. જ
 જે રોગી રોગે આપ્યો જુગલ દાને જાતક નહિ દાવડે.
 — ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯

૨૮-જાતુ, ઉપજાતુ, શોધનને માગળ

જન કરતાં ઓછો નહિ હોય એવો જેટલા તોલા સોમલ હોય, તેનાં નંગ બિજેશ લઈ તેના રસમાં સોમલનો કટકો ૪૦ દિવસ પછી પલાળો રાખવો એટલે ગોમિયો થશે. પછી ચીનાઈ ચાલીનો સંપુટ કરી તેમાં સોમલ મૂકી બાકીની જગ્યામાં જીરુનો રસ ભરવો ને ત્રણ કપડમટ્ટી કરી, થોડાં અડાયામાં ફૂંકી 'કુ' એટલે સફેદ નિર્ધૂમ ખાખ થશે.

૪. હિંગળોકમારણ:-હિંગળોકને વાટીને સાટોડીના રસના ટુવા દઈ સાટોડીના રસમાંજ ખલ કરવો, અને જે ટુવા તાંજ ભરમ થઈ જાય તો અગ્નિ દેવાની જરૂર નથી. જે ભરમ થાય હિં, તો થોડાં અડાયાંને અગ્નિ આપવો એટલે ભરમ થઈ જશે.

૫. તાંબાનો ઢળુમારણ:-એક ઢળુને ૧૦૮ વાર બકરીના ધૂધના પટ દેવા. એટલે તેને ગરમ કરી દૂધમાં બોળવો. પછી ૦૧ ર ઉંઢરકાનીને વાટી તેની વચમાં ઢળુને મૂકી, ત્રણ કપડમટ્ટી કરી, ૧૩ શેર અડાયાં છાણાંમાં ફૂંકવું, એટલે સફેદ ભરમ થશે.

૬. નેપાળો શેર ૦૧ અને લિલામાં શેર ૦૧ એ બંનેને ખાંચ-ધોમાં ખાંડી બારીક કરી, પછી કલાઈ શેર ૦૧ ની એક ડબી એવી મનાવવી કે, જેમાં ૦૧ શેર ભૂકો માય. પછી તેમાં ૦૧ ભૂકો નાખી ડબી ઉપર પેલો ઢળુ મૂકી, તેના ઉપર બીજો ભૂકો દાખી, ડબી બંધ કરવી. પછી તેના ઉપર ચીંચરાં શેર ૧૦ થી ૧૫ લગી લઈ પેટવાં અને એક ડીબમાં મૂકી સળગાવી દેવું. ત્રીજો દહાડો બરા-બર ઠંડું પડ્યા પછી તપાસવું. રાખને સુકિતથી ખસેડવી એટલે કલાઈના ગઠ્ઠા જુદા પડી જઈ સફેદ ભરમ નીકળશે. પણ યાદ રાખવું કે નેપાળો અને લિલામાં ખાંડતાં હાથને કે શરીરના કોઈ ભાગને લાગે નહિ તેની સંભાળ રાખવી.

૭. જેટલા તોલા તાંબુ મારણ હોય તેટલા તોલા તાંબાનાં

જનનાં હૃદયે તેના પાડું પાડું જેવડા કામ કરી, તેના વજનથી કાં
 મળે. કાનું મહિત્ત (મોલ, મુખનીના ગાંધડા) હૃદય, તેને ખાંદે જો
 હરી તે કે હિલ. મોલ પહેલાં હૃદય, તેમ. સોનામુખીને જો.
 જોઈ તેના ઉપર પેલા પાંચના કામ મૂકવા. જોઈ તે કામ જ
 કે ન મુખીને. જોઈ નાંદી તેના ઉપર પાંચ પાંચના કામ રે.
 જર, જેમ કાંઈ કામ. જેમ કાંઈ તેના ઉપર કાંઈ (નોંધ મળ્યા પછી
 કાંઈ જો. જો જોઈ તેના ઉપર તે ઉપર કે કામ કાંઈ. જોઈ તેને
 તેને જોઈ કામ, કે કામ જો. જોઈ તેને, જોઈ તે કામ જો.
 કામ જો. કે જોઈ તેના ઉપર કામ જો. તે કામ જો.
 કે કામ જો. કે કામ જો. કે કામ જો. કે કામ જો. કે કામ જો.
 કે કામ જો. કે કામ જો. કે કામ જો. કે કામ જો. કે કામ જો.

સૂચના:-મોતી ને વીંધેલા હોય તો તેના વેહમાંથી વીંધારા ની સોય ભાંગી ગયેલી કોઈ કોઈ વાર નીકળે છે. અને તે ને હોય તો નુકસાન કરે છે. માટે અધખોળરાં ખાંડ્યા પછી તે તપાસી નેવું અને ને તેમાં સોયની ભાંગી ગયેલી કકડી માલૂમ પડે તો તેમાંથી કાઢી લેવી. જનતાં લગી વીંધ્યા વગરનાંજ મોતી લેવાં. મોતીની છીપની ભરમ પણ ઉપર મુજબની રીતિથી થયે.

૧૧. શંખભરમ:-આખા શંખના કકડા કરવા. પછી તેને તાપમાં મૂકી ખૂબ ગરમ કરી બકરીના દૂધમાં છમકારવા. એવું આઠઠસ વાર કરવું એટલે તેમાં ફાટ પડી ચિરાડા પડશે. પછી તે કટકાઓનું તોલ કરવું. તેના વજનથી ચોથે ભાગે કાળીજીરીનો ખાડેલો ભૂકો લઈ, તેને માટીના સરાવળામાં પાથરી તેના પર પેલા શંખના કકડા ગોઠવવા. પછી તેના પર બીજો ભૂકો નાખી પાછા તેના પર બાકી રહેલા કકડા ગોઠવવા. તે ગોઠવાઈ રહ્યા પછી તેના પર બીજું સરાવળું ઢાંકી, તેના પર એક કપડમટ્ટી કરી, તેને બે ટોપલા છાણાંથી ફૂંકી મૂકવું, એટલે સફેદ ભરમ તૈયાર થશે.

૧૨. કલાઈમારણ:-ચોથેલી અગર વગર ચોથેલી કલાઈના ઝીણા ઝીણા કકડા કરી, એક ગુણપાટના કકડા પર મેંદીનો માટેલો ખાલો પાથરી, તેના ઉપર કલાઈના કકડા આંગળ દોઢ આંગળને છેટે ગોઠવવા. કલાઈ પર મેંદીનો પાલો ને પાલા પર કલાઈ એમ ગોઠવ્યા કરવું. પહેલા અને છેલ્લા પડમાં પાલો વધારે રાખવો. એમ ગોઠવીને તેનું યુક્તિથી પોટલું બાંધવું ને ઉપર દોરડીથી ખૂબ લપેટવું. બાદ તે પોટલું એક મોટા કલેડામાં ગોઠવી, તેને ગજપુટ અગ્નિ કાંધક આછો આછો દેવો એટલે સફેદ ભરમ થશે. એને કપડમટ્ટી કરવાની નથી, માટે પોટલું એમ ને એમ કલેડામાં ગોઠવી દેવું. એજ રીત પ્રમાણે અજમામાં, લાંગમાં અને ચોકડાના પાલામાં પણ ભરમ થશે,

વોળુનો રસ નાખતા જલુ' એટલે લગભગ એકાઠ માસમાં તૈયાર થશે.

૧૫. સાબરશિંગાની ભરમ:-સાબરશિંગાને ફુંવારના તથા ધંતૂરાના રસમાં જોળી મૂકી ગજપુટ અથવા આપવાથી ભરમ થશે.

૧૬. હરતાલભરમ:-વરખી હરતાલ તોલો ૧ લઈને ફુંવા-એક શેર રસમાં વાટતાં વાટતાં જોળો વળી બીય, ત્યારે તેને ઘી બાદીના સંપુટમાં ગોઠવી, ત્રણ કપડમટ્ટી કરી, એક વેંત કુટપુટ) ખાડામાં મૂકી આંચ આપવાથી સફેદ ભરમ થશે.

—પતિત્રી રવિહંસજી દીપદંસજી—સુરત

૧. સુવર્ણભરમ:-હીંગણા (કાંટાવાળો તાંબળો)ના રસમાં નો રેતરડીથી બૂકો કરાવી, (અથવા સોનાના વરખ લેવા) ની સાથે ખૂબ ખરલ કરી જોળી બનાવી સરાવસંપુટમાં મૂકી પુટનો અથવા આપવાથી ભરમ થાય છે.

૨. ખીજી વિધિ:-પ્રથમ સોનાનાં પતરાંને જળબાળુના માં સાઠ (૬૦) વખત છમકારવું. પછી જળબાળુના રસમાં વખત ગજપુટ આપવાથી સોનાની ઉત્તમ ભરમ થાય છે.

૩. સુવર્ણશોધન:-સોનાનાં પતરાંને તેલ, છાશ, ગોમૂત, ઘી, કાંજ તથા આકડાના દૂધમાં સાત સાત વખત છમકારી ક ધર્મો પછીજ સોનાની ભરમ કરવાથી ઉત્તમ ભરમ થાય છે.

૪. રૈખ્યભરમ:-ચાંદીનાં પાતળાં પતરાં કરાવી (ગોટીની ઘી પણ ચાલશે) ગોમૂત, તેલ, છાશ, કાંજ, કુલથી અને કડાવું દૂધ એ દરેકમાં સાત સાત વખત છમકારવું જેથી શુદ્ધ થાય છે. પાણકંદાને વાટી લૂગદી કરી ઉપર મુજબ શુદ્ધ કરેલી

ભસ્મવિધિ:—ધોળી ચણોઠી શેર એક લાવી ખાંડી ખારીક ચૂર્ણ કરી એક વાસણમાં ભરી, તેની અંદર વચ્ચોવચ્ચ શુદ્ધ કરેલ તાંબાનું પતરું મૂકી વાસણના મોઢા ઉપર સંધિલેપ કરી ચૂતા પર ચણવી એક દિવસ તીવ્ર અગ્નિ આપવો. જ્યારે ચણોઠી ખળી ધોળી ખાળ ચર્ધ જાય ત્યારે ઠંડું પડવા દઈ તૈયાર થયેલી ભસ્મ કાઢી લેવી.

ખીજી વિધિ:—કેરડાંની કૃપળો લાવી વાટી લૂગદી કરી, તેની અંદર તાંબાનું પતરું મૂકી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે ત્રણ ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

ત્રીજી વિધિ:—રિસામણીના રસમાં તાંબાને ખૂબ ખરલ કરી તેની ગોળી વાળી તેની લૂગદીમાં મૂકી ગજપુટ આપવાથી ત્રણ ગજપુટમાં ભસ્મ થાય છે.

ચોથી વિધિ:—શુદ્ધ કરેલ તાંબાનું પતરું ૧ તોલાભાર અને નેપાળાની મીંજ તોલા ૫ લઈ, પ્રથમ નેપાળો તથા ભિલામાં વાટી લૂગદી કરી તાંબાનું પતરું મૂકી, તે લૂગદીની ઉપર ચીંથરાં શેર ૨૦ વીંટી, એકાંત સ્થાનમાં (પવન ગિલકુલ આવે નહિ તેવી જગ્યાએ) તે ગોટાને કૂંકી દેવો. સ્વાંગશીત થયે તૈયાર થયેલી ભસ્મ કાઢી લેવી.

પાંચમી વિધિ:—પૈસાને લાલચોળ તપાવી વડના દૂધમાં ૨૧ વાર અને ગોમૂત્રમાં ૧૦૮ વાર છમકારવો. પછી શિવલિંગીનાં પાન શેર ૦૫ લઈ વાટી લૂગદી કરી તેમાં પૈસો મૂકી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

ખંગભસ્મ:—લોહાના કડછામાં કલાઈનો રસ કરી એક ઠામમાં તેલ ભરી તેમાં કલાઈનો રસ રેડવો. એ પ્રમાણે સાત વખત રેડવો. પ્રથમ જે ઠામમાં તેલ ભર્યું હોય તે ઠામની ઉપર એક

- ઉપર અરધાં પાથરી ઉપર કલાઈનાં પતરાં ગોઠવી અડધી લૂગદા (બાકી વધેલી) ઢાંકી ઉપર છાલું મૂકી સળગાવવાથી ભસ્મ થાય છે.
- પાંચમી વિધિ:—અન્નગો ચેર ૧ લાવી છાણા ઉપર અરધાં પાથરી ઉપર કલાઈનાં પતરાં મૂકી વધેલો અન્નગો પાથરી છાલું ઢાંકી પાથરી ઉપર કલાઈનાં પતરાં મૂકી વધેલો અન્નગો પાથરી છાલું ઢાંકી સળગાવવાથી ભસ્મ થાય છે. આ ભસ્મ વાયુ ઉપર ચાતું કામ કરે છે.
- છઠ્ઠી વિધિ:—આમલીનાં છોડાં અથવા પીપળાનાં છોડાં અથવા બાંને લેગાં વાટી છાણા ઉપર પાથરી ઉપર કલાઈનાં પતરાં મૂકી બીજા ભૂકા પાથરી છાલું ઢાંકી સળગાવવાથી ભસ્મ થાય છે.
- સાતમી વિધિ:—પારેવાંની અધારવાટી છાણા ઉપર પાથરી ઉપર કલાઈનાં પતરાં મૂકી છાલું ઢાંકી સળગાવવાથી ભસ્મ થાય છે.
- આઠમી વિધિ:—હળદર ચેર ૧, પીપળાનાં છોડાં ચેર ૧ પતરાં મૂકી છાલું ઢાંકી સળગાવવાથી ભસ્મ થાય છે. આ ભસ્મ ને પીપરીમૂળ ચેર ૦૧ વાટી છાણાં ઉપર પાથરી વચ્ચે કલાઈનાં શુષ્કમાં સારી છે.
- નાગભસ્મ:—સીસાને કલાઈની માફક શુદ્ધ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. ભસ્મવિધિ:—સીસાને એક ઠીમમાં ગરમ કરી રસ કરવો. પછી તેને જાંબુડાના સોટાથી, કિંવા કેવડાના સોટાથી, કિંવા લીમડાના સોટાથી, કિંવા આકડાના મૂળના સોટાથી, કિંવા કેવડાના મૂળના સોટાથી, કિંવા કેતકીના મૂળના સોટાથી ચાર પહોર સુધી ઘૂંટ્યા કરવું જેથી ભસ્મ થાય છે. પરંતુ જે વનસ્પતિથી ભસ્મ કરવામાં આવે તેના જેવો શુષ્ક ભસ્મમાં છીતરે છે, એટલે વનસ્પતિ પ્રમાણે શુષ્કમાં ફેર પડે છે. ખાખરાના મૂળથી ચાર પહોર ઘૂંટવાથી પણ ભસ્મ થાય છે.
- ખપર (જૂસત) ભસ્મ:—(કલાઈ પ્રમાણે શુદ્ધ કરવું) સવને ઠીમમાં ગરમ કરી તેમાં સોંપપાતરીનો રસ થોડો થોડો

દ્વધના સાત પદ દષ્ટ ગજપુટ આપવો, પછી ત્રિક્ષણના ઠવાયમાં સાત સાત ગજપુટ આપવા, પછી દોડીના રસના સાત ગજપુટ દેવાથી અતિ ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

ચોથી વિધિ:—ગજવેલના ભૂકાને ગજભૂલીના રસમાં એક-વીસ દિવસ પલાળી ગજપુટ આપવો; પછી સરગરાનાં મૂળની છાલના રસમાં એકવીસ દિવસ પલાળી મૂકવો. હરદોજ રસ તાળે રેડવો તથા તડકે મૂકવું. પછી ગજપુટ આપવો. પછી ખાવળના ખરડાના ગળામાં વાટી ત્રણ ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

પાંચમી વિધિ:—દાડમડીનાં પાનનો રસ કાઢવો. એ રસ કાઢતી વખતે તેમાં પાણી ત્રણચારગણું નાખવું. તે રસમાં ગજ-વેલના ભૂકાને પલાળી તડકે મૂકવો. હંમેશાં રસ તાળે નાખવો. એ પ્રમાણે સાત દિવસ કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત (સાત દિવસ રસમાં પલાળી તડકે મૂકવું તથા હરદોજ તાળે રસ નાખવો. પછી આઠમે દિવસે ગજપુટ આપવો.) કરવાથી સારી ભસ્મ થાય છે. એ પછીથી દાડમના ફળોનાં બીજના ત્રણ ગજપુટ આપવામાં આવે તો અતિ ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

છઠ્ઠી વિધિ:—ગજવેલના ભૂકાને મૂળાનાં પાકાં પાનનો રસ તથા દાડમના દાણાનો રસ, એ દરેકમાં ચાર ચાર દિવસ એકસરખો (ખરલ કરતી વખતે વિસામો ખાવો નહિ) ખરલ કરી, રામપાત્રમાં સંપુટ કરી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે ત્રણ ગજ-પુટ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મ સર્વ પ્રકારના કૃમિરોગમાં તથા પાંડુરોગમાં સારું કામ કરે છે.

મંડુરભસ્મ:—(લોખંડના કાટની ભસ્મ) બૂનો કાટોડો એટલે લગભગ એકસો વર્ષનો ઉત્તમ ગણાય છે તેને લાવી, બહેડાંના લાક-ડાંના અગ્નિમાં અથવા ઠોલસાના અગ્નિમાં લાલચોળ તપાવી ગોમૂ-

વખત દૂધમાં છમકારવો. પછી તાંદળજાનો રસ તથા લીંબુનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ચોવીસ કલાક બોળી રાખવો. પછી ગરમ પાણીથી ઘોઈ ત્રિકાળના કવાયમાં તથા ગોમૂત્રમાં સાત સાત વખત છમકારવાથી શુદ્ધ થાય છે.

ધાન્યાબ્જકની વિધિ:—એક ચેર અબ્જકમાં કમોદ ચેર નાખી ધાળળીમાં બાંધી ત્રણ અહોરાત્ર સુધી ખાટી છાશમાં પુકાડી રાખવું. પછી કાઢી બે હાથે ચોળી ધાળળીમાંથી રેતી જેવી અબ્જક નીકળે ત્યાં સુધી ચોળવું. પછી છાશમાંથી કાઢી લેવું.

ધાન્યાબ્જકની બીજી વિધિ:—વજ્રબ્રકને તથાવી બોરડીના પંચાંગના કવાયમાં પુગાવી, બે હાથે ખૂબ ચોળવાથી ધાન્યાબ્જક કરતાં સારું થાય છે.

ભસ્મવિધિ:—ધાન્યાબ્જકને આકડાના દૂધમાં આખો દિવસ ધૂંટી ગોળો કરી ઉપર આકડાનાં પાન વીંટી સપુટમાં મૂકી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત ગજપુટ સાટોડીના દેવા, સાત ગજપુટ મોઘના દેવા, સાત ગજપુટ નાગરવેલના રસના, સાત ગજપુટ વડવાઈના કવાયના, સાત કુંવારના અને સાત ગજપુટ મજાકના દેવા જેથી ભરમ ઉત્તમ બને છે.

બીજી વિધિ:—(સહસ્રપુટી) વડની કુણી વડવાઈ, આકડાનું દૂધ, વડનું દૂધ, ખરસાણી ચોરડું દૂધ, કુંવારનો રસ, ગરમાળાનાં મૂળ, ખીજુડી, મોઘ, બોકડાનું મૂત્ર, બીલીનાં મૂળ તથા પાન, અરણી, અરડૂસી, ઠાંકચ, સીવણ, જિલો સમેરવો, બેડો સમેરવો, જિલી રીંગણી, બેડી રીંગણી, કઢંબની છાલ, ગોખરુ, તલવણી, રાન તુલસી, ગોળ, ઘોડાસરસવ, ટાંકો, ચંબેલી, ગોમૂત્ર, મોટી ઠરડે, આમળાં, બહેડાં, તાલીસયત્ર, ચિત્રાનાં મૂળ તથા પાન, જલજાંબવો, મૂચળી, અરડૂસો, ઘોડાઆહોદ, અગધિયાનાં પાન,

વખત દ્રવ્યમાં છમકારવો. પછી તાંદળજાનો રસ તથા લીંબુનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ચોવીસ કલાક બોળી રાખવો. પછી ગરમ પાણીથી ઘેાંધ ત્રિકુળાના કવાયમાં તથા ગોમૂત્રમાં સાત સાત વખત છમકારવાથી શુદ્ધ થાય છે.

ધાન્યાબ્રકની વિધિ:—એક ચેર અબ્રકમાં કમોદ ચેર નાળી ધાળણીમાં બાંધી ત્રણ અહોરાત્ર સુધી ખાટી છાશમાં બુઢાડી રાખવું. પછી કાઢી બે હાથે ચોળી ધાળણીમાંથી રેતી જેવી અબ્રક નીકળે ત્યાં સુધી ચોળવું. પછી છાશમાંથી કાઢી લેવું.

ધાન્યાબ્રકની બીજી વિધિ:—વળાબ્રકને તપાવી બોરડીના પંચાંગના કવાયમાં બુઢાવી, બે હાથે ખૂબ ચોળવાથી ધાન્યાબ્રક કરતાં સારું થાય છે.

ભસ્મવિધિ:—ધાન્યાબ્રકને આકડાના દ્રવ્યમાં આખો દિવસ ઘૂંટી ગોળો કરી ઉપર આકડાનાં પાન વીંટી સંપુટમાં મૂકી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત ગજપુટ સાંદોડીના દેવા, સાત ગજપુટ મોયના દેવા, સાત ગજપુટ નાગરવેલના રસના, સાત ગજપુટ વઠવાઈના કવાયના, સાત કુંવારના અને સાત ગજપુટ મજાડના દેવા જેથી ભસ્મ ઉત્તમ બને છે.

બીજી વિધિ:—(સહસ્રપુટી) વડની ફણી વડવાઈ, આકડાનું દ્રવ્ય, વડનું દ્રવ્ય, ખરસાણી મોરનું દ્રવ્ય, કુંવારનો રસ, ગરમાળાનાં મૂળ, પીણ્ડી, મોય, બોકડાનું મૂત્ર, બીલીનાં મૂળ તથા પાન, અરણી, અરડૂસી, કાંકય, સીવણ, બિલો સમેરવો, બેઠા સમેરવો, બિલી રીંગણી, બેડી રીંગણી, કદબની છાલ, ગોખરુ, તલવણી, રાન તુલસી, ગોળ, ઘોડાસરસવ, ટાંકો, ચંબેલી, ગોમૂત્ર, ચોટી ઉરડે, આમળાં, બહેડાં, તાલીસપત્ર, ચિત્રાનાં મૂળ તથા પાન, જલ્મબવોં, મૂસળી, અરડૂસો, ઘોડાઆહોદ, અગધિયાનાં પાન,

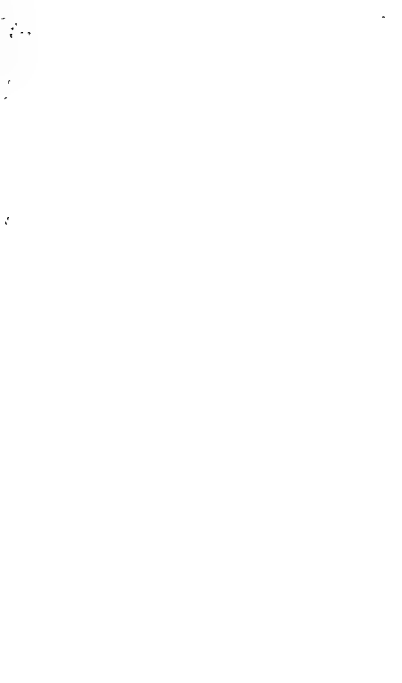
કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો. પછી આકડાના દ્વધમાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો, જેથી શુલાળી રંગની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

સાતમી વિધિ:-આમળાં તોલા ૧૦ અને અજમે તોલા ૫ એ બન્નેને લુદાં લુદાં ગારીક વાટી, એક છાણા ઉપર પ્રથમ આમળાનો ભૂકો પાથરી ઉપર અમ્રક મૂકી ઉપર આમળાનો ભૂકો પાથરી અજમાનો ભૂકો પાથરવો. એ પ્રમાણે પતરાં અને ચૂણનો થર કરી પછી ઉપર છાણું ઢાંકી એ ટોપલા છાણાનો અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે.

હરતાલ શોધન-મારણ:-હરતાલની એક કપડામાં પોટલી બાંધી એક વાસણમાં કાંજી ભરી દોલાય'ત્રથી એક પહોર પકાવવી. તે પ્રમાણે ઠાળાના રસમાં, તલના તેલમાં તથા કળીચૂનાના પાણીમાં પકવવું. એ દરેકમાં હરતાલને બાફી ગરમ પાણીએ ધોઈ દેવી, જેથી શુદ્ધ થાય છે.

ભસ્મવિધિ:-હરતાલને કુંવારના રસમાં ત્રણ દિવસ ખૂબ ખરલ કરી ટીકડી વાળી સૂકવવી. પછી પીપળાનાં છોડાંની ભસ્મ કરી એક માટલું લઈ અરધું માટલું રાખ ખૂબ ઢાળીને ભરી ઢેળનાં પાનમાં ટીકડીઓને લપેટી મૂકી ઉપર બીજી રાખ આસ્તે આસ્તે ઢાળી દેવી. પછી ચૂલે ચડાવી પાંચ અહોરાત્ર સુધી અગ્નિ આપવાથી ચંદ્રિકા જેવી ભસ્મ થાય છે.

બીજી વિધિ:-હરતાલને ગજલમીના રસમાં પલાળવી અને બીજે દિવસે વાસી રસ કાઢી નાખી બીજે નવે તાજે રસ નાખવો. એ પ્રમાણે દસ દિવસ કરી પછી એક ઠીંગમાં ચૂલે ચડાવી તેમાં ગજલમીનો રસ થોડે થોડે નાખ્યા કરવો. રસ રેડતાં હરતાલને ઉધાડી થવા દેવી નહિ. પછી હરતાલ કાઢી સૂકવી ખાખરાની રાખમાં ઉપર પ્રમાણે ચાર પહોર સુધી અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે.

વચ્ચે ટીકડી મૂકી ઉપર ચૂનો ઢાળી સંપુટ બંધ કરી ઉપર કપડ-
મટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો. જ્યારે સ્વાંગશીત થાય ત્યારે કાઢી
સંપુટ ખોલી જોશે તો ચૂનાનો રંગ પીળો થઈ ગયેલો તથા મન-
સીલ સફેદ થઈ ગયેલો જણાશે. તે મનસીલભરમને કાઢી એક
ચોખાપૂર માત્રા સાકર સાથે આપવાથી તમામ ભતના તાવ જાય છે.

મનસીલશુદ્ધિ:—મનસીલને બકરીના મૂત્રમાં ત્રણ અહોરાત્ર
સુધી ઢોલાયત્રથી બાફી આડુના રસની (ખરલમાં) સાત ભાવના
આપવાથી શુદ્ધ થાય છે.

સાખરશુંગ ભરમ:—સાખરશુંગને આકડાના દૂધમાં કટકા
કરી સાત દિવસ સુધી પલાળી પછી સંપુટમાં બરી કપડમટ્ટી
કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત ગજપુટ આપવાથી ઉત્તમ
ભરમ થાય છે. એ પ્રમાણે કુંવારના રસના સાત ગજપુટ આપ-
વાથી પણ ઉત્તમ ભરમ થાય છે.

બીજી વિધિ:—સાખરશિંગાના કટકા કરી તેના ઉપર અડઢના
લોટને પાણીમાં મેળવી જાડો કરી ચોપડી આંબલીની છાલ વાટી
તેના ઉપર ભભરાવવી. પછી આમલીનાં લીલાં છોડાં નીચે પાથરી
ઉપર ઓપધ મૂકી છાણાં સિંચી સળગાવવાથી ભરમ થાય છે.

ત્રીજી વિધિ:—હાડસાંકળના રસમાં સાખરશિંગાના કટકાને
પલાળી સંપુટમાં બરી બીજો રસ નાખી સંપુટ બંધ કરી કપડ-
મટ્ટી કરી ગજપુટ આપવાથી ભરમ થાય છે.

ચોથી વિધિ:—સાખરશિંગું તોલા પ લઈ ગોમૂત્રમાં સાત
દિવસ પલાળી એક કુલડીમાં ગોમૂત્ર બરી તેમાં સાખરશિંગું મૂકી
કુલડીનું મોડું બંધ કરી સંધિલેપ કરી ગજપુટ આપવાથી
ભરમ થાય છે. તે ભરમમાં અકલગરો, વાચકજ, પીપર અને
સાખરશુંગભરમ એ સર્વ સમભાગે લઈ, બારીક વાટી કીડામારીના

જુમાં ભરી ગજપુટ આપવાથી ભરમ થાય છે. તેવીજ રીતે બોંય-રીંગણીના રસમાં અથવા ચોરના દૂધમાં ઉપર પ્રમાણે કરવાથી ભરમ તૈયાર થાય છે.

કપડું ભરમ:-(કોડી) કોડીને લીંબુના રસમાં પલાળી ગજપુટ કરવાથી ભરમ થાય છે.

ગંધકની શુદ્ધિ:-ગંધકના બરાબર વજનને ધી લઈ એક લોખંડની પેલીમાં ધી ઓગાળી, તેમાં ગંધક નાખી એકરસ થાય ત્યારે એક તપેલીમાં દૂધ ભરી ઉપર એક કપડું ઢીલું બાંધી તેમાં રસ રડી દેવો, જેથી કપડામાંથી ગળીને ગંધક દૂધમાં પડી ઠરી જશે. તે ગંધકને કાઢી વાટી ઉપર પ્રમાણે ત્રણ વખત કરવાથી ગંધક શુદ્ધ થાય છે.

ગંધક ભરમ:-દાડમને વચમાંથી કોરી અંદર ગંધક ભરી ઉપર કપડું લપેટી થોડાં છાણાના અગ્નિમાં પકાવવો. એ પ્રમાણે સાત દાડમમાં ગંધકને પકાવવાથી ગંધકની ભરમ થાય છે.

ગંધક તેલ:-એક પાકું રીંગણું લઈ તેની નીચેથી ગંધક અંદર ભરવો. પછી એક વાસણમાં રીંગણું એવી રીતે લટકાવવું કે નીચે અડકે નહિ. તે વાસણની નીચે પાકું કરી એક કાચનો પ્યાલો મૂકી પાતાળચંદ્રથી તેલ ટાંકવાથી તેલ નીકળે છે.

ખીજી વિધિ:-લોઢાની પેલીમાં ગંધકને ઓગાળી, તેમાં એરંડ તેલના ૧૦ થી ૧૫ ટીપાં નાખી લોઢાની સળીથી હલાવવું જેથી ગંધક ફૂલે છે. પછી તેમાં ચંબેલીનું તેલ અથવા સુખડનું તેલ નાખવાથી તેલ બને છે.

ત્રીજી વિધિ:-ધંતૂરાનાં બીજને સાત પુટ ગાડરના દૂધના આપવા તથા માલકાંફણાં તોલા ૧૦ તથા ગંધક એ ત્રણેને મિશ્ર

સોમલ્લને કટકે મૂકી ઉપર ખીલ રાખ ખૂણ દાખીને બરી થઈ છાણું ચેર ઠ લઈ કુલ્લડીની આબુખાબુ ગોઠવી સળગાવવાં. જ્યારે સ્વાંગથીત થાય ત્યારે પાકી ગયેલો સોમલ પતાસાં જેવો થઈ જાય છે. આ ભરત્ત નિર્ધૂમ થાય છે.

સુવર્ણમાસિકભરત્તઃ—સુવર્ણમાસિક ત્રણ ભાગ, તથા સિંધવ એક ભાગ લઈ એ બંનેને વાટી લોઢાની કડાઈમાં નાખી અગ્નિ ઉપર મૂકવું તથા લીંબુનો રસ નાખવો અને હલાવવું. જ્યારે કડાઈ હાલચોળ થઈ જાય, ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાંથી સોનામુખી કાઢી લેવી. એ પ્રમાણે કરવાથી સોનામુખી શુદ્ધ થાય છે.

ભરત્તવિધિઃ—સોનામુખીને ઉપર મુજબ શુદ્ધ કરી કુલ્લડીના કવાયમાં ઘૂંટી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત ગજપુટ આપવાથી ઉત્તમ ભરત્ત થાય છે. તેમજ કુલ્લડીના કવાયને બદલે તેલમાં અથવા છાશમાં ગજપુટ આપવાથી પણ ભરત્ત થાય છે.

ઉપર પ્રમાણેની તમામ ભરત્તો વનસ્પતિના યોગથીજ થાય છે. તે મારા હાથથી બનાવેલી જણાવેલી છે. તેનો ઉપયોગ અનુપાનની યોજના કરીને જૂજ વચ્ચે કરવાથી ઘણા રોગોમાં ફાયદો કરે છે. અનુપાન તમામ વેદો જાણતા હોવાથી જણાવ્યાં નથી. તેમજ ચંત્રો વિશે પણ વેદોને માહિતી હોવાથી જણાવ્યું નથી, માટે વેદોએ જુદી પહોંચાડી ઉપયોગ કરવો. વળી વનસ્પતિના શુભ પ્રમાણે ધાતુ વગેરેની ભરત્તોના શુભમાં તફાવત પર છે. તેા જે વનસ્પતિથી ભરત્ત તૈયાર કરવામાં આવી હોય, તે વનસ્પતિના જેવોજ શુભ તે ભરત્તમાં હોય છે તે યાદ રાખવું. અનુપાન, વજન તથા કયા કયા રોગ ઉપર આપવામાં આવે છે, તે વૈદરાજે જાણતા હોવાથી જણાવ્યું નથી.

અભ્રકભરત્તઃ—અભ્રકનાં (કાળી) એ આની જેવડાં ૧ તોલા

૧૯૦૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-૫

તો પદસં ૮૯, એક તે.લા આઠાના રૂપા
 નેત્રદી અક્ષા પા ચે.૫૩૧ સરાવમંપુરમાં
 રાચા રહેલા પદસા પર એ પ્રમ.જેજ પદી
 પદી જ.લીક જ દી રૂપા રૂપમાં વ. મજુ
 જ રી ૩ મજુર અ.પા.પો અમા વચરાની
 દ.વ રી, આગ મુજુ -૬મ, જ રી વચેરેને

બીજી વિધિ:-મરેક અપાન. ને જ
 નેત્રદી જ વચને મુરે.જ ર અને ર.૧ અં
 મુજુ ૭ ૩૬ ૧૫ ૫ ને રમ રેદિ, પ રી
 અજ રી રાખામી રી. મજુર અ પાં.
 મરેક મુજુ નેજ રાખા મુજુ રી રી રી ર
 એક અ મુજુ રાખા મુજુ રાખા મુજુ રાખા
 રાખા મુજુ રાખા મુજુ રાખા મુજુ રાખા
 રાખા મુજુ રાખા મુજુ રાખા મુજુ રાખા
 રાખા મુજુ રાખા મુજુ રાખા મુજુ રાખા

મુજુ પુરેકા, મુજુ રી રાખા રાખા રી ર
 રી ર રાખા રી રાખા રાખા રાખા રાખા
 રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા
 રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા
 રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા
 રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા
 રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા
 રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા

રિ રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા
 રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા
 રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા
 રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા રાખા

આપવાથી ગરમ જુખારો, શરીરની નળજાઈ તથા ધાતુક્ષયને મટાડે છે. ક્ષયના તાવ માટે દૂધીનો પુટપાકથી સ્વરસ કાઢી, તે રસના અનુપાન સાથે આ દવા આપવાથી ક્ષયના તાવને મટાડે છે.

પોલાદઃ—પોલાદના જૂકાને ત્રિકુળાના કવાયમાં દિવસે ઘૂંટી રાત્રે ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત ગજપુટ આપ્યા પછી પોલાદથી અષ્ટમાંશ હિંગજોલ મેળવી કુંવારના ગર્ભમાં ઘૂંટી રાત્રે ગજપુટ આપવો. દિવસે ઘૂંટવું તથા રાત્રે ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત ગજપુટ આપવા જેથી શુદ્ધ અને અકસીર ભસ્મ થાય છે. તે સઘળા રોગો પર આપવાથી સારું કામ કરે છે.

ખંજલસ્મ:—કલાઈ તોલા ૧૦ લઈ તેના વાલ વાલ જેવડા કટકા કરી મેંદીનાં લીલાં પાન લાવી, એકેક રતલની બે રોટલી બનાવી ટાટ પર એક રોટલી મૂકી ઉપર કલાઈના કટકા પાથરી મેંદીની રોટલી મૂકી, સુકિતથી બાંધી, એક ખાડામાં અડાયાં શેર ૩ થી ૪ ગોઠવી, તે ઉપર આમલીની છાલ શેર ૨ પાથરી મેંદી-વાળી રોટલી મૂકી, બીજી છાલ તથા અડાયાં ગોઠવી ઉપરથી આંચ કરવી. જ્યારે સ્વાગશીત થાય ત્યારે સંભાળીને સફેદ ચૂના જેવી ભસ્મ કાઢી લેવી. તે સઘળા રોગો ઉપર જુદિપૂર્વક સમજીને વાપરવાથી સારું કામ કરે છે.

પારદને પડ્ગુણ ગંધક ભરણ કરવાની સરળ ક્રિયા:—જ્યારે પારદને પડ્ગુણ ગંધક ભરણ કરવું હોય, ત્યારે એક લોહાની કડાઈ તથા ડંડો ખૂબ માંજીને સાફ કરવા. પછી કડાઈને મધ્યમ અગ્નિ ઉપર મૂકી, તેમાં પારો રેડી તેમાં તેટલોજ (પાશ જેટલો) ગંધક નાખી ડંડાથી રગડવું. ધુમાડો નીકળે અથવા જળતું થાય તો થણ ઘૂંટયા કરવું. જ્યારે ધુમાડો નીકળતો ગંધક થાય ત્યારે તરતજ બીજો તેટલોજ ગંધક નાખી ઘૂંટવું. એ

વગેરે માટે વેધરાત્રેએ તક પહોંચાડી યોગ્ય માત્રાથી સઘળાં કામમાં વાપરવાથી ઘણું સારું કામ કરે છે.

હરતાલ:-વરખી હરતાલ લઈ તેનો માણેકરસ ઝનાવવો અને તે માણેકરસમાંથી આ પ્રમાણે ગોળીઓ ઝનાવવી. માણેકરસ, અક્કલગરો, લવિંગ, સૂંઠ, પીપર, પીપરીમૂળ અને નાની એલથીના દાણા એ સર્વ સમલાગે લઈ માણેકરસ સિવાયની સર્વ વસ્તુઓનું વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી, માણેકરસને બે પહોર સુધી ઝર-લમાં વાટી ચૂર્ણ મેળવી ત્રણ દિવસ સુધી કુંવારના રસમાં ઘૂંટી ચણા જેવડી ગોળી વાળી આપવાથી ખાસ કરીને વાતકદના બ્યાધિઓ, શરડી, ખાંસી તથા દમ માટે ઘણીજ ઉત્તમ છે. દમને હુમલો નરમ પડ્યા પછી હરદોળ રાત્રે એક ગોળી સેવે તો જૂનો દમ મટી જાય છે અને શરીરમાં શક્તિ પણ સારી આપે છે. આ માણેકરસ હરતાલની જગ્યાએ ફરેક કામમાં વપરાય છે.

પ્રવાલભસ્મ:-ચોધારા ડાંડલિયા ચોરના ડાંડામાંથી વચ-મનિો ગર કાઢી નાખી વેંતભરના ડાંડામાં આશરે એક તોલો પરવાળાં અને ગર દાળીને ભરી કપડમટ્ટી કરવી. એવા પાંચ-પંદર ડાંડા ઝનાવી ગજપુટમાં ફૂંડી દેવાથી ભસ્મ થાય છે. આ પ્રમાણે તૈયાર કરેલી ભસ્મ શરડી, ખીમારી, દમ તથા ખાંસી માટે અકસીર છે. ઉપરાંત ગરમીની ખીમારી પર વાપરવા માટે પ્રવાલ તોલા ૧૦, શુભાળનાં ફૂલની પાંતરીમાં વાટી ગજપુટમાં ભસ્મ કરવી. આ પ્રમાણે તૈયાર કરેલી ભસ્મ ગરમીની ખીમારી માટે ઘણીજ અકસીર માલૂમ પડી છે.

આખરશિંગુ:-સાખરશિંગાનો રેતરડીથી ખારીક જૂકો કરી એક વાસણમાં ભરી તેમાં આકડાનું દૂધ સાખરશિંગુ દૂબતાં બે આંગળ રહે તેટલું નાખી એક દિવસ તર રાખવું. પછી ખીને

કરવી. ત્યાર બાદ સ્વાંગરીત કરી સોમલ કાઢી લેવો. (આબુ-ખાલુનો રાજોડો પણ કામમાં આવશે) આશરે એક ચોખ્ખાપૂર ભરમ મોટા માણસને ધી સાથે આપવી. પરંતુમાં “કકા” ઉપર જે નામ આવે તે ખાવું નહિ. જેમકે કરમદાં, કારેલાં, ઠેરી, ઠોકમ, ઠલી વગેરે ખાવું નહિ. પરચમાં દૂધ, દહી, ઘી, મેળી છાશ, શિખંડ, સાકર, ખાંડ વગેરે અવાય છે. બુદ્ધિપૂર્વક ઘણાખરા રોગોમાં આપી શકાય છે.

—ત્રેલ પ્રાણસંકર-મમની

પ્રવાહભરમ:-પરવાળાને આકડાના દૂધમાં સાત દિવસ પલાળી સરાવસંપુટમાં ભરી ગળપુટ આપવો. પછી વાટી રામ-પાત્રમાં ભરી તેમાં લીંબુનો રસ નાખી સૂર્યના તકકામાં રાખી સુકાય ત્યારે ખરલમાં ખારીક વાટી ૨ તોલા ભરમમાં કેશર તોલો ૦૧ મેળવી ૨ વાલ માત્રા મધ સાથે આપવાથી શ્વાસ, દમ તથા અશક્તિ મટે છે, લોહી સુધરે છે. હવા ખાઈ ઉપરથી દૂધ શેર એક અથવા પચે તેટલું પીવું.

—ત્રેલ બાળકુખ્ય હરિપ્પુ સાચી-ભુવાલડી

તામ્રભરમ:-એક અધોળ તાંબાને શુદ્ધ કરી વનગોબીની લૂગદીમાં મૂકી સંપુટમાં ભરી કેરડાના લાકડામાં ફૂંદી દેવું. પછી કેરડાની ફૂણી ફૂંપણીની લૂગદીમાં મૂકી સંપુટમાં મૂકી કપક-મટ્ટી કરી સૂકવી ગળપુટ આપવાથી ભરમ થાય છે. એ ભરમ એક ચોખ્ખાપૂર અનેક રોગ પર જુદા જુદા અનુપાતમાં આપવાથી ઘણું જ સારું કામ કરે છે.

પારદભરમ:-પારદ એક અધોળ તાંબુ કુંવારના રસમાં, યોરના રસમાં તથા લીંબુના રસમાં એકેક દિવસ ઘૂંટવો. પછી તે શુદ્ધ પારાને દુધેલીના રસમાં મઈન કરી એક કુલડીમાં ભરી, મોઢા સુપી દુધેલીનો રસ મરી ત્રણ દિવસ સુધી દેવતાની ભરસાડમાં

તામ્રભસ્મ:-તાંબાને નગોડના રસમાં છમકારવાથી શુદ્ધ થાય છે. પછી તેનો જૂકો કરાવી ગળજીથીના રસની ભાવના આપી ગજપુટ આપવો. પછી ઠેરડાની કૂંપળોના રસની સાત ભાવના આપી, એજ કૂંપળોની લૂગદી કરી તેમાં ભસ્મ નાખી બાખરી બનાવવી. ત્યાર બાદ કેરાંને વાટી ઠલક કરી એક રામપાત્રમાં અડધો ઠલક પાથરી કૂંપળોની લૂગદી કરી મૂકી, તેની ઉપર ભસ્મવાળી બાખરી મૂકી કૂંપળોની લૂગદી મૂકી, તેની ઉપર કેરાંનો ઠલક મૂકી બીજું રામપાત્ર ઢાંકી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો, જેથી સદેહ અત્યુત્તમ ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મ પિત્ત પર સાકર તથા માખણ સાથે, વાતરોગ પર ગુગળ સાથે, કફવાત પર મધ-ખીપર સાથે, શુભ પર હિંગ સાથે, અર્શરોગ પર સૂરણના રસ સાથે, સંઘ્રહણી તથા પ્રમેહ પર ગળોસરવ સાથે, અજમા, સાકર, મધ સાથે અથવા મધ, સાકર અને ધી સાથે આપવાથી પુષ્ટિ આપે છે.

હરતાલભસ્મ:-વરખી હરતાલનો ગાંગડો લઈ કળીચૂનાના પાણીમાં ત્રણ દિવસ જૂડતો રાખી એથે દિવસે બહાર કાઢી ઘોઈ ઇન્દ્રવરણનાં ફળમાં મૂકી ચારપાંચ કપડમટ્ટી કરી સૂકવી સવાશેર અડધામાં કૂંકી દેવું. એ પ્રમાણે એકવીસ ઇન્દ્રવરણમાં કૂંકવાથી શુદ્ધ ભસ્મ થાય છે.

અબ્રકભસ્મ:-વજાબ્રક લઈ તેને શુદ્ધ કરી ધા-ધાબ્રક કરવી. પછી મહુડાના શીરામાં ગજપુટ આપવો. ગોમૂતમાં ત્રણ ગજપુટ તથા કુંડાળીમાં, હડસાંકળમાં, ચોરના દૂધમાં, પંચામૃતમાં, મૂળાના રસમાં, આકડાના દૂધમાં અને આવળના રસમાં એ દરેકમાં ઘૂંટી અઠેક ગજપુટ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

રોપ્યભસ્મ:-ઝીણી દુપેલીનાં પાન લાવી છાંયડે સૂકવી ચૂણું કરી, એક છાણા પર પાથરી શુદ્ધ ચાંદીનાં કંટકવેધી પતરાં ગોઠવી ઉપર બીજું ચૂણું પાથરી છાણું મૂકી કૂંકી દેવાથી ભસ્મ થાય છે.

તથા બૂચરણ્યો મરણ્ય ખાગે છે. જો કે તેમાં સૂર્ય કંઠબાકારે
 ઘેરાય છે, કારણ કે સૂર્યના કરતાં પૃથ્વી ઘણી નાની હોવાથી પૃ-
 થ્વીની છાયા સૂર્યને સંપૂર્ણ આચ્છાદિત કરી શકતી નથી. આથી
 બધાસ એટલે આજો સૂર્ય ઘેરાયો હોય તો પણ તેની દરતી કાર
 ઉપાડી રહે છે અને તેથીજ બળવાન પ્રાણીઓ બચી જાય છે. એ-
 ટલે સૂર્ય જેમ વીર્ય પોષક છે તેમ ચન્દ્ર રજ પોષક છે. એટલે મનુ-
 ધ્યને અમાવાસ્યાની રાત્રી ચંદ્ર વિના પસાર કરવાથી તુકસાન થતું
 નથી, પણ જો એક દિવસ સૂર્ય વિના ચલાવવું પડે, તો આખી
 સહિનાં પ્રાણીઓનો નાશ થાય. એ ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ
 છીએ કે જગતની ઉત્પત્તિથી તે અંત સુધી સૂર્ય અને ચન્દ્ર પ્રાણી-
 માત્રના જીવન માટે નિમોણ થયેલા છે. પરંતુ સૂર્ય અને ચન્દ્રના
 સામાન્ય પોષણમાં યતુઓના હીન અને મિથ્યા-યોગથી મનુષ્ય-
 પ્રકૃતિમાં જે ફેરફારો થાય છે, તેનું નિવારણ સામાન્ય સૂર્ય અને
 ચંદ્રનો પ્રકાશ કરી શકતો નથી. એટલા માટે સૂર્યનું વીર્ય (તેજ)
 અને ચંદ્રના રજ (શીતળતા) ને યોગે ઇશ્વરી સહિમાં તેના સં-
 ગ્રહરૂપે પારો અને ગંધક એવા બે પદાર્થો ઉત્પન્ન થયેલા છે. જેમ
 શિવ (પુરુષ) પાર્વતી (શક્તિ) વિના રહી શકતો નથી તેમ પુરુષ
 (શિવ) વિના શક્તિને રહેવાનું સ્થળ નથી. એજ રીતે પારો ગંધક
 વિના કાર્ય કરી શકતો નથી અને ગંધક પારા વિના નકામો છે.
 એટલે મનુષ્યપ્રાણીના ત્રિગુણાત્મક શરીરમાં મહુરસાત્મક આહાર-
 થી અને સમ રસિમરૂપ પ્રકાશથી જે ફેરફાર થાય છે, તેને સમાન-
 ભાવે વર્તાવવાને પારો અને ગંધક સિવાય બીજા કંઈ બળ-
 વાન પદાર્થ જણાતા નથી. રસાયનશાસ્ત્ર પારા તથા ગંધકને
 નૈસર્ગિક ગુણવાળા ગણે છે. એટલે જેમ લાકડું બળીને
 કોલસો થયા પછી, પથ્થર બળીને ચૂનો થયા પછી અને બીજા
 ધાતુઓ બળીને ભસ્મ થયા પછી પાછી પોતાના સ્વરૂપમાં એટલે

યોજના ઘડી રસશાળાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કે જેથી પારાનો ગેરઉપયોગ થાય નહિ. પરંતુ જે કાળમાં જે વર્ણન લખાયું તે કાળને માટે જો તે બંધબેસતું હોય, કેમકે તે સમયમાં પારો અને ગંધક જે બેઉ બહુ દુર્લભ, અપ્રાપ્ય અને અપરિચિત વસ્તુઓ ગણાતી હતી; પણ હાલના જમાનામાં જ્યારે જ્યારે જેટલા પ્રમાણમાં જોઈએ ત્યારે તેટલા તેટલા પ્રમાણમાં તે મળી શકે છે. આમ હોવા છતાં હાલના વૈદ્યોએ તેનો ખરો લાભ મેળવી શકતા નથી જે ઘણુંજ દિલગીરી લેવું છે.

આયુર્વેદના ઉપલબ્ધ ગ્રંથો તપાસતાં અમને એમ સમજાયું છે કે, આયુર્વેદમાં ઋષિપ્રણીત અને સિદ્ધ (યોગી) પ્રણીત એમ બે જાતની ચિકિત્સાઓ છે. ઋષિપ્રણીત ચિકિત્સામાં રોગ, રોગ-તું પૂર્વરૂપ, તેની સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ, ઉપશય, દેશ, કાળ, વય અને વૃદ્ધિનો વિચાર કરી, રોગીને આરોગ્ય આપવા માટે પાંચ કર્મોનો નિશ્ચય કરી, ચિકિત્સા નિર્માણ કરેલી છે. જ્યારે સિદ્ધપ્રણીત ચિકિત્સામાં ઉપરની તમામ ખટખટને દૂર કરી, સિદ્ધોએ ઉપદેશેલા રસો વાપરવાથી ઋષિવિદ્યાથી નહિ મળતા અને અસાધ્ય ગણાતા રોગોને દૂર કરી, અજરામર પદ પ્રાપ્ત કરવા સુધીનો વિધિ લખવામાં આવ્યો છે. લેપઋચરત્નાવલિના કર્તા લખે છે કે:-

ન દોષાણાં ન રોમાણાં ન પુંસાં ચ પરીક્ષણમ્ ।

ન દેશસ્ય ન કાલસ્ય કાર્ય્યં રસ ચિકિત્સિવે ॥

ઉપરના વચનથી. રસ (પારો) માં કેટલું જળ રહેલું છે તે આપણને સમજાય છે. પરંતુ યોગ્યકર જેમ ભક્તોને જેવા રૂપમાં અને જેટલા પ્રમાણમાં ભક્તિ કરનાર હોય છે, તેને તેવા રૂપમાં અને તેટલા પ્રમાણમાં રૂપ આપે છે; તેમ પારો પણ જેટલા પ્રમાણમાં અને જેવા રૂપમાં મનુષ્યો તેની ભક્તિ એટલે સેવા ઉઠાવે

કરી અનુભવ લીધા પછી, તેમાં લખેલા કૃષ્ણ પ્રમાણે કૃષ્ણ ન થાય
પણ તેથી એણે જાગે કૃષ્ણ જણાય, તો તે અંતઃકર્તાનો દોષ નહિ
કાઢતાં, અમારી ક્રિયામાં કોઈ જાતની ખામી છે એમ માનનારા
હોવાથી, અમને દેશ ને કાળ અનુસાર જે સાહિત્ય મળી આવ્યું,
તે સાહિત્ય પ્રમાણે અમે પ્રથમ રસશાસ્ત્રના-રસરત્ન સમુચ્ચય,
રસરત્નાકર, રસેન્દ્ર ચિન્તામણિ, રસચિન્તામણિ, રસરાજમુંદર,
રસસારસંગ્રહ, રસસંકેતકલિકા, રસહૃદયતંત્ર, આયુર્વેદ શુધાકર,
શારંગધર, જાવપ્રકાશ, આદિ રસવિદ્યાના અંગ્રેજી અવલોકન કયું
અને તેની સાથે શ્રીમાન નૃસિંહાચાર્ય તરફથી પ્રકટ થયેલી જે ગિ-
ની કુમારીની વાર્તામાં મૂંઝાયતું રસસિદ્ધિશાસ્ત્ર વાંચ્યું. એ વાંચવાથી
એકંદરે એવા નિશ્ચય પર આવવું પડ્યું કે તમામ રસશાસ્ત્રોના
અંગ્રેજીમાં પારદને સમકંઠ્યુકી અને દશ દોષમુક્ત કરી, આઠ સં-
સ્કાર આપી યુક્તિભર કરવા સુધીની વેધોને આજ્ઞા છે અને તે
પછીનાં દશ સંસ્કાર કરવાનો અધિકાર સિદ્ધો તથા યોગીઓને
છે. એટલુંજ નહિ પણ રસસિદ્ધિશાસ્ત્રમાંથી એક ઉપદેશ એવો
લેવામાં આવ્યો કે, આ વિદ્યા સિદ્ધ લોકોની શોધેલી છે અને તે
માત્ર જગતના ઉપકારને માટે પ્રકટ કરવામાં આવેલી છે; માટે
વેધોએ પારદની ઉપાસના કરવાનું આરંભ કરતાં પહેલાં પોતાના
અંતઃકરણમાં સંકલ્પ કરવો કે, 'આ પારદને હું જે સંસ્કારિત
કરું છું, તે મારે માટે થત એકહું કરવાને કરતો નથી, પણ માત્ર
જગતના ઉપકારને માટે આ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાઉં છું.' એવો નિશ્ચય
કરીને પારદના કામમાં પ્રવેશ કર્યો, તો સિદ્ધ-મહાત્માઓ તર-
ફથી વખતોવખત ગુપ્ત સૂચનાઓ મળશે, જેથી ગુરુપરંપરાની
જરૂર રહેશે નહિ. એવું જાણ્યા પછી પારદને સંસ્કારિત કરવા
માટેનાં શાસ્ત્રોનો ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરી, એકબીજાના પાઠો
મેળવી ભેતા જણાવું કે, પુસ્તકો

છે પણ ક્રિયાઓમાં

જને સિંદૂરો ઝનાવવાની વિધિ તથા તે ખવડાવ-
 પ્રકટ કરીએ છીએ. આથી વૈદ્યો પોતાને હાથે
 રોગમાં લે. કારણ કે અમારો ઝનાવેલો ચંદ્રોદય
 અમે કોઈને પણ કોઈ પણ ભાવે વેચતા નથી.
 હાતાને હાથે ઝનાવીને વાપરવાં એવી સિદ્ધ આજ્ઞા
 હાવવાની વિધિ નીચે લખીએ છીએ:—

તાકરમાં લખ્યા પ્રમાણે તમ ખરલની વિધિમાં
 ૧ રૂઠ ઇંચ લાંબો, ૬ ઇંચ પહોળો અને ૮ ઇંચ જાડો
 ખલનો માપ અને ઘાટ કરાવ્યો અને તે ઘાટ
 રાખડનો ખાલ ભરાવ્યો. તેવી રીતે એકે બત્તો ૧૪
 ને ૨ ઇંચ જાડો ઝનાવ્યો. તે બેડિનું વજન સુરતી
 તે ખલને તાપ ઉપર મૂકવા માટે ફાયર-ટ્રૂક ઇંટની,
 ૧૨ પ્રૂક સિમેન્ટથી એવી ચણાવી કે, તેમાં ખલની
 હે અને તે અગ્નિ એક લોખંડની જાળી ઉપર રહે.
 ની સાથે એક એલું છિદ્ર રાખ્યું કે, જે દ્વારા પંખા-
 પવન ફૂંકી દેવતા સચેત રખાય અને રાખોડી
 ભાય. એવી જાળીના આડામાં લાકડાં સળગાવી,
 વી તે ઉપર તમ ખરલ ગોઠવી, હિંગબોકમાંથી
 તોલા ૨૦૦ નાખી, પ્રથમ ઇંટનો બૂકો, હુળદર અને
 મેળવી એક દિવસ ખલ કયો અને બીજો દિવસે ઘોઈ
 લોખંડનો બત્તો જેનું વજન ૧૪ રતલનું થવાથી તે
 રો નહિ, તેથી તે બત્તાના છેડા ઉપર કાણું પડાવી
 હાલી, તે કડીમાં સાંકળ જોડી તે સાંકળને જાંચી જાંધી.
 ને માત્ર હાથનો ઇંચારો લાગવાથી ઘૂંટવાની સગ-
 બા પારદગુદ્ધિના તમ ખરલના વિધિમાં એટલું ચાક
 ૩, કે જે જે વનસ્પતિમાં પારદને ઘૂંટવાનો પ્રયોગ

ઠહેલો છે, પણ તમ ખરલમાં તાપના યોગથી તે તે વનસ્પતિ
 રસ સુકાઈ જાય, તે પછી તેની સાથે કુંવારપાકાનો રસ કાઢી પા
 દને ડૂળતો રાખી ખરલને તમ રાખી ઘૂંટયા કરવું અને જેટલો
 રસ બળી જાય તેટલો કુંવારપાકાનો ખીજો રસ ઉમેરતા ચુક
 (૨) ખીજો દિવસે ૨૦૦ તોલા પારદ ખરલમાં નાખી તેને ૧૬
 ભાગે એટલે આશરે ૧૩ તોલા અઠાણનાં ખીજ અને ઈશ્વરચાંદ
 ડૂળના છંદામાં કુંવારનો રસ મેળવી સવારના ૮ વાગતાંથી સાંજ
 ના ૬ વાગતાં સુધી એવી રીતે સાત દિવસ મઢંન કર્યું. આઠમે
 દિવસે ખરલને ઠંડો પાડી પારદને ગરમ પાણીથી ધોઈ લઈ, લોણ
 નો રસ ચોર ૧ તથા સિંધવક્ષાર ચોર ૧ મેળવીને ઠંડા ખરલમાં
 એક દિવસ મઢંન કરાવ્યું. (૩) પછી ગરમાળાની ચિંજો ચો
 પાંચ લાવી તેને ખાંડી વા મણ પાણીમાં ઉકાળી, પાંચ ચોર પાણી
 બાકી રહ્યું ત્યારે તેને ચોળીને ગાળી લઈ પેલા તમ ખરલમાં નાખ્યું
 અને સાત દિવસ સુધી કુંવારપાકાનો રસ તેમાં નાખતાં નાખતાં
 પારાનું મઢંન કરાવ્યું અને આઠમે દિવસે તે પારાને ગરમ પાણી
 થી ધોઈ, પાછો સિંધવ અને ઠાંજીમાં એક દિવસ ખરલ કર્યો. (૪)
 પછી ચિત્રાનું ચૂર્ણ ચોર ૧ નાખી, કુંવારનો રસ મેળવી સાત
 દિવસ તમ ખરલમાં મઢંન કરાવ્યું. તે પછી આઠમે દિવસે તેને
 ગરમ પાણીથી ધોઈ, પાછો ઠાંજી અને સિંધવમાં એક દિવસ ખરલ
 કરાવ્યો. (૫) તે પછી ધંતૂરાનાં પાતરાંના ૨ ચોર રસમાં સાત
 દિવસ સુધી મઢંન કરતા ગયા અને કુંવારપાકાનો રસ ઉમેરતા
 ગયા. આઠમે દિવસે તેને ગરમ પાણીથી ધોઈ ઠાંજી અને સિંધવમાં
 એક દિવસ ખરલ કર્યો. (૬) તે પછી ત્રિક્ષ્ણાનું ચૂર્ણ ચોર ૩
 મેળવી કુંવારનો રસ નાખી તમ ખરલમાં સાત દિવસ મઢંન
 કરાવ્યું. આઠમે દિવસે પારદને ગરમ પાણીથી ધોઈને ઠાંજી તથા
 સિંધવમાં એક દિવસ મઢંન કરાવ્યું. (૭) બીજો દિવસે સૂંઠ મરી

અને પીપરના ૬ શેર ચૂર્ણમાં કુંવારના રસ સાથે તસ ખરલમાં સાત દિવસ મઢન કરાવ્યું. આઠમે દિવસે તેને ગરમ પાણીથી ઘોઈ, સિંધવ અને કાંજીમાં મઢન કરાવી. (૮) ગોખરુના ૨ શેર ચૂર્ણમાં કુંવારનો રસ નાખી સાત દિવસ મઢન કરાવી, આઠમે દિવસે ગરમ પાણીથી ઘોઈને તેને લીંજુનો રસ શેર ૪ અને સિંધવ શેર ૨ તથા કુંવારનો રસ શેર ૫ મેળવીને સાત દિવસ મુખી ઠંડા ખરલમાં મઢન કરાવી, આઠમે દિવસે ગરમ પાણીથી ઘોઈ તે પારદને શુદ્ધ થયેલો બણી, સાદા બૂચવાળી શીશીમાં ભરી લીધા. આ પ્રયોગમાં વસાણું રીતસર નખાયાં, પણ કુંવાર ૩૦ મણ ખપી અને પારદ ૧૮૫ તોલા શુદ્ધ રહ્યો; તે કુંવારપાહાંની સગવડ ઉપર ધ્યાન રાખી વૈધોએ આ કાર્યમાં પ્રવેશ કરવો.

રસરત્નાકરના નિયમ પ્રમાણે તસ ખરલમાં પારદને ઘૂંટવામાં અમે એટલો સુધારો કયો કે, દર અઠવાડિયે એક વાર એક દિવસ કાંજી અને સિંધવમાં ઘૂંટાવ્યો. કારણ કે રસસાસ્ત્રના ગ્રંથો વાંચતાં અમને સમજાયું કે, ખાટો રસ પારાતું મુખ કરે છે અને ખારો રસ પારાને પ્રભોધે છે. આથી રસરત્નાકર ગરમ કાંજીમાં ઘોવાનો પ્રયોગ બતાવે છે, તેને બદલે અમે ગરમ પાણીથી ઘોયો અને કાંજી તથા ખારના યોગથી એક દિવસ ઘૂંટવો એટલે એક-દરે પારદને પંદર દિવસનો મુખ કરવા માટેનો દીપનસંસ્કાર મળ્યો અથવા થયો.

રસસિંદ્ધર:-તે પારદમાંથી ૪૦ તોલા પારદ લઈ ૨૪૦ તોલા ગંધકમાં કાજળી કરી અને તેને અગનશીશીમાં ભરી વાત્રુકાયત્રમાં બત્રીસ પ્રહર અહોરાત્ર આગ આપી. તે સ્વાંગશી-તળ થયા પછી તેમાંથી રસસિંદ્ધર કાઢી લીધા, તે ૧ શેરમાં ૪ તોલા ઓછા એટલે ૩૬ તોલા રસસિંદ્ધર અમારા હાથમાં આવ્યો. તે ૩૬ તોલા રસસિંદ્ધરમાંથી ૧૬ તોલા રસસિંદ્ધરને ત્રણ દિવસ

કરવામાં આવે છે; તેમ કાજળી કરીને અગનશીશીમાં બારીને વાલુ-
કાયંત્રમાં ચઢાવીએ છીએ, તો તેમાં ઊભરો આવીને દવા ઊભરાઈ
જાય છે. પરંતુ આપણે એવું કરવાનું છે કે, એક પતરા પર ચઢા-
વેલાં કાચવાળાં વાસણો કે જે અગ્નિ પર ચઢી શકે છે, તેવું એક
વાસણ જેમાં ૦૧ મણ પાણી માય એવડું લઈને, તે વાસણમાં
૨૦૦ તોલા ગંધકને ધીમે તાપે પિગળાવવો, એટલે તેનું પાણી
બની જશે. પછી ૪૦ તોલા ગંધકમાં ૪૦ તોલા પારો મૂકીંત કરી,
(વાટી) પેલા ગંધકના રસમાં ચોડો ચોડો નાખી હલાવતા જવું
અને એ રીતે તેમાં બધા પારો મેળવી દેવો. પછી તેને બીજા
વાસણમાં લઈ લેવો, જેથી એક કડણ ગરુ બંધાઈ જશે. તે ગરુ-
ને ખાચણીમાં ખાંડી હવાલે ચાળી, અગનશીશીમાં ભરશે, તો
ઊભરો આવશે નહિ. ૪૦ તોલા પારો અને ૨૪૦ તોલા ગંધકની
કાજળી એકીવખતે ચઢે એવડી નિલાયતી અગનશીશી આવતી
નથી, તેથી કપડવંજ ગામમાં બનતી શીશીઓ અમારે ત્યાં
રસકપૂર તથા હિંગળોક બનાવનારા વાપરે છે. આ શીશીમાં
૩ મણ હિંગળોક અને ૨ મણ રસકપૂર એકીવખતે પાકે છે. તે
શીશી ૦૧૧ મણ પાણી સમાય એવડી લેવી અને તેની ઉપર
સાત કપડમટ્ટી કરવી. કપડમટ્ટી કરવાની રીત એવી છે કે,
પ્રથમ માટીને પલાળી તેને રગડા જેવી કરી, કપડેથી છણી લેવી.
પછી તે છણેલી માટીમાં જો તે માટી ૧ મણ હોય, તો ૧૦ ચેર
કાળી રેતી, ૫ ચેર રાખોડી અને ૨૧ ચેર મીઠું નાખીને તેને
કાદવ બનાવવો. પછી તે કાદવને બારીક કપડા ઉપર ચોપડી શીશી
ઉપર પ્રથમ પડ ચઢાવવું. ખાસ ચેતવણી આપવામાં આવે
છે કે, કપડવંજની શીશી ઘણીજ પાતળી આવે છે, તેના ઉપર
જાડું માટીનું પડ પ્રથમથી ચઢાવવા જઈએ તો તે માટીના બારથી
શીશી તરતજ ફૂટી જાય છે. એટલા માટે પ્રથમનું પડ પાતળું

પ્રતી દેશો વગરની એક રાત્રીમાં કરી શકે. તેમાંથી
પૂર માગા ઉપર મળે તેને ૧ માસે દિવસમાં ૧૫
વગરની પાતળી અને જુની પાતળી તથા જુની ૨૫
કાપરો કાપરો નીચેથી છે.

૨૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫ ૨૦ તોતા ૨૦
ભાગમાં તોતા ૫, તરિક તોતા ૫, જગમગપૂર તોતા
કાપરો તોતા ૧ તથા એ જગમગ વગર તોતા ૧
પાતળી ૧૦માં માત્ર દિવસ મુખી મદન કરીને, તેને જુની
૨૫ ૧ તોતાની ૧૦૦ ગોળી થાય એટલા માપથી બનાવ
ગોળીમાંથી રામના, પાતળીવગરના તથા ચંદ્રાગ્રીના
દિવસમાં એક જગમગ ૧ ગોળી મધમાં ચટાડી, ઉપરથી
જોરાઈ આપવાથી મળી સરસ અચર નિખલવી છે.
ગોળીમાં એક એવો ચમત્કાર જોવામાં આવ્યો છે કે, ચંદ્ર
દર્શનો ત્રીજે દરજ્જે પહોંચતા હોય અને તે બે રૂપિયાભાર
પથાવી ચાકના ન હોય અને આપણે જેને માત્ર છાશ ઉપર
આપણે લગાવે હોય, તેવા દર્શને ૧ ગોળી સવારે મ
ચટાડી, ઉપર ૨ તોતા થી ગરમ કરીને પાછાં. એ પ્રમાણે
દિવસ કયાં પછી ૨ તોતા થી ઉપરાંત થઈની પાતળી રાત્રી
ઉપર પુષ્કળ થી ઘોષ્ટેલું હોય તેવી, એકએકથી કમેકમે દર
વધતા જઈએ, તો સાત દિવસમાં ચાર રાત્રી મુખી પથાવી ચાક
છે. તેની સાથે આટો કઠણ થતો જાય છે, આડા ઓછા થતા જાય
અને રાત્રીની શક્તિ વધતી જાય છે. એટલે પૂજાંચંદ્રોદય સિ
મકરંધવગરના કરતાં ઘણે જોડે અંગે પણ ખીજ અન્ય ક્ષણે
કરતાં ઘણો સારો ફાયદો કરે છે.

સિંદૂરો બનાવવા માટેની અનુભવી સૂચના:-૨૫
સિંદૂર વગેરે તમામ સિંદૂરો બનાવવાં પારાગંધકની કાજળ

કરવામાં આવે છે; તેમ કાજળી કરીને અગનશીશીમાં ભરીને વા
કાયંત્રમાં ચંદાવીએ છીએ, તો તેમાં જિભરો આવીને દવા જિભરો
નય છે. પરંતુ આપણે એવું કરવાનું છે કે, એક પતરા પર ચંદ
વેલાં કાયવાળાં વાસણો કે જે અગ્નિ પર ચઢી શકે છે, તેવું એક
વાસણ જેમાં ગા મણુ પાણી માય એવડું લખને, તે વાસણમાં
૨૦૦ તોલા ગંધકને ધીમે તારે પિગળાવવો, એટલે તેનું પાણી
બની જશે. પછી ૪૦ તોલા ગંધકમાં ૪૦ તોલા પારો મૂછિત કરી,
(વાટી) પેલા ગંધકના રસમાં થોડો થોડો નાખી હલાવતા જણું
અને એ રીતે તેમાં બધો પારો મેળવી દેવો. પછી તેને બીજા
વાસણમાં લઈ લેવો, જેથી એક કંઠણ ગટ્ટો બંધાઈ જશે. તે ગટ્ટા-
ને ખાયણીમાં ખાંડી હવાલે ચાળી, અગનશીશીમાં ભરશે, તો
જિભરો આવશે નહિ. ૪૦ તોલા પારો અને ૨૪૦ તોલા ગંધકની
કાજળી એકીવખતે ચડે એવડી વિલાયતી અગનશીશી આવતી
નથી, તેથી કપડવંજ ગામમાં બનતી શીશીઓ અમારે ત્યાં
રસકપૂર તથા હિંગજોલક બનાવનારા વાપરે છે. આ શીશીમાં
૩ મણુ હિંગજોલક અને ૨ મણુ રસકપૂર એકીવખતે પાકે છે. તે
શીશી ગા મણુ પાણી સમાય એવડી લેવી અને તેની ઉપર
સાત કપડમટ્ટી કરવી. કપડમટ્ટી કરવાની રીત એવી છે કે,
પ્રથમ માટીને પલાળી તેને રગડા જેવી કરી, કપડેથી છણી લેવી,
પછી તે છણેલી માટીમાં જો તે માટી ૧ મણુ હોય, તો ૧૦ શેર
કાળી રેતી, ૫ શેર રાખોડી અને ૨૫ શેર મીઠું નાખીને તેને
કાઢવ બનાવવો. પછી તે કાઢવને બારીક કપડા ઉપર ચોપડી શીશી
ઉપર પ્રથમ પડ ચંદાવવું. ખાસ ચેતવણી આપવામાં આવે
છે કે, કપડવંજની શીશી ઘણીજ પાતળી આવે છે, તેના ઉપર
મીઠું માટીનું પડ પ્રથમથી ચંદાવવા જઈએ તો તે માટીના ભારથી
શીશી તરતજ ફૂટી જાય છે. એટલા માટે પ્રથમનું પડ પાતળું

ઘડવનું અને તે મંથનું સ્પર્શ રહે, ત્યારે બીજું પદ તે કરનાં જરા
 વધારે જાડું ઘડવનું ને સ્પર્શ રહે ત્યારે પછી ત્રીજું પદ તેથી વધારે
 જાડું ઘડવનું એ પ્રમાણે માન પદ ઘડવનાં રીશીની ઉપર ગા
 ઠંગણી ૧ ઠંચ સુધી સ્પર્શમટ્ટીનું જાડું પદ મનુ જોઈએ. તે પછી તે
 રીશી માથાપ અને આમપામ વણ વણ હમ નઃવા ખાલી રહે,
 જોરડું મારીનું કૂંડું તાવનું. પણ તે કૂંડું જોડું મળ/મૂન દોનું જો-
 ઈએ કે, ઘાર ને જલસે આઠ દિવસ સુધી અદોરાત્ર અગ્નિ ઉપર રહે
 તો પણ ફાટી કે ખદખદી જાય નહિ. તેજા કૂંડાને તળિયે માવ-
 બાગમાં ગા ઠંચ પદોખો એક ઉદ કરવો. તે ઉદ ઉપર એક પા-
 તળી ઠીકરી મૂકી તેના ઉપર ચેત્રી રીશી ગોડવળી અને પછી રી-
 શીની આસપાસ ઘણી માટી નહિ તેમ ઘણી ઝીણી નહિ એવી
 રેતી એકસરખી ઘાળીને ભરવી. જો કૂંડા કરનાં રીશી ઊંચી રહે,
 તો તે કૂંડા ઉપર બીજે કઠિા ગોડવળી તેને પેલા મટોડાથી ચાંધા
 પૂરી તે કાંડામાં રેતી પૂરવી. તે જોટલે સુધી કે રીશીની ઉપર ને
 આંગળા થર આવે. પછી રીશીના ગોડા ઉપર એક માટીનું પાત્ર
 છાછરા પાટનું તર્ષ, રીશીના ગોડામાં એમતું આવે તેવી રીતનું
 તેમાં કાણું પાડી, રીશીના ગોડા ઉપર એમતું કરવું. કારણ કે વખતે
 ઊભરેા આવી રીશીની અંદરની વસ્તુ બહાર નીકળે તો આ પા-
 ત્રમાં ઝિતાર્થ રહે. જો જો પાત્ર મૂકવામાં નહિ આવે તો ઊભરાયલી
 વસ્તુ રેતીમાં મળી જાય તે પાછી હાથમાં આવે નહિ. જોટલું કયાં
 પછી વાલુકાયંત્રની નીચે ધીમો અગ્નિ ચરૂ કરવો અને બીજે દિવસે
 તે અગ્નિને વધારવો. જોટલે પારો અને ગંધક ઓગળીને રીશી-
 માંથી ધુમાડાના ગોટેગોટા નીકળવા માંડશે. તે પછી થોડી વારમાં
 રીશીમાં ભડકો થશે તેથી વેધે જરા પછુ અકળાવું નહિ. જો ભ-
 ડકો ઠોઈ વાર ચાર કલાક ઠોઈ વાર આઠ કલાક અને ઠોઈ વાર બાર
 કલાક પણ ચાલુ રહે છે: તે ભડકો નરમ પડી જાય કે રીશીના ગોડાને

ગંધબેસતો જૂની ઇંટને ઘસીને એક ખૂચ તૈયાર કરી રાખવો. તે ખૂચ શીશીના મોઢા પર ઢાંકી દેવો, પણ તેને સુદ્રા કરવી નહિ. કલાક બે કલાક થાય કે પેલો ખૂચ ઉઘાડી નાખવો, એટલે ગંધકનો રો-કાયલો ધુમાડો બહાર નીકળી જશે. એમ કરતાં બ્યારે શીશીના મુખ પર મારેલા ખૂચની અણી પર હિંગબોલ જેવો રંગ વળગતો દેખાય, ત્યારે તે ખૂચને ગોળ અને ચૂનામાં ખરડીને શીશીના મોઢામાં બેસાડી દેવો અને તે પછી બત્રીસ પહોર પૂરા થાય ત્યાં સુધી આંચ આપ્યા કરવી. એટલે શીશીને તળિયેથી તમામ પારો ઊડી રાતા હિંગબોલ જેવું રસસિંદૂર શીશીના ગળાની આસપાસ વળગી જશે. જો કે રસસિંદૂર ત્રણ દિવસમાં પણ તૈયાર થઈ જાય છે. પરંતુ તે શીશી સાથે એવું ચોંટી જાય છે કે, તેને અને કાચને છૂટાં પાકતાં ઘણો સુરકેલી પડે છે અને વખતે કાચ સાથે રસ-સિંદૂર આદ્યું જાય છે અથવા રસસિંદૂરમાં કાચ આવી જાય છે. એટલા માટે બરાબર ચાર દિવસ એટલે બત્રીસ પ્રહરની આંચ આપવી કે જેથી શીશી ફાડયા પછી તેમાં કાચનો ભેગ આવે નહિ. રસસિંદૂરની ભઠ્ઠી ચડાવતી વખતે એક મોટી સાણસી અને એક લોખંડની બે ઢોરા જાડી અને ઢોઢ ગજ લાંબી શીખ કે જેનું એક પાસું અણીદાર બનાવેલું હોય અને એક બાજુ પકડાય એવો આં-કડો વળાવ્યો હોય, તેવી શીખ તૈયાર રાખવી. કારણ કે શીશી-માંથી કોઈ વખતે ઊભરો ચઢી શીશીનું મોં બંધ થઈ જાય છે, હવે જો તેવી સ્થિતિમાં પંદર મિનિટ રહે તો શીશી અગર તો ફૂંડાને ભાંગી, સર્વ પારો ગંધક સાથે ચૂલામાં પડે છે. અથવા શીશી ફૂંડામાંથી બિંચે ઊડી વેંઘનું માયું ફાટી, પોતે ફૂટી, પારા અને ગંધકને આકાશમાં ઊડાવી દે છે. તેમાં જો ચંત્રની ઉપર છાપરું હોય તો બળતા ગંધકથી તે છાપરું બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે. તેટલા માટે શીશીનું મુખ બનતી ત્વરાએ ખુલ્લું કરતા

નહિ અને ગંધક જળી રહેશે. એટલે શીશીને મોઢે દાઢો મારી
મુદ્રા કરવાની છે; આથી સોમલનો ધુમાડો બહાર આવી શકશે
નહિ. એ પ્રમાણે વીસ પ્રહર સુધી ગંધકનો ધુમાડો નીકળ્યો
અને તે પછી શીશી ઉપર ઇંટનો ઘૂચ બનાવી ગોળ અને ચૂનામાં
ફગદોળી શીશીનું મુખ બંધ કર્યું; એટલે બાકીના બાર પ્રહરમાં
તમામ મહસિંદ્ર શીશીના મુખ આગળ આવીને એકઠું થયું.
તે પછી સ્વાગરીતળ ચરે શીશીને ફાડતાં તેમાંથી મહસિંદ્ર
નામનો પદાર્થ પર તોલા નીકળ્યો. તેમાંથી અમે મહસિંદ્ર
ગુટિકા નીચે પ્રમાણે બનાવી છે:-

મહસિંદ્ર ગુટિકા:-ઉપર પ્રમાણે બનાવેલું મહસિંદ્ર
તોલા ૧, સૂંઠ, મરી, પીપર, પીપળીમૂળ, અકલગરો, બયદૂળ,
એલચી, લવિંગ અને કેશર એ સર્વે એકેક તોલા લઈ, વાટી
વશમાળ કરી, પછી મહસિંદ્રને એક દિવસ સુધી ભુઈ વાટી,
બાકીનાં વસાણાંતું ચૂર્ણ થોડું થોડું મેળવતા ગયા અને ઘૂંટતા
ગયા. તમામ ચૂર્ણ એકરસ થયા પછી પાકાં એવલી પાન નંગ
૧૦૦ ના રસમાં તેને ઘૂંટી મદના દાણા જેવડી ગોળી બનાવી.
આ ગોળી દિવસમાં બે વખત એકેકી અથવા બપોળે મધ સાથે
આપવાથી વાયુનાં તમામ દર્દો મટાડી શકાય છે. એ ગોળી પાણી
સાથે આપવાથી અમે મન્યાસ્તંભ અને આદિતરાય સારા થયાં
છે. એ ગોળી દિવસમાં બે વાર, બપોળે તોલા અરણીના (અશિ-
મંધ) રસ સાથે આપવાથી હિન્માદ (ગાંડપણ) ના રોગી સારા
થયા છે. એ પ્રમાણે ભુદિ પહોંચાડી કેઈ પણ જાતના વાયુના
રોગમાં, કદના રોગમાં અને ત્રિદોષમાં આપવાથી ઘણુંજ સારું
કામ કર્યે. આ ગોળી ખાતાં કેઈ પણ દર્દીને કેઈ પણ જાતની
પરેણ પાગવાની જરૂર પડતી નથી. માત્ર જે રોગ ઉપર એ ગોળી
આપીએ તે રોગને વધારનારી વસ્તુ ખાવાની પરેણ કરાવીએ

લવિંગાદિ ચૂર્ણના ક્વાથના ત્રણ પટ એવી રીતે પાયા, કે એક વ
નાખેલો ક્વાથ વાટતાં વાટતાં સુકાઈ જાય, એટલે બીજો ક્વા
નવાં વસાણાં લાવીને ઉકાળીને નખાય. તે પ્રમાણે ત્રીજો વારને
ક્વાથ નાખી ગોળી વાળવા જેવું થયું ત્યાં સુધી ઘૂંટી તેની મઝ
મગ જેવડી ગોળીઓ વાળી. આ ગોળીમાંથી કેટલાકને દરરોજ
એકજ ગોળી અને કેટલાકને સાંજસવાર અઢેક ગોળી અને કેટ-
લાકને સવાર, બપોર અને સાંજે એકેક ગોળી મધ અથવા પાનના
રસમાં અથવા આદુના રસમાં, રોગીની પ્રકૃતિ જોઈને આપવાથી
ખાંસી, શ્વાસ, (દમ) અને ક્ષયની ખાંસી ઉપર તેણે ઘણી સારી
અસર ઉપજાવી છે. જો કે એ ગોળી ઉપર કોઈ પણ પદ્ય કરવા-
ની જરૂર નથી, તો પણ ગળામાં ધુમાડો કે ધૂંસ પેસતી હોય
તેવા સ્થાનથી બચવું, શ્વેત લાગે એટલું કાંઈ પણ કાચું કરવું નહિ
ને તેનાથી બચવું. ઉરઃશત અને શ્વાસ (દમ) વાળાએ મૈથુનથી
બચવું અને સામાન્ય રીતે વિદાહી પદાર્થો (તેલમાં તળેલા) ખાવા-
થી બચવું અને જેમ જેમ પાચન થતું જાય, તેમ તેમ ધી વધારે
ખવાય એવી ગોઠવણ કરવી. એ ગોળી કઠ્ઠ, કઠ્ઠનાં દહોં તથા દેદસાં
અને હૃદયના રોગોમાં ઘણી સારી અસર નિપજાવે છે.

મંજીષ્ઠાદિ તાલસિંદૂર:-ઉપર પ્રમાણે તૈયાર કરેલું તાલ-
સિંદૂર તોલ ૨૦ અને નિષંદુ રત્નાકરના ત્વકદોષમાં લખેલા મં-
જીષ્ઠાદિ ચોસણી ક્વાથ એટલે મજક, હરડાં, બહેડાં, આમર્ગા,
ઘઉંલાં, ગરૂડવેલ, શ્રાદ્ધી, થોડાવજ, પુષ્કરમૂળ, ભાંગરો, સૂંઠ,
મરી, પીપર, કરિયાતું, અતિવિષ, નગોડ, ગરમાળો, ત્રાયમાણ,
ખેરસાલ, આદુ, પહાડમૂળ, કડું, પિત્તપાપટો, બાવળની છાલ,
ઈદ્રજવ, તાનવેલો, ઈદ્રવરણાંની જડ, લતાકસ્તૂરી (ચુસ્કદાના),
એરંડમૂળ, નીમછાલ, ચિત્રો, ચતાવરી, ભારંગમૂળ, આંખાહળદર,
પડ્કરૂરો, બીલીનો ગર, ધાવડીનાં ફૂલ, માલકાંકણી, વાળો, દંતી-

મૂળ, પલાયપાપટો, રતાજળી, પતંગનું લાકડું, ગોરખમુંડી, વાયવ-
ડિંગ, આકડાનું મૂળ, અરણીનું મૂળ, કરંજનાં છોડાં, દહાછાલ, સોંવ-
રીંગણી, દેવદાર, નાગરમેથ, રાતાં કમળ, કેવડો અને પટોળ એ પ્ર-
માણે ૬૪ વસાણાં પેદી ગાફીનાં ઉપલબ્ધ નહિ થવાથી આ ૫૬ વસાણાં
તોલો તોલો લઈ તેનું ચૂણું કરી, તાલસિંદૂર તોલા ૨૦ ને ત્રણ દિવસ
સુખી ફેાઈ વાટી તેમાં ૨૦ તોલા મંજીષ્ઠાદિ ચૂણું મેળવ્યું. તે
પછી ગાફીના ચૂણુંને ૪ ચેર પાણીમાં ઉકાળી ૧ ચેર પાણી રહ્યું
ત્યારે કપડે ગાળી, તેમાં તાલસિંદૂરનો ખલ કયો. એવી રીતના
ત્રણ પટ પાયા પછી તેની મગ જેવડી ગોળીઓ વાળી. આ ગોળી
એકેક અથવા બળ્લે, દિવસમાં ત્રણ વાર માત્ર પાણી સાથે આપ-
વાથી ખસ, નિરોધાટક વગેરે આમડીનાં તમામ દરદોને મટાડવામાં
ઘણી અસરકાર નીવડી છે. એ પ્રમાણેક તાલસિંદૂરના બે પ્રયોગ
ફેાઈ પણ જાતના ઉપદ્રવ કયાં સિવાય કામ કરી રહ્યા છે. માટે શ્રમ
લઈને આ પ્રયોગો જાતે જનાવી વાપરવાની વેધરાજેને અમે ખાસ
જલામણુ કરીએ છીએ. આ પ્રયોગથી નીલકંઠ શુટિકા અથવા
રસકપૂરની ગોળી વાપરતી વખતે વેદ તથા રોગીને ભયમાં રહેવું
પડે છે, તેવો ભય આ ગોળી ઉપયોગમાં લેતાં રહેતો નથી.

શિલાસિંદૂર:-ઉપર પ્રમાણે ત્રણ ખરલમાં શુદ્ધ કરેલો
ખારક તોલા ૪૦ અને મનસીલ તોલા ૨૦ તથા ગંધક તોલા ૪૦
ને વાટી કાજળી જનાવી, તે પછી તેમાં ૨૦૦ તોલા ગંધક તાપે
જોગાળીને તેમાં કાજળી મેળવીને ઠંઠા પડ્યા પછી વાટીને અગ-
નશીશીમાં ભરીને વાલુકાયંત્રમાં ચાર દિવસ એટલે જત્રીશ પ્રહર
અગ્નિ આપ્યો. એ અગનશીશીને વીસ પ્રહર વીત્યા પછી દાટો
મારવાનો સમય આવ્યો. ચાર પ્રહર સુધી ઠલાક ઠલાકે દાટાને
કાઢી લઈ ધુમાડાને નીકળી જવા દીધો. તે પછી જોળ અને ચૂનાથી
દાટાને મુદ્રા કરી બીજા આઠ પ્રહર તીવ્ર અગ્નિ આપ્યો. ત્યારે

સ્વાંગશીતળ યથું, ત્યારે શીશી ફેડી તેના મુખ ઉપર વળગેલું શિલાસિંહર કાઢી તોલ કરતાં ૬૦ તોલા નીકળ્યું.

શિલાસિંહર ગુટિકાઃ-શિલાસિંહર તોલા ૨૦, આમળાં તોલા ૧૦ અને બાવચી (અવલગુન્જ) તોલા ૧૦ એ બેનું વસ્ત્રગાળ ચૂણું કરી, શિલાસિંહરને ત્રણ દિવસ સાંગરાના રસમાં ઘૂંટી, તે પછી થોડું થોડું ઘૂંટતાં ૨૦ તોલા ચૂણું મેળવી દીધું. તે પછી આમળાં શેર ૧ અને બાવચી શેર ૧ ને ખાંડી, ૧૨ શેર પાણીમાં ઉકાળી ૧૫ શેર પાણી બાકી રહ્યું, તેના વડે શિલાસિંહરને એક પટ આપ્યો. એવી રીતે આમળાં અને બાવચીના બુદે બુદે વખતે નવા નવા ઉકાળા કરી પાંચ પટ આપ્યા. પછી તેની વટાણા જેવડી ગોળી બનાવી. શિલાસિંહર કુષ્ઠરોગ માટે ઘણું સારું કામ બળવે છે તથા મેદરોગને માટે પ્રખ્યાત છે, એવું લાલા સ્યામમુદરા-ચાચે લખેલું છે; પણ અમને કુષ્ઠરોગ પરવાપરવાનો વખત મળ્યો નથી. પરંતુ મેદરોગ એટલે ચરબીથી ફૂલી ગયેલા દહીંઓ કે જેમને છાતીમાં બહુ ગભરામણ થાય, શરીર પાણી પાણી યઈ જાય અને કાંઈ વાતે એન પડે નહિ, એવા રોગીને આપવાથી ઘણો ફાયદો થયો છે. અમે ધારીએ છીએ કે, કુષ્ઠરોગ અથવા ચામડીનાં તમામ દર્દો માટે તથા કંઠમાળ, અપચિ, અણુંદ અને ગલગંડ જેવા રોગોને પિગળાવી નાખવાના શુભ એનામાં છે. મેદરોગવાળાને મેદને વધારનારી એટલે ઘી, ખાંડ, દહીં અને બીજી અભિધ્યંદી વસ્તુઓની પરેણ કરાવવી. આ સિંહર ઉપર તેલ, ખટાશ અને મરચું ખાવાથી કાંઈ નુકસાન થતું નથી. શિલાસિંહરની ગોળી એકેક વખતે એકેક કરતાં વધારે આપવી નહિ. આખા દિવસમાં ત્રણ ગોળી કરતાં વધારે આપવામાં આવે છે, તો રોગીની બૂખ ઓછી કરી નાખે છે. પણ આખા દિવસમાં ૩ અથવા ૨ ગોળી આપવાથી બૂખ લગાડે છે, ખાધું પચાવે છે, દસ્ત સાફ લાવે છે અને

ચાટી તેના ઉપર ૪ થી ૬ તોલા ઘી ગરમ કરીને પીએ છીએ; જેથી કામ કરતાં થાક લાગતો નથી. ચંદ્રોદય ખાવામાં રોગી ઘી નહિ ખાય તો તેની અગ્નિમંદ પડી જાય છે; પણ જો ક્રમે ક્રમે ઘીવાળા પદાર્થનું કાયમ સેવન કરતો જાય, તો તેનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ શરીરમાં નવું લોહી ઉત્પન્ન થાય છે. જે પ્રમાણે તમ ખરલમાં ઘૂટેલા અને શુદ્ધ કરેલા પારદમાંથી ચાર પ્રકારનાં સિંદૂર અને પાંચમું સંઘાતસિંદૂર બનાવ્યા પછી, બાકીનો પારદ રસો બનાવવાના કામમાં વાપરવા માંડ્યો છે. તે પહેલાં અમે પ્રથમ તો બજારમાંના પારાગંધકની કાજળી બનાવી રસો બનાવતા હતા. તે પછી પારદને છંટનો ભૂકો તથા રાઈમાં ખરલ કરી રસો બનાવતા હતા. તે પછી સૂકી હળદર કાળો ચર્ષ જાય ત્યાં સુધી ઘૂટી તે પારદના રસો બનાવતા હતા. તે પછી હિંગજોડકમાંથી પારદ કાઢીને તેનો રસો બનાવતા હતા. હાલમાં તો તમ ખરલમાં શુદ્ધ કરેલા પારદના યોગથી રસો બનાવીએ છીએ. તે ઉપરથી જ્યેષ્ઠ અનુભવ થયો છે કે, જેમ જેમ પારદની શુદ્ધિ (ઉપાસના) વધારે કરતા ગયા, તેમ તેમ તેમાંથી બનાવેલા રસો ઉત્તરોત્તર વધુ બળવાન અને વધુ કામ કરનારા જણાયા. કહેવાની મતલબ એ છે કે, જો વૈદ્યો પાદરને બરાબર સંસ્કાર આપે અને તેના વટે ઠોણ પણ જાતનો રસ બનાવે, તો આ વિષયને મથાળે લખેલા બૈષજ્યરત્નાવલિના પ્રલોક પ્રમાણે ઠોણ પણ રોગમાં ક્ષતેહમંદ રીતે કામ કરીને, વૈધરાજેને ધન, યશ, કીર્તિ અને પુણ્ય અપાવે છે. માટે સિદ્ધ બગવાન તથા યોગી-રાજોના નિર્માણ કરેલા રસચાત્રનો અભ્યાસ કરી, ધનનો લોક નહિ રાખતા, જંગલ પરઉપકાર કરવાની ઇચ્છા રાખી, રસચાત્રમાં કહેલી વિધિ પ્રમાણે પાદરને આક સંસ્કાર આપી વાપરવાની અમે સર્વ વૈધરાજેને ફરીથી જણાવજી કરી છીએ.

રસચાત્રના ત્રયોગમાં પાદરના અદાર સંસ્કાર કરવાનું કહેલું

પૂર્ણચંદ્રોદય સિદ્ધમકરદેવજ:-ચારંગધરસંહિતાના નિયમ પ્રમાણે પારદની શુદ્ધિ કરી તેને બુલ્બુલિત, જનાવી, સુવર્ણ-ગ્રાસ આપી, જેનો પૂર્ણચંદ્રોદય સિદ્ધમકરદેવજ જનાવવાનો પ્રયોગ હાલ ચાલુ છે, તેનો વિધિ નીચે પ્રમાણે લખીએ છીએ:-

ખજરમાં વેચાતો પારો ૪૦૦ તોલા લાવી, પ્રથમ ૧ શેર રાઈ-ને ખરલમાં ખૂબ ઝીણી વાટી, તેમાં ૧૧૧ શેર લસણની કળી નાખી તે બેઉને ખૂબ ઝીણાં વાટી, તેની મૂસ જનાવી. પછી તે મૂસમાં ૪૦૦ તોલા પારો ભરી, તેનું સુખ બંધ કરી જાડા ઢાંઢીના (ખાદી) કપડાની ચાર બેવડ કરી તેમાં તેની પોટલી બાંધેલી, એક માટીના વાસણમાં તે પોટલી લટકાવી, પોટલી રૂબે એટલી કાંજ ભરી ચૂલે ચડાવી સ્વેદન કરવા માંડયું. જેમ જેમ બળતી ગઈ તેમ તેમ ખીજ કાંજ તેમાં ઉમેરતા ગયા; પણ ચાર પ્રહર સ્વેદન થયા પછી માટીનું વાસણ નીચેથી ફાટયું, જેથી કાંજ ચૂલામાં પડવાથી ચૂલો બોલવાઈ ગયો. એટલે ખીજે દિવસે તાંબાનું વાસણ ચડાવી તેમાં કાંજ ભરી ખીજ ત્રણ દિવસ અહોરાત્ર સ્વેદન કર્યું અને ચોથે દિવસે તે દોલાયંત્રમાંથી પોટલી કાઢી તેને ગરમ પાણીથી ધોઈ પારાને ભેખી ભેયો, તો વજનમાં પૂરો ઊતર્યો અને તાંબાના વાસણને કાંઈ નુકસાન થયું નહિ. આ ઉપરથી ચેતવણી આપવાની કે ત્રણ અહોરાત્ર સુધી માટીનું વાસણ તાપ ખમી શકે એવું મળવું અસંભવિત હોય, તો તાંબાના વાસણમાં પારાનું દોલાયંત્ર ગોઠવવું. તે પછી તે પારાને ખરલમાં નાખી જયેર કુંવારપાકાના રસમાં ખરલ કયો. પછી ચિત્રાનો ઉકાળો જયેર લઈ તેમાં ખલ કયો. પછી ઠાકમાચી એટલે પીલુડીના જયેર રસમાં ખલ કયો. પછી ત્રિકુળાના જયેર ઉકાળામાં એક દિવસ ખલ કયો. એ ખલ એવી રીતે કરવામાં આવ્યો હતો કે, રસ કે ઉકાળો નાખ્યા પછી તે સૂકાઈ જાય એટલે તે વનસ્પતિનો ભૂકો તેમાં હોય તે ઉપર

ળીએ રસ નાખીને ઘૂંટતા હતા. એ પ્રમાણે ઘૂંટતાં અમને સોળ દિવસ લાગ્યા. તે પછી તે પારાને ગરમ પાણીથી ઘાઈ સાફ કરીને એક દિવસ કાંજી અને સિંધવમાં ખરલ કયો. તે પછી પારાના વજનથી અર્ધો સિંધવ મેળવીને લીંબુના રસમાં ચાર દિવસ ખલ કયો. ત્યાર પછી રાઈ, લસણ અને નવસાર એ ત્રણે મળીને પારાના વજન પ્રમાણે લધને કાંજીમાં ખરલ કરવાનું શરૂ કર્યું. એ ખરલમાં ૭ દિવસ વટાયો એટલે તે ઔષધિમાં પારો મૂછિંત થઈ ગયો. તે પછી વાટતાં વાટતાં જ્યારે ગોળી વળે તેવો પારો મૂછિંત થયો, ત્યારે તેની એક રૂપિયા જેટલી પહોળી અને બે રૂપિયા જેટલી લાંબી ટીકડીઓ બનાવી તેને તડકે સૂકવી. સુકાયા બાદ ચોખ્ખી રસની હિંગ શેર એક લઈ, તેને પાણીમાં એવી રીતે વાટી કે દૂધ-પાક જેવો નરમ રસ થયો. તેમાં પેલો મૂછિંત પારાવાળી ટીકડીઓ ગોળીને તડકે સૂકવી. તે પછી જે ટીકડીઓના ૫ ભાગ કરી તેમાંનો ૧ ભાગ માટીના પહોળા મોઢાના (વાસણ) પાટિયામાં તળિયે ગોઠવી તેના ઉપર મીઠું શેર ૫ ઢાંકી, બીજું પાટિયું ઊંધું વાળી તેના સાંધાને ખડી, મીઠું અને નવસાર મેળવીને સંધિલેપ કરી, ત્રણ કપડમટ્ટી કરી તડકે સૂકવી, એ ડમરુચંદ્રને ત્રણ પ્રહર સુધી ચૂલે ચડાવી નીચે અગ્નિ આપ્યો અને ડમરુચંદ્રની ઉપર પાણીમાં પલાળેલા કપડાનાં પોતાં મૂકતા ગયા. બીજો દિવસે ડમરુ છોડી બેતાં જણાયું કે, ૩ ભાગ ટીકડીમાંનો પારો ઉપર ઊડ્યો છે અને ૧ ભાગની ટીકડી બાકી વિનાની કાચી રહેલી છે. તેથી બીજો દિવસે આગલા દિવસની વધેલી કાચી ટીકડીઓ અને ૧ ભાગની બીજી ટીકડીઓ મૂડી, આગલા દિવસવાળું મીઠું અને તેમાં ઘટતું બીજું ઉમેરી ૫ શેર વજન કરી, તે ટીકડી ઉપર દાખીને આગળની માફક ડમરુચંદ્ર બનાવી ચૂલે ચડાવી અગ્નિ આપ્યો. એવી રીતે પાંચ વખત પાંચ ડમરુચંદ્રમાં ૫ શેર

પારાને ઉડાવ્યો. એ પ્રમાણે પારાને ડમરુચંદ્રમાં ઉડાવ્યો અને છેલ્લે તમામ પારાને જોખી જોતાં તે પારો ૮૪ તોલા થયો. આ ક્રિયામાં અમારી કાંઈ બૂલ થયેલી જણાય છે, કારણ કે પારો ઘણો જોડો બિતયો. પણ એટલું અનુમાન થાય છે કે, ક્રિંગ અને મીઠું એ પારદની ભસ્મ કરવાવાળા પદાર્થો છે, તેથી કેટલોક પારો ભસ્મરૂપ બનવાથી ઘટ પડી હોય. છતાં જો ણીજ વૈદ્યરાજે પારાના ડમરુચંદ્રને ચાર પ્રહર કરતાં વધારે વાર આંચ આપે અને ડમરુચંદ્રની ગોઠવણ કરતાં સાવધાની રાખે, તો અમારા કરતાં વધારે પારો મેળવી શકે એમ અમારું માનવું છે. એ પ્રમાણે તૈયાર થયેલો પારો લઈ તેને સૂંઠ, કાળાં મરી, પીપર, જવખાર, સાણખાર, સિંધવખાર, સંચળખાર, અંગડીખાર, મીઠું, તલની કરાંડીની રાખોડી, લેસણ, નવસારખાર અને સેકટા (સરગવા) ની છાલ એ ૧૩ ઔષધિ સાથે પારાને સરખે ભાજે લઈ, લીંબુના રસમાં ખરલ કરવો એમ લખેલું છે; તેને જલ્દે અમે ૫ શેર લીંબુનો રસ લઈ ઉપરની ૧૩ ઔષધિ સાથે પારાને ઘૂંટ્યો. તે એવી રીતે કે, તે પારાને તમ ખરલમાં નાખી ખરલની નીચે અગ્નિ સળગાવ્યો. જેમ જેમ રસ બળતો ગયો, તેમ તેમ કાંજ ઉમેરતા ગયા. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસને બદલે ચાર દિવસ એટલે ૯૬ કલાક, એક મિનિટ પણ અટક્યા સિવાય તમ ખરલમાં પારાને ઘૂંટ્યો, જેથી પારો દીપન-સંસ્કારવાળો એટલે યુક્તિયુક્ત થયો. તે યુક્તિયુક્ત થયેલા પારામાંથી ૪૦ તોલા પારદ લઈ, તેમાં ૧૦ તોલા સોનાના વરખ મેળવી, ખરલ ક્યો અને તે પછી ગંધક ચેર ૧ ને હ્રથમાં ચોખી તેમાં તેની કાજળી બનાવી, તેને વડની મૂળીના ઉકાળામાં ઘૂંટી. તે ઘૂંટતાં ઘૂંટતાં મુકાઈ ગયો, ત્યારે તેમાં બીજે ૫ શેર ગંધક મેળવી, વાટીને અગનશીશીમાં ભરીને, બત્રીય પ્રહર વાલુકાયંત્રમાં આંચ આપી. સ્વાંમગ્રીત થયે શીશી ફેડી તેમાં તૈયાર થયે.

લો રાતા રંગનો દ્વિગ્જોઠ જેવો પદાર્થ અને નીચે રહેલી ગંધ
ઠની રાખોડીને લોગાં વાટી, વડની મૂળીના કવાયમાં ઘૂંટી, ઉપર
પ્રમાણે ખીન્ને ગંધક મેળવી, વાલુકાયંત્રમાં ચાર અહોરાત્ર એટલે
દશ પ્રહરની આંચ આપી. એ પ્રમાણે દર વખતે ગંધક ચેર
સાથે પારાને ચીશીમાં ભરી વાલુકાયંત્રમાં પકાવી, શતગુણ (૧૦૦)
ગંધકનું ભરણ કરવાનું કામ હાલ ચાલે છે. તેમાં ૭૨ રતલ ગંધક
વપરાયો છે અને બાકીનો ૩૦ રતલ ગંધક બાકી રહ્યો છે, તે
હવે પછી ખીણ પાંચ ભઠ્ઠીમાં પૂરો થયે.

એ પ્રમાણે ૧૦૨ રતલ ગંધકનું ભરણ કયાં પછી ૧૮ મી
ભઠ્ઠી અંદ્રોદય બનાવવા માટેની ચઢવાની છે. તેને માટે ગંધકની
શુદ્ધિનું કામ આ પ્રમાણે ચાલે છે. ગંધક ચેર ૬ લઈ તેમાં ઘી
ચેર ૧૫ નાખી ગંધકને પિગળાવી ૨૦ ચેર દૂધમાં ઠંડો પાડ્યો.
એ પ્રમાણે તેલનું તેલ, ઐરંડિયું, કોપરેલ, સરસિયું, ડોળિયું,
અળસીનું તેલ, લોમડાની દ્વિગ્જોળીનું તેલ, કરંજિયું તેલ,
અશાળિયાનું તેલ અને કપાસિયાનું તેલ દોઢ દોઢ ચેર લીધું.
તેમાં પેલો ગંધક ઉકાળી ઉકાળીને દરેક વખતે ૨૦ ચેર
દૂધમાં ઠંડો પાડતા ગયા. તે પછી સિલામાંના, વાયકળના,
દાડીના, બદામના, ખસખસના, બાવચીના, દૂધીના, કાજ્જના
અને ચિનીકબાલાના તેલને બદલે તે તે વસ્તુઓ એકેક ચેર
લઈ, તેને ખાંડી ૧ ચેર તેલના તેલમાં પિગળાવી ગાળીને તેમાં
ગંધકને ગળાવી ૧૫ મણ દૂધમાં ઠંડો પાડવાનું કામ ચાલુ છે.
તે પછી મધુરસના એટલે ભીંડાનાં મૂળ, કાંસડીનાં મૂળ, ચેરડીનાં
મૂળ, દાસડા (દર્શ) નાં મૂળ, શતાવરી, ઘોળી મૂસળી, એખરો,
ગોખરુ, નિગુંડી, સાલમ, ધાણા અને વડની છાલ ચાર ચાર ચેર
લાવી, તેને ૧ મણ પાણીમાં ઉકાળી, ૧૦ ચેર પાણી રહે ત્યારે
પેલા ગંધકને ગરમ કરી, આ ઉકાળો ઠંડો પાડીશું. તે પછી

ખાટો રસ એટલે આમલી, કરમદાં, લીંણુ, કાચી ઠેરી, અંગાડા, ઠેકમ, ચૂકાની બાણ, બોર, બિજોરાં, કમરખ, લીલી દ્રાક્ષ અને ચણાનો દાર એ બાર વસાણાનો ઉપર પ્રમાણે ઉકાળો કરી, તેમાં ગંધકને ઠંડો પાડીશું. તે પછી આરો રસ એટલે લૂણી, મોરસ, મછીઓ, મોટી લૂણી, અંબેટાની રાખ, કેળની રાખ, ખરસાણીની રાખ, આકડાની રાખ, અરણીની રાખ, ચોરની રાખ, જવખાર અને સિંધવખારના ઉપર પ્રમાણે જુદા જુદા ઉકાળામાં ગંધકને ઠંડો પાડીશું. તે પછી ત્રીજો રસ એટલે સૂંઠ, મરી, પીપર, અન્નમો, તજ, લવિંગ, તેજળજ, અકલગરો, મૂળા, જવત્રી, પીપરીમૂળ અને ચવ્વક ચેર ચેર લઈ, તેનો ઉપર પ્રમાણે જુદો જુદો ઉકાળો કરી, તેમાં ગંધકને પિગળાવી ઠંડો ઠેરીશું. તે પછી કડવો રસ એટલે કુંવાર, લીમડો, કાચકી, ઠેલમ, કરિયાતું, કાળીજીરી, કડુ, ઈન્દ્રજવ, સાયરા, ઉનાળ, કરમાણી અન્નમો અને અન્નમોદ ગળે ચેર લઈ પાણી મણ ૧ માં જુદો જુદો ઉકાળી, ૧૦ ચેર પાણી રહે ત્યારે તેમાં ઉપરના ગંધકને પિગળાવી ઠંડો પાડીશું. તે પછી કપામરસ એટલે હરડાં, બહેડાં, આમળાં, લીમણ હરડે, ભાંગરો, મોય, અતિવિષ, મુવા, વરિયાળી, દગડકૂલ, હળદર, દારુહળદર, ચિત્રો, ચવ્વક, ધંતૂરો, કાંટાસરિયો, પિત્તપાપડો અને કાકડાશિંગ એ સર્વ જુદાં જુદાં ગળે ચેર લઈ, તેને પાણી મણ ૧ માં જુદાં જુદાં ઉકાળી, ૧૦ ચેર પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમાં ઉપરના ગંધકને પિગળાવી ઠંડો પાડીશું. એટલે જેમ પારદ શત-શુણ્ણ ગંધકથી બરણ થયે, તેમ ગંધકનું ૧૦૦ વખત ચોષન થયે. પછી તે પારા-ગંધકનું મિશ્રણ કરી છેલ્લે વાલુકાયત્રમાં તેનો પૂર્ણઅંદ્રોદય સિદ્ધમકરેદ્વજ થયે. આનું કારણ એવું છે કે, લાલ રયામનુદરાચાર્યે લખેલું છે કે, પારદને તથા ગંધકને જેમ જેમ જુદી જુદી વનસ્પતિમાં ઘૂંટવામાં અથવા પકાવવામાં આવે,

તેમ તેમ તે વનસ્પતિનો ગુણ તેમાં આવે; એટલુંજ નહિ, પણ પારદને ઘણા ઉત્તેજક બનાવે છે એમ લખેલું છે. તે ઉપરથી આ પૂર્ણચંદ્રોદયને પદ્મસાત્મક વનસ્પતિઓની ભાવના આપી બનાવનામાં આવે, તો તેમાં અપૂર્વ ગુણ ઉત્પન્ન થાય એમ જાણી, આ ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થયા છીએ. જીજી તરફ જુદી જુદી જાતનાં તેલોમાં અને તેથી પદાર્થોમાં પ્રથમ ગંધક પિગળાવી દૂધમાં ઠંડા કરવામાં આવે છે. તે દૂધવાળા તેલને ઉકાળી તેલ માત્ર આવી રહે અને દૂધ બળી જાય એવી રીતે ક્રિયા ચાલે છે. તે પછી તે બાકી રહેલા ગંધકવાળા તેલને ઉપર લખેલા છયે રસોનાં જુદાં જુદાં વસાણાના કવાથોમાં સિદ્ધ કરવામાં એટલે જાળવામાં આવશે, જેથી સુશ્રુતાચાર્યે લખેલું શતપાક નામનું એક તેલ તૈયાર થયે. જે કોઈ વૈધરાજ પુરુષાર્થ કરી, સુશ્રુતાચાર્યે લખેલા શતપાક અથવા સહસ્રપાક તેલો બનાવે, તો તેમાં લખ્યા પ્રમાણે વૃદ્ધોને યુવાન બનાવી શકાય. પણ આજકાલના જમાનામાં જેઓ મહેનત વગર આઈતું મેળવવાના લોભમાં ફસાયેલા, પૂર્વાચાર્યોએ નિર્માણ કરેલા ઔષધોનાં નામ ધારણ કરી, મહેનત ક્યાં વિના માત્ર ધન કમાવાની આશા અને લાલસા રાખે છે, તેઓ વૈદ્યો નથી પરંતુ આયુર્વેદના ગૌરવને નષ્ટ કરનાર છે એમ સમજવું.

૩૦-પરત્તૂરણ રોગોન્ના લક્ષણો

૧. વાળો (નારું):-જ્યાં ડાંગર પાકે છે, તે ક્યારડામાં ડાંગરના છોડવા ઉપર લટકતો ઢાચેટો થાય છે. તે એક લાવી સૂખી વાટીને ગોળમાં મેળવી તેની છ ગોળીઓ બનાવવી. છ દિવસ સુધી દરરોજ સવારમાં એકેક ગોળી પાણી સાથે ખાવાથી છ દિવસમાં વાળાનું દરદ મટી જાય છે.

૨. વાળાના મોં ઉપર કવચાની શિંગની રૂંવાંટી ચિપિયા વડે ઉપાડીને મૂકવી, એટલે વાળો તંરત બહાર નીકળી પડે છે.

૩. એળિયો, હિંગ, અફીણ અને કળૂતરની અધાર એ ચારે વસ્તુઓ સરખે ભાગે લઈ, અરીઠાનાં ફીણમાં વાટી, આખા વાળા પર ચોપડી, તે ઉપર આકડાનું પાન બાંધવાથી ચોવીશથી છત્રીશ કલાકમાં વાળો નીકળી પડે છે. આ દવાથી ઘણા માણસોના વાળા મટ્યા છે.

૪. સેકટાના બાડનાં મૂળ છાશમાં ઘસી બાડો લેપ કરવાથી વળો બળી જાય છે.

૫. નમૂળી અથવા અમરવેલ જેને આકાશવેલ પણ કહે છે, તે વાટી વાળા પર બાંધવાથી વાળો મરીને નીકળી જાય છે.

૬. બાદીઆન તોલો બ મોડા દહીં સાથે ત્રણ દિવસ સુધી દિવસમાં ત્રણ વાર ખાય, તો વાળો ગળી જઈ આરામ થાય છે.

—પતિત્રી રવિદસજી દીપકસંહ-સુરત

૧ વાળો અથવા નારુંનો ઉપાય:-ઠાચક્રીનાં પાન તોલો ૧, લીમ્બાનાં પાન તોલો ૧, વડાગરું મીઠું વાલ ૦૫, હિંગ વાલ ૦૫ અનેચૂલા ઉપરની મેશ વાલ ૦૫ એકત્ર કરી વાટી છાશમાં મેળવી લોડી બનાવી વાળાની જગ્યાએ મૂકવી તથા આગુબાણુ સોભ ઉપચણુ એજ દવા પાતળી કરી ચોપડવી અને પાટો બાંધવો, જેથી વળો બહાર આવી જશે. તેને એક કપડાની નાની વાટ બનાવી, તેની રૂંધે વાળાનો બહાર આવેલો તાર બાંધી વીંટાળવો. જેમ જેમ વાળો બહાર આવતો જાય, તેમ તેમ તેને વીંટાળતા જવું, જેથી વાળેતુફન બહાર નીકળી જઈ દહીં મટી જશે. પછી વાળાનો રોગ ફરી નહિ થવા માટે નીચેનો ઉપાય કરવો:-

૨. વાળાને રોગ ફરી નહિ થવા માટે:-મોટી હરડનું

દળ, ખડેડાંની છાલ, આમળાં, સૂંઠ, ગરમાળો, જેઠીમધ અને પીપરીમૂળ એ સર્વ સમભાગે લઈ, અધકચરાં ખાંડી, તેમાંથી દર રોજ ૦૧ તોલો લઈ ૦૧ ચેર પાણીમાં ઉકાળી, તેમાં મધ નાખી પીવાથી વીસ દિવસમાં વાળાનું ઝેર નાબૂદ થઈ જેંતુઓનો નાશ થાય છે. ઉપલા ચૂર્ણને વસ્ત્રમાળ કરી મધ સાથે પલ્લુ ચાટી શકાય છે.

—યૈવ મણિશાસ્ત્ર ગણપતિચંકર ભટ્ટ-સુરત

વામવરણનાં પાનને વાટી તેનો લેપ કરવાથી એકજ દિવસમાં વાળો મટે છે.

—એક વૈદ્યરાજ જેમનું નામદામ મળ્યું નથી

કપૂતરની અધાર, કળીચૂનો, મૂળાનાં બીજ અને સાબુ એ સર્વને એકત્ર વાટી પાણીમાં મેળવી વાળા, ઉપર ચેપલી મૂકવાથી વાળો મટે છે.

—યૈવ વાસુદેવ નામરદાસ-જાડકા

સસલાની લીંડી વાટી ગોળમાં ગોળી કરી સાત દેવસ આપવું. ઊંદરની લીંડી તથા સાબુ તેલમાં ખદખદાવી ગંધવું.

—યૈવ મણિશાસ્ત્ર ભદ્રચંદ્ર ભેખીનાનપર

ઇગોરિયાનાં મૂળની છાલ વાટી તેની ચેપલી વાળા પિર મૂકી પાટો ઝાંધવો અને નીચે જળાવેલું તેલ સહેવાતું ગરમ સિંચવું. તેલ:-ઝેરી પરબોળિયો કે જે ઘેર ઉપર થાય છે, તેનાં પાનનો રસ ચેર ૦૧, ઇગોરિયાના મૂળની છાલ તોલા ૫, (જોારી કરેલી) મજરનાં પાનનો રસ તોલા ૫ અને રસકપૂર તોલો ૧ બારીક વાટીને લેવું તેલ ચેર ૧ લઈ કડાઈમાં નાખી ચૂલે આવી પીગે તાપે ગરમ કરી, તેમાં ઉપરના રસ તથા છાતનું ચૂર્ણ ધીમે ધીમે નાખતા જવું અને ઝીણ બેચી જઈ માત્ર તેલ રહે, ત્યાંગાળી લેવું. વાળા ઉપર આ તેલ સિંચવા કરવાથી વાળાનાં મૂંઝવે નીકળી પડે.

—યૈવ નંદરા પ્રામજી-નામદેવી

કેળાં નંગ ખેમાં બિલામું નંગ એક વાટી ત્રણ દિવસ ખાવાથી વાળો મટે છે.

—ડૉક્ટર દામોદર ગોપાળ રજીદે-સુરત

૧. અગ્નિદગ્ધઃ—(અગ્નિથી દાઝે તે ઉપર) કોઈ દાઝે કે તરત કુંવારનો રસ અથવા લોહી અથવા તલતું તાળું તેલ ચોપડવું. પછી બળતરા થાય અને બહુ દાઝેલ હોય, તો વાંદરાની વિદા પાણીમાં વાટી ચોપડવાથી દાહ શાંત થાય છે તથા મટે છે.

૨. આંખનાં પાન લાવી સૂકવી બાળી તેની રાખોડીનો તેલમાં મલમ કરી ચોપડવાથી મટે છે.

૩. ખાવળની છાલતું વસ્ત્રગાળ ચૂણું કરી કોપરાતું તેલ (કોપરેલ) નાખી મલમ કરી ચોપડવાથી સાતઆઠ દિવસમાં આરામ થઈ જાય છે.

—વૈદ અંબારામ ચંકરજી પંઆ-વાગડ

તાત્કાલિક શાંતિને માટે ચૂનાતું નીતચું પાણી અને તેલ ફીણવું. પછી રાજ નાખી ફીણીને ચોપડવું અથવા તેલ ચેર બા, રાજ બે આનીભાર અને મીણુ તોલા ૨ લઈ, પ્રથમ તેલમાં મીણુ મેજવવું. પછી રાજ વાટીને નાખવી એટલે ધોળું ફીણ આવશે. ત્યારે લાલ થાય ત્યારે ઉતારી લેવું. ઠંડું પડ્યા પછી ચોપડવાથી દાહયા પછી બે પાડચું હોય, તો પણ તે મટી જાય છે.

—માસ્તર કેશવરામ દત્તિંડર ભટ્ટ-કાપોદા

ગમે તેવી રીતે અગ્નિદાહ થઈ મનુષ્યનું કોઈ પણ અંગ દાઝી જાય હોય અને દોષતા બિધ્યા હોય તથા તેમાં અત્યંત પીડા થતી હોય, તો દોષતા ફોડી સિદ્ધ કરેલું તેલ (ઘડની પૂરી વગેરે તળવાયો પાકું યથેચ્છું તેલ) દાહ ઉપર ચોપડી ખાવળની છાલ (અંતરછાલ નહિ, પણ ઉપરનીજ છાલ લેવી.) તેનું ચૂણું કરી ઉપર જાળાવવું. આથી ગમે તેવો દાહ હશે અને કોઈ પણ ઉપચાર

કરવાથી નરમ પડતું નહિ હોય તથા ખીજા કોઈ ઉપચારથી પાકવાની દહેશત રહેતી હોય, ત્યાં આ દવાનો દિવસમાં ત્રણવાર વખત ઉપયોગ કરવાથી મટે છે.

—અક્ષરપુરુષોત્તમ ઔષધાલય-સારસા

હીરાદખખણુ તોલો ૧, સફેદ કાથો તોલો ૧ અને કપૂર તોલો ૧ બે આનીભાર લઈ, વાટી વચ્ચગાળ કરી સો પાણીએ ઘોયેલા ધીમા મેળવી ચોપડવાથી ઠંડક આપે છે તથા અંદરની કીડને મારે છે. દાઝેલા ઉપર તથા ચાંદી ઉપર અકસીર છે.

—વૈદ્ય પુરુષોત્તમ બહેચરદાસ યાત્રિક-કામોદ

દાઝેલાનો મલમ:-રાણ તોલા ૨૫, મીણુ તોલો ૧૫ અને તલનું તેલ તોલા ૧૦ લઈ, પ્રથમ રાળને વાટી વચ્ચગાળ કરી, પછી તેલ અને મીણુ ગરમ કરી અંદર રાળ નાખી હલાવતા જવું. જ્યારે બે ઊભરા આવી જાય ત્યારે અગ્નિ પરથી ઉતારી એક તપેલામાં પાણી શેર ૧૦ લઈ, તેમાં એ મલમ રેડી દેવો અને તેમાં ફીણવો, એટલે ધી જેવો મલમ તૈયાર થયે. દાઝેલા દોઢલા વગેરે ઉપર તથા ચાંદા ઉપર આ મલમની પટ્ટી કરીને મૂકવી અથવા આછો આછો ચોપડવાથી ડૂબ લાવી અગનને નરમ પાડી શાન્તિ આપે છે.

—વૈદ્ય ઇગનપ્રાસ આત્મારામ-સુરત

ચોટ કે વાગ્યું હોય તે માટે બિલામા સ્વરસ:-બિલામા નો પાતાળયંત્રથી સ્વરસ કાઢી, તે રસ તોલો ૧, લવિંગ તોલા ૨, અને લયફળ તોલો ૦.૬ આનીભાર નાખી ખરતમાં ચાર પદોર એકસરખો પૂંટવો. માત્રા વાલ ૧ ધી સાથે અથવા સાકરના શીરા સાથે ખાવી. ધી તથા દૂધ ખૂણ ખાવા જેથી ગરમ પડે નહિ. ગુણ:- મૂંઢમાર, જિંદેધી પડી જવાથી હાયપગ છાતી અથવા આખા શરીરે ધણો લાગ્યો હોય, તો આ દવાથી તરત આરામ થઈ જાય છે. વાયુથી શરીર જકડાય ગયું હોય તો પણ કામ કરે છે.

આ દવા એકાંતરે વાપરવી. ઓછામાં ઓછી ત્રણ વખત અને વધારેમાં વધારે આઠ વખત વાપરવી, દરરોજ વાપરવી નહિ. આ દવા ખાનારે શરીર થોડું નહિ, તડકામાં ફરવું નહિ. કદાચ તેમ કરવાથી શરીર ફૂટી નીકળે તો કોપરું ખવડાવવું તથા શરીરે છાણનો લેપ કરવાથી મટી જશે. ઘી, સાકર અને દૂધ પુષ્કળ ખાવા આપવાં. દવા એક છે. હજારો રૂપિયા ખરચવાથી ન મટે તેવું ફરદ આ દવાથી મટી જાય છે.

—વૈદ્ય દેવજી આશુ

આગંતુક (હથિયારનો) ઘા વાગ્યો હોય તે માટે:—
અરણીનાં પાન વાટી ઘીમાં તળી બાંધવાથી રૂઝ આવે છે. અથવા ઘાની અંદર ઘાળાજરિયાનું રૂ ભરી પાટો બાંધવાથી રૂઝ આવે છે, અથવા ઘાળાજરિયું બાળી તેની રાખ તેલમાં મેળવી ઘામાં ભરી પાટો બાંધવાથી રૂઝ આવે છે. અથવા વડના દૂધમાં રૂડું પૂમડું બોળી ઘામાં મૂકી પાટો બાંધવાથી રૂઝ આવે છે.

—મારતર નરભોરામ હરજીવન—નવાગામ

કોઠ અને આમવાયુ માટે હરિદ્રાદિ ગુટિકા:—લીલી હળદર એક અઘોળ તથા ખરસાણીની પાલી બેઆંગીભાર લઈ બજેને વાટી પાવલીભારની ગોળીઓ બનાવવી. પહેલા દશ દિવસ એકેક ગોળી પાણી સાથે આપવી. બીજા દશ દિવસ બળે ગોળી, ત્રીજા દશ દિવસ ત્રણ ત્રણ ગોળી, ચોથા અગિયાર દિવસ ચાર ચાર ગોળી પાણી સાથે લેવી અને ઉપરથી એક ગોળીએ અઘોળ માખણ ખાવું. એ પ્રમાણે જેટલી ગોળીઓ જેમ લેવાય તેમ તેટલા અઘોળ માખણ પણ સાથે લેતા જવું. ગોળી લીધા પછી એક કલાકે ઘીચાકરનો મારો રાખવો. આ ઔષધથી બિલટી તથા ઝાડો થયે, તેથી ખવાયે નહિ પણ ધીમે ધીમે થોડું થોડું ઘી પાયા કરવું એટલે ફિકર નહિ, પણ રાત્રે તો ખવાયે. (ઘી, સાકર,

ધઉં, મગની દાળ, મીઠું, ગરમ મસાલો વગેરે) પરેજીમાં તેલ, મરચાં, હિંગ, આમલી, કેળું, કેળું, વાલ, વટાણા બિલકુલ ખાવાં નહિ. વાલને વાલનાં છોડાને તથા કેળાં વગેરેને ત્રણ માસ સુધી અડકવું પણ નહિ, તેમજ ગોળને તો ત્રણ વરસ સુધી અડકવુંજ નહિ. આ ઉપાયથી બિલટી તથા અડા થતા અમળાશે તેની બહુ ફિકર કરવી નહિ.

—૧૧ મનસુખદાસ લક્ષ્મીભાઈ મની-મુરત
કુષ્ઠરોગનો ઉપાય:—જાવચી શેર ૨ અને લીમડાનાં પાન શેર ૩ લઈ, ખારીક વાટી સવારસાંજ એકેક તોલો ચૂર્ણ પાણી સાથે ખાવું. પથ્થરમાં ખાટું, ખારું, લવણ, ઘી, તેલ વગેરેનો ત્યાગ કરવો તથા ચણાની લૂખી રોટલી ખાવી અથવા ચણા ખાફીને ખાવા. જે ચણા ખાતાં કંટાળો આવે તો મગલાત ખાવા, રોગ મટે છે.

એક માણસને આશરે ખારેક વર્ષથી કુષ્ઠ રોગ થયેલો હતો. તેણે રસકપૂર, ગોરૂચુ વગેરે અનેક દવાઓ કરેલી પણ કોઈ દવાથી મટ્યું નહિ. પછી અમે આ દવાનો અગિયાર માસ સુધી પ્રયોગ ચાલુ રાખ્યો તથા ઉપર પ્રમાણે પથ્થર પજાવ્યું, જેથી જડમૂળથી કુષ્ઠરોગનો નાશ થયો છે.

—૧૨ નારાયણભાઈ જગતરામ-નાડિયા

૧. ગલતકુષ્ઠ:—છાલભોગરાતું તેલ જાદ્યાભ્યંતર વાપરવું જેથી ગલતકુષ્ઠ મટે છે, સિદ્ધોપચાર છે.

૨. ધમાસો તોલા ૪, ખેરસાલ તોલા ૨, કૂકડવેલતું ફળ તોલા ૧૦, લીમડાતું પંચાંગ તોલા ૪ અને બિલામીનો મગજ તોલા ૪ લઈ, ખારીક ચૂર્ણ કરી ૩ તોલાનો કવાચ કરી આપરાયી ગત તકુષ્ઠનો રોગ મટી જાય છે.

—૧૩ નાંદગમ પ્રામજી-નામેષી

હીમજ શેર ૦૧, જલેડાં શેર ૦૧, આમળાં શેર ૦૧ અને મીંઢી-

આવળ શેર ૦૧ એ સર્વનું વસગાળ ચૂણું કરી, સૂતી વખતે તોલો ૦૧ પાણી સાથે એકત્રીશ દિવસ ફાકવાથી મટી જાય છે.

—પદ્મચારી આત્મારામ ત્રિવેદી

વડની વડવાઇનો રસ કાઢીને પાણી બાળી ઘનસ્વ બનાવી, તેની સાથે શંખજીરું વાલ ૨, ઘી-સાકર મેળવી ખાવાથી વાતરક્ત (પત) ને મટાડે છે. તથા આમણુ ખકાર નીકળતી હોય તો તેને પણ મટાડે છે.

—વૈદ્ય નરસિંહભાઈ માધવભાઈ-કોર

અપરમાર (ફેફસું-મૂત્રી):-બાળવામાં ન આવી હોય એવી માણસના માથાની સૂઝી જોપરી લાવી, તેને ખારીક વાટી ફેફસુંના દરદીને ફેફસું આવતી વખતે સૂંધાડવી. એક વખત અથવા બીજી વખત સૂંધાડવાથી ફેફસું ફરીથી આવતું નથી.

—પનિધી રવિદાસજી હીપહંસજી-સુરત

૧. ફૂતરાની સૂઝી વિષાણું ચૂણું બે આનીબાર વજન લઈ, જે વખતે ફેફસું આવ્યું હોય તે વખતે ૨ તોલા પાણીમાં મેળવીને એકજ વખત ખાવાથી હંમેશાંને માટે એ રોગ જાય છે. લાગ્યેજ બીજી વાર ખાવું પડે છે.

૨. બોહિયા કલારનો રસ નાકમાં મૂકી નાસ લેવાથી અપરમાર અથવા ફેફસું મટી જાય છે.

—વૈદ્ય ઈશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી-સુરત

અપરમાર માટે:-જે રોગમાં માણસના દાંત બંધાઈ બોલાતું ન હોય, ત્યારે નિર્ધૂમ દેવતા ઉપર કપૂર મૂકી તેની ધૂણી આપવાથી (નાસ લેવાથી) થોડીવારમાં દાંત છૂટશે તથા શુદ્ધિમાં આવશે.

—માનન નરભોરાજ હરજીવન-નવાગામ

અપરમારની ગોળી:-કડવા સુરિયાનો ગર તથા હડવી

તુંબડીનો ગર સમભાગે લઈ, દારેલીના રસમાં ગોળી વાળી આપવી તથા રસ નાકમાં મૂકવાથી મટે છે.

—વૈવ પ્રભાથંકર ચવિઠંકર ત્રવાડી-અટ્ટગામ

ભવરમાલ (ભમરીનું ઘર) તથા વડનું પાંદડું લઈ, મૃગી આવે ત્યારે ધુમાડો દેવાથી મટે છે તથા ફરીથી આવતી નથી. આ ઉપાય અનુભવસિદ્ધ છે.

—વૈવ વર્જભદ્રામ નરોત્તમદાસ-ભરચ

ઝેરી જનાવરના ડંખ:-કનઈશાલનો ડંખ-કાનખજૂરાથી નાનું કનઈશાલ નામનું જંતુ થાય છે. તે કોઈ વખત કાનમાં ભરાઈ જાય છે અને અંદર સખત કરડે છે. તે કોઈ પણ ઉચ્ચ દવાથી અંદરથી બહાર નીકળતું નથી તેમ મરતું પણ નથી અને હરદી ધણેજ ખીડાય છે. તો તેને માત્ર ખાંડનું પાણી બનાવી કાનમાં નાખવામાં આવે, તો તે અંદર ને અંદરજ મરી જાય છે; ખાકી ખીલ બધા ઉપાય નિષ્ફળ નીવડ્યા છે.

—વૈવ નારદંકર દરગોવિંદ અધ્યયુ-આરડોશી

૧. વીંછીનો ડંખ:-અથેડાનું મૂળ ઘસીને ચોપડવું અથવા ફટકડી લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવી અને ચોક કરવો. અથવા નવસાર અને કળીચૂનો એકત્ર કરી ચોપડવાથી તથા સૂંઘાડવાથી વીંછીનું ઝેર ઊતરી જાય છે.

૨. સૂર્પનો ડંખ:-પ્રથમ ડંખવાળી જગ્યાની ઉપર તથા નીચે બેત્રણ મજબૂત પાટાઓ ઉપરાછાપરી બાંધવા, કરડેલ જગ્યાએ કોઈ ધારવાળા જોત્તરથી જખમ કરી લોદી કાઢી નાખવું અને લોખંડની કોઈ પણ વસ્તુ ગરમ કરી ડંખ ઉપર ડામ દેવો. ફગાવેલ મોરચધુ સહેજ ગરમ પાણી સાથે આપી ઊતરી કરાવવી. અથવા અરીડાનું પાણી કરી ઊતરી કરાવવી. અથેડાનું પંચાંગ

વાટી ડાંગ ઉપર જાડો લેપ કરવો તથા કેળનો રસ પાવો. આ સપંતું જેર ચરીરમાંથી નીકળી જઈ આરામ થાય છે.

—વૈવ જમનાદાસ મદનજી વૈજયંત-વેરાવળ

૧. વીંછીનો ડાંગ:—આમલીનો કચૂકો ઘસી ચોપડી શેક કરવાથી મટે છે. અથવા ઘોળા આકડાનું મૂળ ઘસી ચોપડી શેક કરવાથી મટે છે. અથવા સાગડાનું બીજ ઘસી ચોપડી શેક કરવાથી મટે છે.

૨. ગરોળી (પલ્લવડી) ના વિપ ઉપર:—ખાંડ અથવા તથા હળદર અથવા ભિત્રિત કરી ફાંકવાથી મટે છે.

—વૈવ ઉમિયાશંકર મકાસુપરામ-ઉમરેડ

વીંછીનો ડાંગ (ધૂસપાન):—અરીઠા નંગ પ લઈ તેના છોડાં કાઢી તે છોડાં ચલમમાં મૂકી અથવા તેની બીડી બનાવી ખીવાથી જેર જિતરે છે. એક વખત ખીવાથી ન જિતરે તો બેતણુ વખત પાવાથી જેર જિતરી જાય છે.

—ભાસ્તર નરભોશમ હરજીવન-નવાગામ

૧. સર્વ પ્રકારનાં વિપ:—કોઈ પણ જાતની જેરી ચીજ ખાખામાં આવી હોય, તો એક ચમચી બારીક વાટેલી રાઈ તથા હળેકું મીઠું એક ચમચી પાણીમાં મેળવી પાવાથી તુરત જિલટી થઈ ખાધેકું વિપ તદ્દન જિતરી જાય છે. આ ઉપાય એક વખત કરવાથી ફાયદો ન જણાય તો બેતણુ વખત કરવાથી ફાયદો થાય છે.

૨. ગરમ પાણી પાવાથી પણ જિલટી થઈ જેર જિતરી જાય છે. ૩. વારંવાર પી પાવાથી પણ જિલટી થઈ જેર જિતરી જાય છે. આ ઉપાય અમૂલ્ય છે.

૪. વીંછીનો ડાંગ:—વીંછીના ડાંગ ઉપર મધ ચોપડવાથી આરામ થાય છે. અથવા પાકા કેળાને છૂંદી ડાંગ ઉપર બાધ-તુરત આરામ થાય છે. અથવા નવસાર તથા હરતાલ સમ-

તૂંબડીનો ગર સમજાગે લઈ, કારેલીના રસમાં ગોળી વાળી આપ-
વી તથા રસ નાકમાં મૂકવાથી મટે છે.

—યૈવ પ્રભાશંકર રવિશંકર ત્રવાડી-અણગમ

ભવરમાસ (ભમરીનું ઘર) તથા વડનું પાંદડું લઈ, મૃગી
આવે ત્યારે ધુમાડો દેવાથી મટે છે તથા ફરીથી આવતી નથી. આ
ઉપાય અનુભવસિદ્ધ છે.

—યૈવ વસ્ત્રભદ્રામ્ નરોત્તમદાસ-ભરૂચ

ઝેરી જનાવરના ડંખ:-કનઈશાલનો ડંખ-કાનખજૂરાથી
નાતું કનઈશાલ નામનું જંતુ ચાય છે. તે કોઈ વખત કાનમાં
ભરાઈ જાય છે અને અંદર સખત કરડે છે. તે કોઈ પણ ઉંમર
દવાથી અંદરથી બહાર નીકળતું નથી તેમ મરતું પણ નથી અને
ફરદી ધણોજ પીડાય છે. તો તેને માત્ર ખાંડનું પાણી બનાવી
કાનમાં નાખવામાં આવે, તો તે અંદર ને અંદરજ મરી જાય છે;
ખાકી ખીજ બધા ઉપાય નિષ્ફળ નીવડયા છે.

—યૈવ નારસંકર દરગોવિંદ અપ્પય્યુ-આરડોડી

૧. વીંછીનો ડંખ:-અથેડાનું મૂળ ઘસીને ચોપડવું અથવા
ફટકડી લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવી અને શેક કરવો.
અથવા નવસાર અને કળીચૂનો એકત્ર કરી ચોપડવાથી તથા
સૂંધાકવાથી વીંછીનું ઝેર ઊતરી જાય છે.

૨. અર્પનો ડંખ:-પ્રથમ ડંખવાળી જગ્યાની ઉપર તથા
નીચે બેત્રણ મજબૂત પાટાઓ ઉપરાછાપરી બાંધવા, કરડેલ જાંબાએ
કોઈ ધારવાળા ઓળટથી જખમ કરી લોદી કાઢી નાખવું અને
લોખંડની કોઈ પણ વસ્તુ ગરમ કરી ડંખ ઉપર ડાગ દેવો. ફાગ
વેલ મોરચાનું સહેજ ગરમ પાણી સાથે આપી ઊતરી કરાવવી.
અથવા અરીસાનું પાણી કરી ઊતરી કરાવવી. અથેડાનું પંચાંગ

વાટી ડંખ ઉપર જાડો લેપ કરવો તથા ફેળનો રસ પાવો. આ સપંતું એર ચરીરમાંથી નીકળી જઈ આરામ થાય છે.

૧. વીંછીનો ડંખ:-આમલીનો કચૂકો ઘસી ચોપડી ચેક કરવાથી વાટી મટે છે. અથવા ઘોળા આકડાનું મૂળ ઘસી ચોપડી ચેક કરવાથી મટે છે. અથવા સાગડાનું બીજ ઘસી ચોપડી ચેક કરવાથી મટે છે.

૨. ગરૌણી (પલ્લવડી) ના વિષ ઉપર:-ખાંડ અથવા તથા હળદર અથવા ભિંચિત કરી ફાંકવાથી મટે છે.

વીંછીનો ડંખ (ધૂંસપાન):-ચરીડા નંગ પ લઈ તેના છોડાં કાઢી તે છોડાં ચલમમાં મૂકી અથવા તેની બીડી બનાવી પીવાથી એર જિતરે છે. એક વખત પીવાથી ન જિતરે તો બેત્રણ વખત પાવાથી એર જિતરી જાય છે.

—માસ્તર નરભેરામ હરચવન-નવાગામ

૧. સર્વ પ્રકારનાં વિષ:-કોઈ પણ જાતની એરી ચીજ આધામાં આવી હોય, તો એક ચમચી બારીક વાટેલી રાઈ તથા દળેલું મીઠું એક ચમચી પાણીમાં મેળવી પાવાથી તુરત જિતરી થઈ દાયદો ન જણાય તો બેત્રણ વખત કરવાથી ફાયદો થાય છે.

૨. ગરમ પાણી પાવાથી પણ જિતરી થઈ એર જિતરી જાય છે.

૩. વારંવાર ઘી પાવાથી પણ જિતરી થઈ સ્થાવર વિષ જિતરે છે, આ ઉપાય અમૂલ્ય છે.

૪. વીંછીનો ડંખ:-વીંછીના ડંખ ઉપર મધ ચોપડવાથી તથા આરામ થાય છે. અથવા પાકા ફેળાને છૂંદી ડંખ તુરત આરામ થાય છે. અથવા નવસાર તથા બાધ-

એનો અંગરસ જુદેજુદો કાઢી, તેમાં મધ તથા ઉપલેટનું ચૂણું મેળવી પાવાથી તમને જાતના ઉન્માદ મટે છે.

૯. સૂંઠ, મરી, પેપર, હિંગ, સિંધવ, વજ, કડુ, સરસડાના બીજ, કરંજનાં બીજને સરસવ, એ સર્વ ગોમૂતમાં વાટી, વાટ કરી આંખમાં આંજવી ઉન્માદ મટે છે.

૧૦. ગ્રાહી, વજસિંધવ, શંખાવળી, છીલી, માલકાંકણાં, ઇંદ્રવરણાં અને લોંડીપી એ દરેક ત્રણ ત્રણ જવભાર તથા તેમાં સોનાનો વરણ બે જવર મેળવી, ઘી સાથે ચાટવું. તે પચ્યા બાદ સાઠી ચોખ્ખો ભાંધ તથા ઘી સાથે ખાવો. એ પ્રમાણે કરવાથી ઉન્માદ તથા વાદ્યપરમાર)નું દરદ મટે છે. જરાબર મદતાં કુધી હવા ખવડાવ.

૧૧. કુખડનો ભૂકો, જળાન, ધાણા, વાળો અને આમળાં એ સર્વ સરખે વજને લઈ રોપાવી પીવાથી ચિત્તભ્રમવાયુ મટે છે.

૧૨. ગુલાબનાં ફૂલ, કાં ફૂલ, કુખડનો વહેર, બનફસા, આમળાં અને ગાવજળાન પાણીમાં કવાથ ધનાવી કેશર નાખી શીશીમાં ભરી ૨ આ કવાથ બે તોલાભાર હંમેશ પાવાથી ઉન્માદ મટે છે.

માલકાંકણાં, અજમે ૪ સમભાગે લઈ બારીક વાટી, દરરોજ સવારસાંજ અડધા વું, જેથી ઉન્માદ મટે છે.

નરભેરામ દરચરન-નરાગમ વા જળે માલકાંકણાં અધ-

૧. રમરણુશક્તિ:-એ કવરાં વાટી દરરોજ ગળવાનું રાખવાથી રમરણુશક્તિ વધે છે. અથવા ખાંચ ટીપાં માલકાં લ દૂધમાં પંદરવીસ દિવસ પીવાથી રમરણુશક્તિ વધે છે.

૨. જટામાંસીનું ચૂણું બે ર મધમાં ચાટવાથી રમર-ણુશક્તિ વધી બુદ્ધિની મંદના છે.

—૧૨ દરિદ્રજ્ઞ સાસ્ત્રી-મુસાલી

~*~ પરિશિષ્ટ ~*~

આ ગ્રંથના ભાગ ૧ લા માં દશ નિબંધો આપ્યા છે. તેમાં આપેલી દવાઓની બનાવટ પૈકી તામ્રભસ્મ અને માણેક-રસની બનાવટ, તે તે સ્થળમાં લખવાનો યોગ નહિ હોવાથી અને પાછળથી એટલી અપૂર્ણતા જણાવાથી, આ નિબંધમાળાને છેડે પરિશિષ્ટના રૂપમાં લખીએ છીએ.

તામ્રભસ્મ બનાવવાની રીત:-તાંબના પતરાને ઠેકાણે હાલમાં ખોટા કસબમાંથી તાંબાની ગોટી નીકળે છે, તે તાંબુ ધણા હાથાં પ્રકારનું હોય છે; તેવી ગોટી ૪૦ તોલા લઈ, તેને સાતવાર ત્રિકુળાના ઉકાળામાં છમકારી તથા સાત વાર તપાવીને તલના તેલમાં ટાઢી પાડ્યાં પછી સાત વાર ગોમૂત્રમાં છમકારી પારો ચેર ૦૧ તથા ગંધક ચેર ૦૧ એ બેને સાથે વાટી, કાજળી કરી, તે કાજળીને હીંબુના રસમાં ઘૂંટવી. તેમાં તાંબાની ગોટીને મેળવીને એક ગોળો બનાવી સરાવસંપુટમાં મુકી, કપડમટ્ટી કરી ગજપુટનો અગ્નિ આપવો. એવા બે પુટ આપાવથી જે તામ્રભસ્મ અને તે શીત-બાંજુ રસમાં નાખવી અથવા બીજા રસોમાં પણ વાપરવી. અમા-રો અનુભવ એવો છે કે, કોઈ પણ ઉપધાતુની ભસ્મ એકલી ખાવી નહિ અને કોઈને ખવડાવવી પણ નહિ; પરંતુ તેને કોઈ પણ રસો-માં નાખી તે રસોની વિધિપૂર્વક બનાવટ કરીને ખવડાવવાથી રોગો ઉપર ઘણીજ સારી અસર કરે છે.

માણેકરસ બનાવવાની રીત:-વરખી હરતાલને લાવીને તેને અધખોળરી ખાંડીને, સફેદ અળરખનાં બે મોટાં પાનાં લઈ-ને, એક પાના ઉપર હરતાલ પાથરીને તેના ઉપર બીજું અળર-ખનું પવરું ઢાંકીને, તેના સાંધાને ઘઉંની કણકથી બંધ કરવો.

~*~ પરિશિષ્ટ ~*~

આ ગ્રંથના ભાગ ૧ લા માં દશ નિબંધો આપ્યા છે. તેમાં આપેલી દવાઓની બનાવટ પૈકી તામ્રભસ્મ અને માણેક-રસની બનાવટ, તે તે સ્થળમાં લખવાનો યોગ નહિ હોવાથી અને પાછળથી એટલી અપૂર્ણતા જણાવાથી, આ નિબંધમાળાને છેડે પરિશિષ્ટના રૂપમાં લખીએ છીએ.

તામ્રભસ્મ બનાવવાની રીત:-તાંબના પતરાને ઠંડાણે હાલમાં ખોટા કસબમાંથી તાંબાની ગોટી નીકળે છે, તે તાંબુ ઘણા ઊંચા પ્રકારનું હોય છે; તેવી ગોટી ૪૦ તોલા લઈ, તેને સાતવાર ત્રિકુળાના ઉકાળામાં છમકારી તથા સાત વાર તપાવીને તલના નેશમાં ટાઢી પાડ્યા પછી સાત વાર ગોમૂત્રમાં છમકારી પારો ૨ ૦ તથા ગંધક શેર ૦૧ એ બેને સાથે વાટી, કાજળી કરી, તે જળીને લીંબુના રસમાં ઘૂંટવી. તેમાં તાંબાની ગોટીને ચેળવીને ૧૬ ગોળો બનાવી સરાવસંપુટમાં સુકી, કપડમટ્ટી કરી ગજપુટને મક્કિ આપવો. એવા બે પુટ આપાવથી જે તામ્રભસ્મ બને તે શીત-મંજી રસમાં નાખવી અથવા બીજા રસોમાં પણ વાપરવી. અમારા અનુભવ એવો છે કે, કોઈ પણ ઉપધાતુની ભસ્મ એકલી ખાવી નહિ અને કોઈને ખવડાવવી પણ નહિ; પરંતુ તેને કોઈ પણ રસો-માં નાખી તે રસોની વિધિપૂર્વક બનાવટ કરીને ખવડાવવાથી રોગો ઉપર ઘણીજ સારી અસર કરે છે.

માણેકરસ બનાવવાની રીત:-વરખી હરતાલને લાવીને ઠી ખાંડીને, સફેદ અળરખનાં બે મોટાં પાનાં લઈ-
પાયરીને તેના ઉપર બીજું અળર-
સાંધાને ઘઉંની કણકથી બંધ કરવો.

પછી તે પતરા જેવડાં જે છાણાં સળગાવીને, તેના બનાવીને એટલે છાણાંનો ધુમાડો બંધ થાય તે પછી, ના પાકા દેવતા ઉપર પેલા અળરખના પતરાવાળો બૂકો મૂકવો અને તેના ઉપર બીજા છાણાનો પાકો દે દેવો. એટલે દશ મિનિટમાં અળરખનાં પતરાંની વચમાં હરતાલ, પોતાનો ખીજો રંગ તથાને લાલ માણેકના રંગના થળકતી બની જશે. એનું નામ માણેકરસ છે. આ ક્રિયા શાસ્ત્રમાં જોવામાં આવી નથી, પણ શુરુપંરપરાથી અમારા નિ ના વૈદ્યોમાં પ્રચલિત છે. જે માણેકરસ કંકજવરમાં, ત્રિદોષજ માં, સન્નિપાતમાં અને ખાંસીની હાંફમાં, યોગ્ય અનુપાત સા એક રતી સુધી આપવાથી વાયુ અને કંકના પ્રાધાન્યવાળા રોગોને ઘણી ઝડપથી કાયદો કરે છે.

આ ગ્રંથના ભાગ ૨ જા માં જે જે રોગના પ્રકરણમાં જે જે ઉપાયો લખવામાં આવ્યા છે, તે અમારા અનુભવસિદ્ધ છે; તે પણ તે તે રોગોના પ્રકરણમાં અમારા અનુભવેલા ઠેટલાક ઉપાયો લખવાના રહી ગયેલા છે. તેનું શોધન કરીને, યાદ કરીને, વિચાર કરીને, અમારો અનુભવ બાદી ન રહી જાય એટલા માટે, જે જે અનુભવેલા ઉપાયો અમે જાતે જાનાવેલા અને દવા-ખાનામાં ચાલુ વપરાશમાં લીધેલા છે તે, તેની જાનાવટ તથા વાપરવાની રીત આથે આ પરિશિષ્ટમાં આપ્યાં છે. તે વાંચીને તે તે ઉપાયો જે જે રોગને અનુ-કૂળ જણાય તે, રોગીની પ્રકૃતિ, દેશ, કાળ, વય અને વૃદ્ધિનો વિચાર કરી જે વૈદ્યરાજે ઉપયોગમાં લેશે, તેમને મથ, કીર્તિ, ધન અને આખરે સુવર્ણની પ્રાપ્તિ થશે.

૧. સુવાવટની પટ્ટી:-રાત્રના, દેવદાર, ઇંદ્રવરણ, દારુદળ, અનિરિષ, પીપત્તીમૂળ, ચિત્રો, બારંગમૂળ, રાગદશ, રૂડ,

પરિશિષ્ટ

પોકરમૂળ (દિવેલો), નગોડ, ખોરાસાની અજમે, ઉપલેટ, ગોખંડ, દરડે, ભરમી, અરહસો, કાંટાસરિયો, ગળો, મજવાસો, અરહી, સાટોડી, પહાડમૂળ, બળદાણા, સૌરાષ્ટ્રી, ઉપલસર, પારો, કલાર, નસોતર, સૂંઠ, અરહીમૂળ, ભોંયરીંગણી, હિંગે, ચતાવરી, કરિયાણું, પીપર, વાળો, ત્રાયમાણ, પટોળ, ઈંદ્રજવ, લસણ, તરી, ગરમાળો, વાયવડિંગ, લીમછાલ, અધી અધી તોલો લખ, તેના મૂગળ અને પ્રસારણી-એ સર્વ અધી અધી દોઢચેર પાણીમાં એક ચાર ભાગ કરી ચાર પડીઓ કરવી. પછી દોઢચેર પાણીમાં એક પડી ઉકાળી, ૦ ચેર પાણી બાકી રહે ત્યારે કપડાથી ગાળી લઈ, એક પેસાભાર મધ નાખી પાવી. એવી રીતે એની એ પડી સવાર-સાંજ ઉકાળીને સાત દંઠ પાવી. પછી બીજું પડીકું ઉકાળવું, તે એવી રીતે કે, આગલી પડીનું વસાણું ઉકાળાની હાંડલીમાં કાયમ રાખી, તેમાં બીજું પડીકું નાખવું અને બીજી વાર ઉકાળતાં બચેર પાણી મૂકવું. ૦ ચેર રહે ત્યારે મધ નાખીને સાત દંઠ પાવું. એવી રીતે ત્રીજી, ચોથી પડી ઉમેરતાં અધી અધી ચેર પાણી વધારતા જવું, પણ પીવાના કામમાં ૦ ચેર કરતાં વધુ પાણી લેવું નહિ. એ રીતે ચાર પડીકાં ચૌદ દિવસમાં પૂરાં કરવાં. ઉપદ્રવવાળી સુવાવડ હોય તો આ ઉકાળો દશ જિંઠણ નાથા સુવાવડીને ચડે કરવો; અને સુવાવડ ગયા પછી પણ તાવ, ની ગભરામણ, જિલડી, આડા, સોજા, કેડ પાકેલી વગેરે ઉપ-તો હોય તો આ ઉકાળાથી મટી બાય છે.

નિલામાંની ગોળી:-નિલામાં તોલા ૮, ગોળ તોલા ૧, અઠલગરો તોલા ૧, યોપર તોલા ૧, અઠલગરો તોલા ૧, ગોળ-તોલા ૧, એ સર્વેને વાટી, ગોળ-તોલા ૧, એ સર્વેને વાટી કરવી. પછી રોગનું બળ નોંધને ૧ અને ગોળી સવારસાંજ બપોળાવી. એ ગોળી

ખાનારને તેલ તથા તેલનાં બજિયાં વધારે ખાવાની રજા આપવી. પણ ઘી, દૂધ તથા ગળપણની સખત પરેણ કરાવવી. જેટલું તેલ ખાશે તેટલો વધારે ફાયદો થશે અને ગળપણ, દૂધ, ઘી તથા ખટાશ ખાશે તો સારું થશે નહિ. આ ગોળી સંધિવા, લક્ષ્મી વગેરે વાયુનાં દર્દો ઉપર સમજાણુ દર્શાવ છે.

૩. દારૂડી:-આ છોડને સુવર્ણક્ષીરી, દારૂડિયો, ઉત્કટેા, પ્રદાદંડી, કાંટાસરિયો, જંગલી ધતૂરો અને સત્યાનાથી એટલાં નામોથી ઝોળખીએ છીએ. એનાં બીજમાં તેલ રહેલું છે; તેથી તેને વાટી મૂકીએ તો તે ઉપર ફૂગ ચડી જાય છે; પણ એનાં આખાં બીજ પાંચ વર્ષે પણ સડતાં કે જાગડતાં નથી. આ છોડ અદ્ભુત અમતકારી છે.

જેને એકાંતરિયો કે ચોથિયો તાવ આવતો હોય, તેના ઉપર ૧ વાલથી ૨ વાલ બીજ લઈ, તેને પાણીમાં ઝીણાં વાટી, તેમાં અધાંમાં ખાટાં લીંબુનો રસ નાખી, તાવ આવતાં પહેતાં એક અથવા બે વાર પાવાથી તાવ અટકી જાય છે. અંગ્રેજ દવામાં કિવનાઈન જેટલું કામ કરે છે, તેટલું કામ દારૂડિયાનાં બીજ કરે છે. કિવનાઈન વધારે આપવાથી કાનમાં જહેરાશ લાવે છે અને જો શરીરમાં ૯૬ કે ૧૦૦ ડિગ્રી તાવ હોય અને તે અરસામાં કિવનાઈન આપ્યું હોય, તો તે તેટલો તાવ કાયમ રાખે છે અને તેનો આખરે છળંબર થઈ જાય છે; તેવો શુભ એ બિયામાં નથી. એ બિયાનું પ્રમાણ વધારે પીવાથી કોઈ પણ જાતનું ગુ-સાન થતું નથી. જો કોઈને પેટમાં દુખવાનો રોગ હોય તો બે આનીભારને આશરે આ બિયાં વાટી, તેમાં એક વાલ ઘીજણાર મેગલી પાણી સારું પકાવીએ, તો ખાટો થઈને પેટમાં દુખવાનું જાય છે. અંગ્રેજીમાં સોડાઆઈકાર્બોનેટ પેટનો દુખાવો મટાડે છે, તેમ આ બીજ પેટનો દુખાવો મટાડી પેટને શાંત

ખનાવે છે. જો કોઈની આંખ હુખવા આવી હોય, તો દારૂડીના ઝાડ પાસે જઈ તે ઝાડને અપુથી કાપે એટલે પીગું દૂધ નીકળશે, તે દૂધ આંખમાં આંજવાથી આંખ સારી થાય છે. જો પેશાબમાં ચાંદી પડી હોય, તો એ પીગું દૂધ અને તલનું તેલ હીણીને ચોપડવામાં આવે, તો ચાંદી મટે છે. જો વિસ્ફોટક થયો હોય તો દારૂડીનાં પાતરાંનો રસ તોલા ૨ અને ધી તોલા ૨ મેળવીને દિવસમાં એક વાર ચોદ દિવસ સુધી પાવામાં આવે તો વિસ્ફોટક મટી જાય છે. જો કોઈને વાગ્યાનો અથવા કરડયાનો સોજો આવ્યો હોય તો દારૂડીનાં પાતરાંનો રસ, જરા મીઠું અને હળ-દર નાખી ગરમ કરી ચોપડીએ તો સોજો ઊતરી જાય છે. જો કોઈને હાથેપગે રસ આવ્યો હોય તો દારૂડીનું મૂળ પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી ચોપડવાથી રસ મટે છે. દારૂડીનો છોડ થાય છે, કાંટાવાળાં પાતરાં થાય છે, તેને પીળાં ફૂલ આવે છે, ડીંડવાં કાંટાવાળાં ઊભાં થાય છે, તેમાં દારૂ જેવાં બીજ થાય છે. આ છોડ આસો મહિનામાં ઊગવા માંડે છે અને કાગલમાં ફૂલ-ફળ આવી ઉનાળામાં મરી જાય છે.

૪. અતિવિષની કળી:-અતિવિષની કળીને ઝીલ્લી વાટી વજ્રગાળ કરી રાખી મૂકવી. જો રોગીને સૂખત તાવ લરાયો હોય, તો તે વખતે આ જુદો વાલ ૨, એક કાચના ખાલામાં નાખવો અને તેના ઉપર ખખળતું ગરમ પાણી તોલા ૪ રેડીને તેને ઢાંકી દેવું. તે ૬-૭ પડયા પછી કપડાથી ગાળી રોગીને ખાવું, જેથી પસીનો વળી તાવ ઊતરી જશે. આ ક્રિયાને ફાંટ કહેવામાં આવે છે. આ ફાંટ ખનાવતાં એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે, તેને ગાળતી વખતે જિલકુલ નિચોળ્યા વગર ગાળી લેવું. જો નિચોળીને ગાળવામાં આવે તો પસીનો ચતો નથી. અંશેષમાં એન્ટિફોનિનમ વગેરે પસીનો છાવવાની દવાઓ ઘણી ઝડપથી

પસીનો લાવે છે, પણ તેથી હૃદય નળથું પડી જાય છે. તેવી રીતે આ અતિવિપની કળીના ફાંટથી હૃદયના ધબકારા ઓછા થતા નથી. અતિવિપની કળીનું ચૂર્ણ મધ સાથે મેળવી તેની વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળી તે ગોળી ૧ થી ૩ સુધી પાણી સાથે આપવાથી કેાઈ પણ જાતના તાવને મટાડે છે. અતિવિપની કળીનો ભૂકો એકલો પાણી સાથે આપવાથી અંગ્રેજી “સિન્ડોના ફેબ્રિક્યુજ” જેટલું કામ કરે છે. અમે એક વાર નીચે પ્રમાણેની ગોળી બનાવી હતી:-

અતિવિપની કળીનો ભૂકો તોલા ૧૦, સિન્ડોના ષાકં તોલા ૨૥ અને સિન્ડોના ફેબ્રિક્યુજ તોલા ૧૫ એ સમજાને એકઠાં કરી મધમાં મેળવી, વટાણા જેવડી ગોળી વાળી, હરેક તાવના રોગીને આપવાથી તાવના રોગીને ઘરાળર ફાયદો દેખાતો હતો. અતિવિપની કળીના ગુણ જણતાં પહેલાં અમે કિવનાઈન એક ઓંસ, સિન્ડોના ફેબ્રિક્યુજ ૧ ઓંસ, સિન્ડોના ષાકં એક ઓંસ અને એકસદ્રેકટ જન્સિયન ૧ ઓંસ મેળવીને તેની ગોળીઓ આપતા હતા. આથી એકાંતરિયા, ચોથિયા અને ટાઢિયા તાવ જતા હતા. પણ જ્યારથી અતિવિપની કળીને પ્રયોગમાં લેવા માંડી ત્યારથી કિવનાઈન વગેરેની જરૂર રહી નહિ. એક રોગીને એવો તાવ આંચેા કે, થરમામિટરથી માપતાં ૧૦૪ ડિગ્રી તાવ જણાતો હતો। પણ ગદારથી સ્પર્શ કરતાં તેનું શરીર ૬૬° તાગતું હતું. ૧૦૪ ડિગ્રી ભીરતમાં ગરમી દોવા છતાં તે રોગીને તાવના કેાઈ પણ જાતના ઉપદ્રવ દેખાતા નહોતા; માત્ર માથું જરા દુખતું હતું અને તે રોગીને હરતાંહરતાં, ખાતાંપીતાં અડચણ પડતી ન હતી. પરંતુ જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ તે રોગી અશક્ત થતો ગયો. એવી જાનના તાવને માટે અમે ઘણાંયે દર્શિ માર્ગો પણ તાવ ૧૦૪ ડિગ્રીથી ઓછા થયો નહિ. આખરે અમે

કલ્પમા કરીને અતિવિપની કળી તોલા ૮, કહું તોલા ૪, કિવનાઈન તોલા ૨, સિન્કોના ફેણિકથુજ તોલા ૨, એન્ડીફેણિન તોલા ૨, સિન્કોના બાક તોલા ૨, અને એકસદ્રેકટ જન્શિયન તોલા ૧-એ સવને એળવીને તેની મધમાં વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળી, તેને સિન્કોના બાકમાં રગદોળી તેનું પીળી ગોળી એવું નામ પાડ્યું. અને તે બપોળે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપી, જેથી તે રોગીનો તાવ ગયો અને શક્તિ પણ એનાથીજ આવી. એ ગોળી અમારા હવાખાનામાં ઘણા વખત સુધી વપરાતી હતી અને તેનાથી ઘણી જાતના તાવ જતા હતા. અતિવિપની કળીનું ચૂર્ણ નાના બાળકને તાવ સાથે ઝાડા થતા હોય તેને માટે ઘણાજ અકસીર ઇલાજ છે. નાના બાળકના કૃમિને માટે પણ આ ઉપાય અકસીર છે. અતિવિપની કળીનું ચૂર્ણ વધુમાં વધુ ત્રણ મહિના સુધી સારું રહે છે; તે પછી એમાં જળમાં બંધાઈ લેવો થઈ જાય છે એટલે નકામું થઈ જાય છે. તેમ આખી અતિવિપની કળી સડી જાય છે, એટલા માટે તેને ચૂનાની ફાંકમાં મૂકે છે. પણ ઉપર મુજબ બનાવેલી ગોળીઓ લાંબા દિવસ સુધી જગડતી નથી.

૫. સૌરાષ્ટ્રી:-ફટકડીને લાવી સારી રીતે કુંલાવી, વાટીને તેની રીંશી બરી મૂકવી. એકાંતરિયો તાવ આવતો હોય તો એક વાલ ફટકડી, એક પતાસામાં કાણું પાડી, તેમાં બરી, તાવ આવતી વખતે તે પતાસું ખવાડી, ઉપર પાણી પાવું, એટલે તાવ આવતાજ અટકી જશે. એ ચોથિયો ડાવ આવતો હોય તો જે દિવસે તાવ ન હોય તે દિવસે રાત્રે એક પડીકું પતાસામાં આપું. બીજે દિવસે પણ રાત્રે એક પડીકું પતાસામાં આપવું અને બીજે દિવસે એટલે તાવની પાળી હોય તે દિવસે સૂર્ય જિગતાં હોવા એક પડીકું પતાસા સાથે આપવું અને બીજું પતાસું વની શરૂઆત વખતે આપવું; એટલે ચોથિયો તાવ અટકી

જશે. ચોથિયા કે એકાંતરિયા તાવમાં ગોળ ખાવામાં આવશે તો તાવ ફરીથી આવશે; પણ જો પતાચું ન મળતું હોય તો તેને ઠેકાણે ગોળમાં મેળવીને આ દવા આપી શકાય છે અને તેમાં ગોળ નડતો નથી. પણ તે સિરાયના વખતમાં ગોળ ખાવાથી તાવ પાછો આવે છે. જો કોઈને પ્રમેહ થયો હોય અને પેશાબે તનખ મારતી હોય અથવા સ્ત્રીને લોહીવા (રક્તપ્રદર) થયો હોય, તો ફટકડીનું એક પડીકું સાકરના પાણી સાથે દિવસમાં બે વાર ફેંકાવવું. જો નાળકોટ અથવા પાંદુરોગ થયો હોય અને આખે શરીરે સોજા આવ્યા હોય, તો ૧૦ તોલા ગોમૂત્રને એકવીશ વખત ગાળીને ૨ વાલ જેટલું ફટકડીનું પડીકું તેમાં નાખીને પાવું. તે રોગીને મોશું દૂધ અને ભાત ખવડાવવો તથા ચીકટ અને ગળપણની પરેછ કરાવવી; આથી થોડા દિવસમાં સોજા ઊતરી જશે. જો કોઈની આંખ ડુખવા આવી હોય, આંખમાં ખીલ થઈ લાલ-ચોળ આંખ બની ગઈ હોય તથા તેમાં કાંકરા ખૂંચી પાણી મળતું હોય, તો ૩ તોલા પાણીમાં ૧ વાલ કુલાવેલી ફટકડી નાખી તેને હલાવી તેનાં ટીપાં આંખમાં મૂકવાથી અંગ્રેજી કોન્સ્ટિક લોચનનાં ટીપાં મૂકવા કરતાં વધારે કામ કરે છે. જો નાના ઇોકરાનું મોં આવ્યું હોય તો હીમજી હરટે નંબ ૧ પાણીમાં ઘસવી, તેમાં ૦૧૧ તોલા મધ મેળવવું, પછી તેમાં ૧ વાલ ફટકડીનું પડીકું મેળવી, દિવસમાં બેત્રણ વાર આંગળીથી મોંમાં ચોપડી, મોં મળતું રાખ્યું હોય, તો યૂલિયું, ગરમી, મધુરા અને મધપાક હોય તો પણ તે સારાં કરે છે.

૬. એરકચૂરો:-એરકચૂરા ચેર ૨ લઈને લોખંડની પેટ્ટીમાં નાખી તેમાં બે તોલા દિવેલ નાખી, તવેયાથી ઢાંચાવતાં દલાવતાં ચેકવા; એટલે ફીનીને દલા જેવા થયો. તેમાં વખતે કોઈ દાણે અનાજ સાથે ફીનીને ટાંકે પણ છે. જ્યારે એ ફીનીને દલા જેવા

યાય ત્યારે તેમાંથી એક એરકચૂરો લઈ જમીન પર મૂકી, ઉપર
 હાથની સુક્કી મારવી. સુક્કી મારવાથી તે ને લાંગી જાય તો તે
 ચોકાઈ રહ્યા છે એમ જાણીને નીચે ઉતારી, ઠંડા પડ્યા પછી
 ખૂબ ઝીણા વાટી સખી મૂકવા. એ એરકચૂરામાંથી વાલ ગા
 જરા ફેટકડી મેળવી દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપવાથી
 ઘણી જાતના તાવ જાય છે. એ એરકચૂરા ગા વાલ લઈ
 ખાંડ સાથે મેળવી ફંકાવવાથી કૃમિ મટી જાય છે. ને કાઈના
 સાંધા રહી ગયા હોય અથવા કમર રહી ગઈ હોય, તો એરકચૂ-
 રાનો મૂકો વાલ ૧ અને અંગ્રેજી એન્ટિફેબ્રિનમ વાલ ગા મેળવીને
 દિવસમાં ત્રણ પડીકાં પાણી સાથે ફંકાવ્યાં હોય, તો ખીજે દિવસેજ
 ડુખાવો નરમ પડેલો દેખાય છે. એરકચૂરા કાચા લઈ તેને ફેવતા
 પર મૂકી તેના કાચલા બનાવવા. તે કાચલાની ભારોભાર અજમે
 અને સિંધવ મેળવી ખારીક વાટી તેમાંથી એક વાલ દિવસમાં ત્રણ
 વાર પાણી સાથે ફંકાવવાથી નઠારા ઓઠકાર આવતા હોય અને
 ટેટ ચકલું હોય તેને મટાડે છે. કાચા એરકચૂરા તોલો ૧ લઈ
 તેને પચ્ચર ઉપર પાણી મૂકીને ઘસી નાખવા. પછી તે ઘસારામાં
 ૨ તોલા કાળાં મરી અને ૦ તોલો અફીણ મેળવી ખલમાં વાટી
 મઠના જેવડી ગોળીઓ વાળવી. તેમાંથી એક ગોળી પાણી સાથે
 આપવાથી પેટમાંનો વાયુ મટી જાય છે. આ ગોળી વધારે પ્ર-
 માણમાં આપવાથી પેટમાં આંકડી આવો શરીરની નસો ખેંચાય
 છે; તેથી એક ગોળીથી વધારે આપવી નહિ. એરકચૂરાથી ભૂખ
 લાગે છે, શક્તિ વધે છે, કૃમિ નાશ પામે છે, પેટમાં અજીર્ણનો
 ડુખાવો હોય તો મટે છે અને તાવ જાય છે. દિવેલમાં ચોકચા
 પછી તે કચી ડુખાધિ કરતાં નથી, પણ ચોકતા કાચો રહી જાય
 તો વખતે તોફાન મચાવે છે. એ એરકચૂરાનું વિષ ચટયું હોય, તો
 આમળાં પાણીમાં વાટીને પીવાથી તેની ઉપાધિ સાત યજ્ઞ જાય છે.

૭. શેરી લોખાન:-શેરી લોખાન ખાંડીને તેમાં જરા ગેર મેળવી રંગ આપીને તૈયાર રાખવો. ને દાંતનાં અવાળુ કૂદ્યાં હોય, તે રૂમાં લપેટીને કૂલેલાં અવાળુ ઉપર દાગવો એટલે દાંતમાં રાખવો, તેથી ઘણીજ ઝડપથી અવાળુ સારાં થાય છે. શેરી લોખાનનો ભૂકો ૨ વાલ, ૮ વાલ સાકર સાથે મેળવી ફાકી મરાવવાથી પરમિયા સારા થાય છે. શેરી લોખાન લીલી હળદરના રસમાં વાટીને ગરમ કરીને ચોપડવાથી કોથળી પર ઉતરેલો તાંબો રસ વેરાઈ જાય છે.

૮ ખૂચ:-અંગ્રેજી દવાની બાટલી ઉપર પોચા લાકડાના ખૂચ આવે છે, તે નકામા અને જૂના થઈ ગયેલા ખૂચ લાવી, તેને જાળી કાઢતા કરવા. તે કાચકાના ખૂકામાંથી ૨ વાલને આશરે દહીંના પાણીમાં મેળવીને પાવાથી લોહી અને પરે પડતો ભયંકર મરડો સારો થાય છે.

૯. મકાઈ:-મકાઈના દોડામાંથી મકાઈના દાણા કાઢી લીધા પછી, જે મકાઈનો દોડો નકામો પડે છે તેને જાળી કાઢતા કરી વાટી નાખવો. તેમાંથી વાલ ૧ અથવા ૨, પાણી અગર છાશ સાથે પાવામાં આવે, તે બાળકના દાંત ઊગતી વખતના કૂચા, પાણી જેવા જાડાને તથા મોટા માણસને થતા મરડા ને અથવા અભિમારને બંધ કરે છે.

૧૦. એળિયો:-ચોખ્ખો સીકેતર એળિયો લાઈ, તેને વાટીને ગેર મેળવી વજ્રમાળ કરી રાખી મૂકવો. તેમાંથી થોડા ખૂકામાં ગોળ મેળવી વટાણા જેવી ગોળી કરી દાંતને અડકાવવા સિવાય પાણી સાથે ગાળી, ઉપરથી એક અમરો લી પાવું. એક અથવા બે ગોળી આપવાથી મોટા માણસને હાંફ તથા દમ તરત નરમ પાડશે. આ મોળી જે દહીંને આપતા હોય તેને સાકરનો રસો પાડવો. એળિયો ૧ રતી, ગોળ ૧ વાલ અને

કિંગ ૧ રતી, જોનું પાણી બનાવી રાતના ચાર વાગતાને સુમારે પાવાથી બાળકના પેટમાંથી તમામ કૃમિ નીકળી જાય છે. કોઈ સી હિરડીરિયા અથવા વાઈનો ઢોંગ કરવી હોય ને પ્રસન્ન કરવા છતાં દાંત ન ઊઘાડતી હોય. ને અમારી ખાતરી થાય કે બરાબર ફેલ કરે છે, ત્યારે અમે જોળિયાના ભૂકાની એક ચપટી ભરી તેની દાઢમાં ઘસી દઈએ અને જરાક પાણી દાંત પર મૂકીએ. પછી પાણી પાઈએ નહિ. એટલે જોળિયો પક્ષગીને જીવને અડકતો કે તુરંત દાંત ખૂલી જાય અને બધા ફેલ જૂલી જાય.

૧૧. સરસિયું તેલ:-સરસિયું તેલ કાનમાં મૂકવાથી કાનના અસકા, કાનનું શૂળ અને કાન પાકતો હોય તે મટે છે. એક દહીંના નાકમાંથી છોડ પડી પછી પર પડવા માંડ્યું. પછી નાકમાં ડુંખાવો વધી નાક બંધ થવા માંડ્યું. તેણે ઘણીય દવા કરી, આખરે અમે નાકમાં સરસિયું તેલ મૂકવાને આપ્યું, તેથી થોડા દિવસમાં શુદ્ધઆતણું ચતું પીનઅનું દરદ મટી ગયું. સરસિયું તેલ જોળવાથી ખૂબજી મટે છે, ચાંદાં સારાં થાય છે, ચામડીને સ્વચ્છ કરે છે અને કાનમાં મૂકવાથી કાનીની જહોરાશ નરમ પાડે છે.

૧૨. હરડેપાક:-હરડેજી તેલા ૧૦, સોનાસુખી તેલા ૧૦, મજી તેલા ૧૦, હીમજી હરડે તેલા ૧૦, સાકર તેલા ૧૦, ઘી તેલા ૧૦ અને કાળી દ્રાક્ષ તેલા ૨૦ લઈ, પ્રથમ કાળી દ્રાક્ષનાં બિયાં કાઢી નાખી બાકીનાં વાસણાંને બારીક ખાંડી, ઘી અને કાળી દ્રાક્ષ મેળવી, ફરીથી ખાંડી, હોઆજેવો એકરસ થાય, ત્યારે ૦૧ તેલાને આશરે દિવસમાં બે વાર પાવાથી વિરકોટકની ગરમી અને તેને લીધે માથામાં મારતાં શૂળ અને ગરમીને લીધે ચામડી પર થતા ફેલલા વગેરે સારા થાય છે, હસ્ત સાફ આવે તથા મગજની ગરમી મટે છે.

૧૩. મરીકંચાર (કંચાર):-મરીકંચાર એક ગાડ થાય છે.

તે વૃક્ષના રૂપમાં થતું નથી, પણ જાગના રૂપમાં થાય છે. તેના પાતરાં લંગોગોળ, જડાં અને ખરડ થાય છે. તેની ડાળી સાથે ઝીણા ઝીણા પણ કઠણ અને અવળા તથા ચપટા કાંટા થાય છે. તેના ફળ મરી જેવડાં પાંચદશના ઝૂમખાના રૂપમાં આવે છે. તે ફળ રંગે લીલાં અને સુવાળાં થાય છે. જેઠ માસની આખરે તે પાકે છે ત્યારે ઠાળાં જાંબલી રંગનાં દેખાય છે. એક કંધારનું મૂળિયું ઘસીને ચોપડવાથી બદ, ગાંઠ અથવા ગોડને અંદરથી પકાવી ફાડી નાખે છે અથવા તેને વેરી નાખે છે. રસ ઉપર ચોપડયું હોય તો રસને પિગળાવે છે. પાસાનું શૂળ તથા આંધાના શૂળને મટાડે છે. બાળકને પહાડિયો રતવા થયો હોય ત્યારે તેને આ મૂળ ઘસીને પાવાથી તે મટે છે. લે કે મરીકંધાર ઘણી ગરમ છે, પણ દાહક નથી. એનાં પાંતરાં વાટીને લોપકી કરી વળગાડી હોય તો નાસૂરને સારાં કરે છે.

૧૪. કાળિયો સરેસા:-આ સરેસતા ઝાડને કોઈ 'કાંટી' ના નામથી ઓળખે છે. એનું મોટું વૃક્ષ થાય છે. એનું થડ કાશું અને ખરબચડું થાય છે. એનાં પાતરાં લંગચોરસ આમલીનાં પાતરાં ના આકારનાં પણ એક ઈંચ લાંબાં અને અડધા ઈંચ પહોળાં થાય છે. એની શિંગો એક ઈંચ પહોળી, પાતળી અને છ થી બાર ઈંચ લાંબી થાય છે અને તે પાકીને સુકાય ત્યારે સફેદ થાય છે. આ ઝાડ માણસને માટે અતિ ઉપયોગી છે. એ ઝાડના થડમાં એ મજનો ખાટો ખોદીએ એટલું પોચી કે જેવી છાત આવે છે. પોચી છાતને ત્રણ, વાટી, વજ્રમાળ મૂળું કરી રાખવી. કોઈ વાન્યું હોય, માનું ફૂટયું હોય, કપાઈ મનું હોય અને લેડ નીકળતું હોય, તો આ મૂળું દાગી દેવાથી લોહી નીકળતું બંધ થાય છે અને તે એક જ જગે રૂઝાઈ જાય છે. લે એનાં છાતને દાર કરી નાનાં ઉપરાંત મગમાં પહેરાવીએ, તો નાનાં છાતને

દાંત આવતાં જે ખીડા થાય છે તે થતી નથી. ક્રોધને ગમે તે ભાતની ગાંઠ થઈ હોય અથવા ગાંઠ થવાનો સંભવ હોય અને દરદ બીતર દેખાતું હોય તો એ ખાતરાને છૂંદીને ગરમ કરી ખાંધવાં અને ટાંકાં પડી ગયા પછી બદલવાં. એવી રીતે સવારસાંજ બખ્ખે કલાક એ ખાતરાનો એક ચાલુ રખાય તો તે ગાંઠને બીતરથી પંકાવી, ઉપર જેથી લાવી, ફાંડી નાખે છે; ક્રોધ પણ ગાંઠને એ પેટમાં બિતરી જવા દેતી નથી. એનાં ખાતરાંને બાળી રાખ કરી, ધી અગર તેલમાં મેળવી ચોપડવાથી ટાંકી (સિફિલિસ) જેવાં ઝેરી ચાંદાંને તાકીદથી રુઝાવે છે. એનાં ખાતરાંનો પાણી મૂકીને કાઢેલો રસ, જરા સાકર મેળવીને પાવાથી બગલ, મુખ અને પેશાબને મારે જતી ધાત બંધ થાય છે.

૧૫. દરદમઃ—કાચો હિંગળોક વાટીને ઘણું જ ખારીક ચૂર્ણ કરવું. જે ક્રોધને હાંફ ચડી હોય અથવા સન્નિપાતમાં તથા ઘણા વાયુવાળા રોગીને આડુંતોલો ૧ કુદીનો તોલો ૧, વાટીને રસ કાઢી તેમાં જરા મધ મેળવી તેને ગરમ કરી, પછી આ હિંગળોકનું એક રતીથી એક વાલ સુધીનું પડીકું મધમાં ચટાડી, ઉપરથી આ રસ પાવાથી હાંફને તરત બેસાડે છે. પીપરને ઝીણી વાટી તેની સાથે મધમાં આપવાથી હાંફને ઘણો ફાયદો કરે છે.

૧૬. વાસાદિ ચૂર્ણઃ—અરડૂસાનાં ખાતરાં ચેર પાંચ લાવી, તેની વચલી નસો કાઢી નાખી, તે ખાતરાંને અધો મણ પાણી મૂકી ચૂલે ચકાવવાં. પછી તેમાં સંચળ તોલા ૨૦, સિંધવ તોલા ૨૦, જવખાર તોલા ૧૦ તથા સંચોરો તોલા ૧૦ ખાંડીને નાખવો. આરે ખાતરાં રંધાઈ જાય અને બધું પાણી બળી જાય, ત્યારે તેને સૂકવી ખાંડીને વચગાળ ચૂર્ણ કરવું. જે ચૂર્ણમાંથી નાના અથવા મોટા માણસને ગાથી ગાા વાલ સુધીનું પડીકું દિવસમાં ત્રણ વાર મધમાં અથવા પાનમાં અથવા ઘીમાં અને છેવટે ફંદ ન મળે

તો પાણીમાં આપવાથી ખાંસી, જૂની ખાંસી, લૂખી ખાંસી અને જળખા પડતી ખાંસી વગેરે ખાંસીનાં તમામ દરદોમાં ઘણો ફાયદો કરે છે. આ દવા સાધારણ પડીકાં બાંધવાને ઘણી સગવડ ભરેલી છે અને વેધને ઓછા ખર્ચમાં યશ અપાવનાર છે.

૧૭. જાયફળને લીંબુના રસમાં ઘસીને પાઇએ તો અના-હવાયુ, આફરો અને પેટ ચડેલું હોય તેને તરત મટાડે છે.

૧૮. લઘુનારાયણ ચૂર્ણ:-નસોતર ૪ તોલા, પીપર ૨ તોલા અને સાકર ૧ તોલો લઈ, એને વાટી વચગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી તે ચૂર્ણમાંથી તોલો ૧૦ ફાકવાથી જીવાળ થઈ પેટની પીકાને મટાડે છે. ગરમીવાળાને માટે ઘણો સારો છે.

૧૯. ભૂતફ્રંચ રસ:-સોમલ, મનસીલ, હરતાલ અને હિંગજોક, સમભાગે લઈ વાટીને, પાનના રસમાં ત્રણ દિવસ ઘૂંટીને રાઈના દાણા જેવડી ગોળી વાળવી. તેમાંની એક અથવા બે ગોળી સાકરના પાણી સાથે આપવાથી એકાંતરિયો, ચોથિયો તથા ટાઢિયો તાવ જાય છે.

ખીજે ઉપાય:-સોમલ, કાચો, લવિંગ અને હિંગજોક સમ-ભાગે વાટી પાનના રસમાં ત્રણ દિવસ ઘૂંટી રાઈ જેવડી ગોળી વાળવી. તાવના દર્દીને કાળી દ્રાક્ષને એક દાણો લઈ તેમાંથી ઠળિયો કાઢી, એ એક ઠળિયો નીકળે તો તે ઠળિયાને ઠેકાણે એક ગોળી અને બે નીકળે તો બે ગોળી મૂકી તપેટીને દર્દીને આપવી. ગોળી ચપકાવ્યા પછી તેના પર પાણી પાવાથી તાવ અટકી જાય છે.

૨૦. વારાટી ચૂર્ણ:-સૂરણની માંઠ તાલી ઊાલીને ઊંચીને તડકે સૂકવી, ખાંડીને ચૂર્ણ કરવું. તેની ૧૦ તોલાની ફાકો મારી. ઉપર ૧૦ ચેર દ્રવ્ય પીસે તો ઘણીજ રક્તિ આપે છે અને પાણી સાથે ફાકવીએ તો દરમના દર્દીને ફાયદો કરે છે.

૨૧. બાળાગોળી:-કેદર, અશોવ, એળિયો, વિશાખાતી,

ધન્વન્તરી, કરમાણી અજમો, કણ્ણસકાકડો, બાયફળ, બવંત્રી, એલચી, કરિયાતું, હરદેહળ, વાયવડિંગ, વાકુંભા, કાચકો, સવા, હિંગડો, સંથળ, બોળ એ સર્વે સમભાગે લખ્ત ઝીણાં વાટી, પાકાં ચેવણી પાનના રસમાં મોટા સરસવ જેવડી ગોળી વાળવી. એક અથવા બે વાર, એક અથવા બે ગોળી ધાવણ સાથે આપવાથી બાળકના ઝાડા, ઊલટી, કૃમિ, તાવ, ખાંસી વગેરે મટે છે. એક મહિનાનું બાળક જો રાત્રે જાંઘતું ન હોય તો હરદેહળ રાત્રે અઢેક ગોળી આપવાથી બાળક જાંઘે છે અને તાંદુરસ્ત બને છે. તે બાળક ચાર મહિનાનું થયા પછી આપવામાં આવે છે તો બાળક ખુશમિજાજમાં રાત્રી પસાર કરે છે અને નિરાંતે જાંઘે છે, તથા તે બાળક ઘણી શક્તિવાળું થાય છે. ઘણા લોકો બાળકને અડીણની ગોળી આપે છે. કારણ કે બાળક રાત્રે જાંઘતું નથી અને જાંઘવા દેતું પણ નથી, તેથી ઘણી માતાઓ અડીણ આપવાનું ચાલુ રાખે છે. પણ અડીણ આપવું એ ઘણું બયંકર છે ને જો માતા બૂલ કરે તો બાળકના પ્રાણ જવાનો વિશેષ સંભવ છે. આ ગોળીથી કંઈ પણ જાતનો વિકાર નહિ થતાં, બાળક પુષ્ટ અને સશક્ત બને છે.

૨૨. આરસપહાણુ:—આરસપહાણુના પચ્ચરના કકડા લાવી તેને ખાંડી, ખારીક વાટી, તેને જરા ગેરુનો રંગ આપી, બખ્ખે વાલનું પડીકું ધી સાથે અથવા ધીને સાકર સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી સ્ત્રીઓના રાતાપ્રદર (લોહીવા) ને મટાડે છે.

૨૩. કાળો સુરમો:—બહેડાંની મીંજ તોલા ચાર, ઘોળાં મારી તોલા બે, કુલાવેલી ફટકડી તોલા બે, ચંખની નાખિ તોલા બે, સૂરખાર તોલા બે, મનસીલ તોલા બે અને કાળો સુરમો તોલા સાઠ એ સર્વેને ઝીણાં ખાંડી કપડે ચાળી પછી મોરચુ તોલા આઠ લઈ તેનું ચાર ચેર પાણી બનાવવું. તે પાણીમાંથી સુરમાના ચૂણમાં નાખતા જવું અને ખલ કરતા જવું. એવી રીતે બધું પાણી

પરી જાય અને મુરખો ચુકાઈ જાય, ત્યારે પછી એવીજ રીતે ચર
શેર શુભાખજળ પચાવવું એટલે મુરખો તૈયાર થશે. એ મુરખો
આંખનાં ફૂલાં, છારી, આંખ વગેરે ફરદો મટે છે. માત્ર મોતિયા
અને પરવાળાં મટતાં નથી.

૨૪. સુખનું મંજન:-હીરાદખખણ, ચિનીકખાલા, એકવી,
હીમજી હરડે, કુલાવેલી ફટકડી, સરેદ કાથો, શંખજીરું, કડક-
ફેતો અને કપૂર સમભાગે લઈ, એ સર્વની બરાબર સોનાએ
લેવો. પછી બારીક વાટી ચૂર્ણ કરવું. એ મોંમાં તથા જીભ ઉપર
ચાંદી પડી હોય અથવા મોં આંબુ હોય તો આ મંજન બે
આનીબારને આશરે જીભ ઉપર મૂકી, જીભ વડે આખા મોંમાં
મા ફેરવવું અને પછી મોઢું ગળતું મૂકી સારે પાણીએ ડાઘવા
કરી નાખવા, એટલે મોઢાનું ફરક મટી જશે.

૨૫. તબાસ્તીર:-વાંસકપૂર બારીક વાટીને તેનું ચૂર્ણ કરવું.
તેમાંથી એક એક વાલનું પડીકું દિવસમાં ત્રણ વાર સાકર સાથે, મધ
સાથે અથવા પાણી સાથે આપવાથી સ્ત્રીઓના પેશાબ ગભીરાય
કે ગર્ભિણીના રોગો અને સુવાવડના રોગોને ઘણી ઝડપથી મટાડે
છે. જે સ્ત્રીને સુવાવડ ગયા પછી પેડું ફૂટી ગયું હોય, તેને સ્ત્રી
કુદીનો તોલા બે તથા સાકર તોલા બેને બેચેર પાણીમાં ઉકાળી,
બે ચેર પાણી રહે તેમાં તબાસ્તીરનું જે આનીબારનું પડીકું
નાખી દિવસમાં બે વાર પાવામાં આવે, તો મોઢાક દિવસમાં તે
તમામ પાણી બરી જઈ પેદાની નસો અસત સ્થિતિમાં આવે છે.

૨૬. ટાંકીનો મદ્યમ:-રસકપૂર ૧, કાપડસરેતો ૮, શાળ ૪
કપૂર ૨, કુલાવેલ ઘાપદાજી ૪, સરેદ કાથો ૪ અને ચિંદર ૮ ભાગે
તઈને એકઠું વાટી સો પાણીએ ધોવેલા ધોમાં બેઝની, ટાંકી બમર
જેરી ચાંદા ૫૨ ઘાપડવાટી અથવા ચાંદીના જખમમાં બરી ઉપર
શાલ મતમની પરી મારવાથી તમામ જાડની ચાંદીઓ મટે છે.

૦૧, કસ્તૂરી વાલ ૪, સોનાના વરખ વાલ ૪, ચાંદીના વરખ તોલો ૧ જે સર્વેને વાટી વચ્ચગાળ કરવાં. તેમાં જુજબેદસ્તર વટાયે કે ખંડાયે નહિ, માટે તેને જુદું રાખી જે જુજબેદસ્તરને મધ સાથે વાટવું એટલે વટાઈ જશે. તે મધમાં એકરસ થઈ મળી જાય તે પછી તેમાં ખીનાં વસાણાં મેળવવાં અને ઘટતું મધ નાખી, વાટી ખલ કરી એક તોલાની આઠ ગોળ બનાવવી અથવા પાવલીભારની ગોળીઓ બનાવવી. માત્ર સવારે એક ગોળી મધમાં ચટાકી, અથવા પાણી સાથે ખવડાવવી. ઉપરથી જરૂર જણાય તો ઘોડું દૂધ પાવું. જેના પર કોઈ જાતની પરેલ નથી. જેનાથી શક્તિ વધે છે ને મદોઈ આવે છે.

૩૧. ધાતુપ્રાપ્તિક ચૂર્ણ:- (ઈશ્વરલાલે ખાસ અનુભવેલું) એખરો, ગોખરુ, ચતાવરી, ઠોચાં, ઠાળી મૂસળી, ઘોળી મૂસળી જે સર્વે ચાર ચાર તોલા, મોચરસ, નાગકેશર, જેડીમધ જે સર્વે બળે તોલા, જાવંત્રી, સૂંઠ અને લવિંગ એકેક તોલો જે સર્વેના વજન બરાબર સાકર લેવી. પછી ઉપર તખેતાં વસાણાંને ખાંડી વચ્ચગાળ કરી, તેમાં સાકર મેળવી તેમાંથી એકેક તોલાને આશરે સવારસાંજ ગાયના દૂધ સાથે એક માસ નિયમિત દાકી મારવી જગર ગાયના દૂધમાં નાખી ઉકાળીને તે સર્વ પીવું. જે શૂન્ય શરીરની કમતાકાત દૂર થઈ કામ કરવાનું મન થાય છે તથા મન વધારે પ્રકૃતિત બને છે, શરીરનું તેજ વધે છે, રક્તિ વધે છે, મંદ પરી ગયેલું પુરુષત્વ સતેજ થાય છે અને કમરનો દુખાવો મટે છે. ખાસ કરીને કેટલાક પુરુષોને આટો ભેરગી કરાકો કરવો પડે છે, તે વખતે બગ કરવાથી પેદાજમાર્ગે ઘેચાર દીર્ઘાં જગર વધારે માન નીકળી પડે છે, તેના રોગીને માટે પણ આ ખાસ ઉપાય છે અને સાધારણ માટે પણ યોગ્ય ગુણ બનાવે છે.

૩૨. બાગકોને માટે સોમલી:- કુલાવેલો દિગંધો, જજ.

મોઠ, તજ, સુત્રા, વાયવડિંગ, વાકુલા, ઈંદ્રજવ, કરમાણી અજમો, પીપર, પીપળીમૂળ, વચકાવળી, જલમકળ, જલવંત્રી, અકલગરો, કડુ, કરિયાતું, ઠેલમ, પાનની જડ, સંચળ, સિંધવ, દિકામાલી, ચેકેલો કાચકો, કૃષ્ણ કાકડો, મરડાશિંગ, એલચી, અજમો, અન્નીમુ, સૂંઠ, સોનામકળ, શુભાળનાં ફૂલ, હીમળ હરડે, કેશર, ગયણીનાં પીજ, અતિવિષની કળો, વરિયાળી, જેઠીમધ, હરડેદળ, કુલાવેલો ટંકણખાર, જવખાર, સરોખાર અને કાકડાશિંગ એ રીતે ૪૧ વસાણાં સમલાએ લઈ, તેને ખાંડી કપડછાણ કરી, કુકનાના રસમાં દૂધપાક જેવું થાય એટલો રસ નાખી તેને ધૂંટણું. ધૂંટણાં ધૂંટણાં ગોળી વાળતી અથવા અડધા અડધા તોલાની સોગટી બનાવી તેને તડકે ખૂબ સૂકવવી. જો સૂકવવામાં કસર રહેયે તો ફૂગ વળી સડી જશે. જરૂર પડે ત્યારે તેમાંની એક ગોળી પાણીમાં વાટીને પાવો અથવા છાકરાઓને જે ઘસારો પાવો પડે છે તેની ખટખટ કાઢી નાખી આ સોગટીમાંથી એક રતી અથવા રતીપૂર પાણીમાં ઘસીને દરદોજ અથવા બીજે ચોથે દોજ પાવામાં આવે તો અઠા વધારે થતા હશે અથવા બંધકોષ હશે તે નિયમ સર થશે. કૃમિ, સસણી, વરાધ, વાવળી તથા તાવને મડાડી મૂખ લગાડશે એટલે બાળકને ધાવવાની રુચિ થશે. તેમ બાળકના શરીરમાં કોઈ પણ જાતની ઉપાધિ થતી અટકશે.

૩૩. હરસનો મલમ:-વરખી હરતાલ તોલા બે, પાનમાં ખાવાનો ઊંચી જાતનો કાચો તોલા બે, બારીક વાટી સો પાણીએ ઘોચેલા ઘીમાં મેળવી સખી મૂકવો. એ મલમ ચોપડવાથી આગ બળતી નથી, પાકેલા મસા રજાઈ જાય છે અને લોહી પડતું નહિ હોય એવા મસા કરમાઈ જાય છે.

૩૪. પડકૂરાનો ઘસારો અથવા ઉકાળો કલાકે કલાકે અપાંથી બે તોલા સુખી પાવાથી આડા તથા ઊલટીને બંધ કરે છે.

૩૫. કસિલાદિ ગુટિકાઃ:-હરડેદળ, જહેડાંદળ, આમળાં, માયુંદળ, ફટકડી, મજીક, બાવળની છાલ, કાથો, ઠસીલો, ઘોળી તપખીર, ચીકણી સોપારી, લોધર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, જાય ફળ, જાવંત્રી, નાગકેશર, દાડમનાં છોડાં, તાંબાનો વહેર, લોખંડનો વહેર એ સર્વને ખાંડીને વેગણનાં પાતરાંના રસમાં ખસ કરવો. ખસ કરતાં મુકાઈ જાય ત્યારે મધ મેળવી ચણીમોર જે વડી ગોળી કરવી. તે ગોળી સીતા ગુપ્ત ભાગમાં વાપરવાથી યોનિ-સંકેત થાય છે, ધસેલું અંગ ઠંડાણે ગોઠવાઈ જાય છે અને સર્વ પ્રકરના બ્યાધિને શાંત કરે છે.

૩૬. ખરજવાનું ઔષ્ઠકઃ:-ગંધક, ગરી, સિંદૂર, હળદર, આંબાહળદર, જીરું, શંખજીરું, કેશર, મનસીત્ર, એલચી ને કાથો એ સર્વે સમભાગે લઈ વજ્રગાળ કરી, ગાયના ૨૧ વાર ઘોષેલા ધીમાં ચોપડવાથી ધાતું જૂનું, લીકું તથા સૂકું ખરજવું મટે છે.

૩૭. લોહી મુદ્ધારવાની પડીઃ:-ઉસળો તોતા ૪, સાગ-શનાં ફૂલ તોતા ૩, સીરખેજ તોતા ૪, વરિયાળી તોતા ૩, ચોપ-ચીની તોતા ૩૦, ઉનાગદાળા નંગ ૫૦, ગુલાબનાં ફૂલ તોતા ૪, ઉ-સ્તેખુદુસ તોતા ૪, ગુલેબેદગુરુક તોતા ૪, ગળો તોતા ૪, ગુલકંદ ચેર ૧ એટલે તોતા ૪૦; ઉપર પ્રમાણે લઈને, ગુલકંદને જુલો રાખી, બાકીનાં વચાણાંના ચરણા ચાલ જાગ કરવા. પછી એક ભાગ એક ચેર ઠંડા પાણીમાં રાત્રે પડાળી રાખવો. સત્તરના પતો-રમાં તે પાણી ઘોળી નાખવું. પછી તે ઘોળેલા દૂધાને તેજ પાણીમાં ડાકળવા દઈ, પાણી ચેર ૧૦ થાય એટલે જુનારી ઠંડા પડ્યા પછી તેને ગાળી, પેલા ગુલકંદમાંથી આડમે ભાગે ગુલકંદ ઘોળી પી જવું. ઉપર મુજબ સાત દિન પીનાં છાંંદર માત્રમ પડે છે કે કેમ તે તપાસવું અને પછી વધારાના દિન ૧૪ પીને ૨૧ દિવસ પૂગ કરવા. પછી વધુ પીને નહિ, કારણ કે એટલા દિવસમાં આરામ

ધાય છે. જે લોહીના જગાડની કાંઈ કસર રહે તો લાંબા દિવસ ચાલુ રાખવું. ખાવાની પરેશ્વમાં દારૂ, આમલી, તેલ ને લોહું મરચું જેની સખત પરેશ કરાવવી; પણ સૂકી હળદર તથા આદુ વધારે ખવાય તેમ વધુ ફાયદો થાય છે. ઉપલા ઉકાળાથી કઠાચ જીલાળ થાય તો ગમરાવું નહિ પણ તે ચાલુ રાખવો. જે ઉકાળાથી વિરજોટક મટી લાય છે, એટલુંજ નહિ પણ ઠાંઈ માણસના આખા શરીરે સેંકડોની સંખ્યામાં મસા ચયા હોય તો પણ આ ઉકાળાથી મટી લાય છે અને મસાને માટેજ આ હવા ખાસ છે. આ ઉકાળો મહેરબાન ડી. પી. માદન સાહેબે ખાસ અજમાવેલો છે અને તેમની પાસેથી લઈને અમે પણ ખાસ અજમાવેલો છે, એટલે તે વાપરતાં જરા પણ હરકત નથી.

૩૮. ઉપદ્રંશ તથા વિરજોટકનો ઉપાય:-ઉસબો તોલો ૦૧, ચોપચીની તોલો ૧, ગુલેબનફસા તોલો ૦૧, સોનામકઈ તોલો ૦૧, ઉનાબદાણા નંગ ૧૦, કાળી દ્રાક્ષ તોલો ૧, ગુલેગાવજબાન તોલો ૦૧, આકાશવેલ તોલો ૦૧, વરિયાળીની જડ તોલો ૦૧, દિવેલાનું મૂળ તોલો ૦૧, કાસની જડ તોલો ૦૧, મોટી હરડે તોલો ૦૧, બહેડાંદળ તોલો ૦૧, આમળાં તોલો ૦૧, શીસમનાં છોડાં તોલો ૦૧, સુખડનો પહેર તોલો ૦૧, ગોરખ-મુડી તોલો ૦૧, ગુલાબનાં ફૂલ, તોલો ૦૧, ઈન્દ્રવરણીની જડ તોલો ૦૧, નસોતર તોલો ૦૧, સાકર તોલો ૨ ને મધ તોલો ૧ જે સર્વે વસાણાંને ૧૧ ગ્રેર પાણીમાં રાત્રે પલાળી સવારે ઉકાળી ૦૧ ગ્રેર પાણી રહે ત્યારે તેને કપડે ગાળી લઈ, તેમાં ૨ તોલા સાકર અને ૧ તોલો મધ મેળવી પાવું અને જે વસાણામાં પાણું પાણી નાંખી મૂકવું. ધ્યાન પહેચિ તો જે વાર અને નહિ તો એક વાર સવારે તો પાવુંજ. આ ઉકાળો પીનારને મગની દાળની ખીચડી ને ઘી ચિવાય જીલું ખવડાવવું નહિ. આ ઉકાળો ચોઠ

દિવસ પાવાથી સારું થાય છે. ચૌદ દિવસમાં બે ઉકાળા બદલવા. મતલબ કે એક વાર આણેલો ઉકાળો સાત દિવસ ચલાવવો.

૩૯. આનંદભૈરવ રસ:-હિંગળોક, વહનાગ, મરી, ટંક. છુખાર કુલાવેલો અને પીપર એ સર્વેને સરખે ભાગે લઈ બારીક વાટી આદુના રસમાં ત્રણ દિવસ ખસ કરી મરી જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી બપોળે અથવા ત્રણ ત્રણ પાણી સાથે આપવાથી સંઘડણીના બાદાને બંધ કરે છે તથા તાવને કાઢે છે; પણ ખાસ કરીને ચૌદ કે એકવીસ દિવસનો તાવ આપી ગયા પછી અચકા થયેલા રોગીને સવારમાં એક તોલો મધ ને ગા તોલો ધીમાં ત્રણ ગોળી આનંદભૈરવની દિવસમાં એક વાર આપવાથી તે રોગીને યોગ દિવસમાં તાવની અસર નીકળી જઈ શક્તિ વધારે છે.

૪૦. શક્તિની ગોળી:-વહનાગ તોલો ૦.૫, કાળા મરી તોલો ૧, સૂંઠ તોલો ૧, પીપર તોલો ૧, ભયફળ તોલો ૧, બાવંતી તોલો ૧, કેથર તોલો ૧, અકલમરો તોલો ૧, તજ તોલો ૧, હરબંધ તોલો ૧, ગોખરુ તોલો ૧, કોચાં તોલો ૧, તમાકુ પત્ર તોલો ૧, લવિંગ તોલો ૧, એલચી તોલો ૧, ફત્તાયેલો ટંક છુખર તોલો ૧, ધાત્રી મુમ્મતી તોલો ૧, કાત્રી મુમ્મતી તોલો ૧, આકર તોલો ૩, આવમ તોલો ૩ એ સર્વેને વાટી વજ્રમાળ કરી, તેમાં કનૂરી વાલ ૪ મિગની મધમાં ચણા જેવડી ગોળી વાળવી. સવારમાં એક ગોળી ખવડાવી ઉપરથી ૦.૫ ગ્રેસ દૂધ પાનું ખટાણ ખાવી નહિ. ત્રણપચાસ માત્ર આકર ખાવી. એ પ્રમતે સવારમાંજ દિવસમાં બે વાર ખાવાથી શ્રી ગણે પુરવને મળેલું પ્રમત્તમાં તાવની તથા શક્તિ આવે છે.

૪૧. માલુમનાં ત્રણકર્ક:-રમણાનમાં ૦.૫, મુઝાં ૦.૫, દેવ રત્ન ૦.૫, વજ્ર પત્ર ૦.૫, ૬.૦૩, જેની દાદી, તેને બારીક વાટી મેપેલ ૦.૫ મિગની, જે ચાદ મ.કે ન ચર્મ દેવ તે ૧૦ મે. ૫

ડવાથી તે રુઝાઈ જાય છે. અથવા હાડકાંનો બળેલો ભૂકો વાલ,
પાણી સાથે ખવડાવવાથી કોલેરાના રોગ ઉપર અજબ અસર
નિપજાય છે. પરંતુ એ બળેલાં હાડકાં લાવી, વાટી શીશીમાં ભરી
દઈ, હવા ન લાગે તેવો મજબૂત બૂચ મારવો, તોજ કોલેરા પર
સારી અસર કરે છે. હવા લાગવાથી એની અસર ઊડી જાય છે.
૪૨. માર્કેટ્ટડયાદિ ચૂણુ:-સોનામકઈ ભાગ ૨, વરિયાળી
ભાગ ૧, ગંધક ભાગ ૧, જેઠીમધ ભાગ ૨ ને સાકર ભાગ ૬ એનું
વસ્ત્રગાળ ચૂણું કરી, રાત્રે સૂતી વખતે ૦ તોલાની એક ફાંદી માર-
વાથી પચીને સાફ આડો ઊતરે છે, પેટમાં અમળાતું નથી અને
બૂખ લાગે છે, પણ એ ફાંદી રાત્રે ખાધા પહેલાં મારવી અથવા
ખાધા પછી બે ઠલાક બાદ મારવી. આ જીવાબથી પાણી જેવો
આડો આવતો નથી, પણ માત્ર મળનેજ બહાર કાઢે છે.
૪૩. કચૂરાદિ ગુટિકા:-ઝેરકચૂરા શેર બે લાવી, ગોમૂતમાં
ફળતો કરવો. દરરોજ ગોમૂત બદલતા જવું. એવી રીતે એકવીસ
દિવસ પલાળી રાખવો. બાવીસમે દિવસે પાણીથી ઘોઈને ઉપરની
છાલ કાઢી નાખવી. પછી તેની ઝીણી કાતરી કરી, ઘણા પાણીથી
ઘોલી અને તેને ખાંડીને ઝીણા ભૂકો બનાવવો. ખાંડતાં સુકાઈ
જશે તો પછી ખાંડાથે નહિ. એ ખાંડતાં આપદા પડે તો થોડું
પાણી નાખી ખલમાં વાટવાથી વટાઈ જશે. એવી રીતે ખલમાં
વાટી ખૂબ બારીક ચૂણું બનાવવું. પછી તેમાં જાયફળ તોલા ૪,
બવંત્રી તોલા ૪, લવિંગ તોલા ૮, અકલગરો તોલા ૧૬, કાળાં
મરી તોલા ૮ ને કેથર તોલા ૪ લઈ એનું બારીક વસ્ત્રગાળ ચૂણું
કરી કચૂરાના ચૂણુંમાં મેળવી પકી લવિંગ શેર ૦ તથા મરી શેર ૦
ને ૮ શેર પાણીમાં ઉકાળી, બશેર પાણી રહે ત્યારે તે પાણીથી
પરના ભૂકાને ખરલ કરી સુકાતાં સુધી વાટવો. તે પછી બીજા-
ર બીજો ઉકાળો નાખી, વાટીને મરીના દાણા ને

કરવી. એ ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે બપોરે ગોળી આપવાથી ઝાટો સાફ લાવે છે તથા ઝાડાને બંધિ છે; બૂખ લગાડે છે, ખાધું પચાવે છે તથા શક્તિ આપે છે. જો માત્ર શક્તિને માટે આ દવા આપવી હોય, તો સવારમાં બે અથવા ત્રણ ગોળી ખાઈ, ઉપર સાકર નાખેલું ગરમ દૂધ પાવું.

૪૪. શક્તિનો પાક:-ગાંજે તોલ ૪ લાવી તેની ડાંખળી, બિયાં કાઢી નાખી, માત્ર પાતરી રહે તેને પાણીમાં ધોળી. ન્યાં ઘુખી લીધું પાણી નીકળે ત્યાં ઘુખી ગાંજાને ધોઈને પછી ગુલાબ-જળમાં ધોવો. પછી તેને સૂકવી તેનું વજન જો એક તોલો થાય તો અને તેથી પાંચમા ભાગનાં જલદૂગ, જાવંત્રી, તલિંગ, તજ, એતથી કેશરવું વૃષં મેઘરવું. તે પછી કર્નૂરી વાત ૧, અંજર વાત ૧, બદામ મમજ તોલ ૨, નાળી બારીક વાટી સાકરની માસળીમાં મેઘથી અવલેલ જેવું કરવું. તેમાંથી મરજી માફક એટલે વધુમાં વધુ બા તોલ કરતાં વધારે નહિ એવી માત્રાથી સવારે અથવા રાત્રે, દિવસમાં એકજ વાર ખાઈ ઉપર દૂધ-માકર પીવાથી રક્તિ વધે છે ને બંધિજ થાય છે.

૪૫. નાનુબાઈ વટી:-કેશર તોલ ૧, કર્નૂરી વાત ૪, જ રાસ તોલ ૦.૫, અટીલ તોલ ૦.૫, જલદૂગ તોલ ૧, જાવંત્રી તોલ ૧, તજ તેલ ૧, તલિંગ તોલ ૧, એતથી તોલ ૧ અને અક્ષતગરો તોલ ૧, એ અર્થે વાટી પાનના રમમ. મડના કાણા જેવડી ગોળી કરવી એ ગોળીમાં રાખી રમ મડનાથી પ્રાંતથી પછી પુરું થાય અથવા વિષમ મૂળ મરજી દોષ તે, માત્ર મરજી મરજી જ બધ મરજી જ બધ છે આ ગોળી ૫૦. દૂધ, અને માકર ગરમ કરીને તેની માંડે થોડી વધુ ગરમ થાય તેવડી રક્તિ આપે છે.

૪૬. ગુણદ કુર્મીગરિ મુદિકા:-જિનક, કે. ર. દ. ૮ (૨)

ખેતાળીય દિવસ સુધી ગોમૂતમાં બોળી તડકે મૂકી રાખવા. તેમાં દરરોજ ગોમૂત બદલવું. પછી તેને છોલીને તેમાંથી અંકુર તથા ઉપરનાં છોડાં કાઢી નાખવાં. પછી તેને પાણીમાં જ્યાં સુધી લીલું પાણી નીકળે ત્યાં સુધી ધોવાં. ધોવાની એવી રીત છે કે, આજે ધોયાં કે ચોખ્ખા પાણીમાં પાછાં પલાળવાં ને બીજે દિવસે ખૂબ ચોળીને ધોવાં. એવી રીતે લીલું પાણી નીકળતું જાય ત્યાં સુધી બાકવા. પછી તેને મધુ દૂધમાં, દૂધનો માવો બાકો થાય ત્યાં સુધી બાકવા. પછી તેને ધોઈને ખરલમાં વાટવા. વાટતાં મહેનત પડશે તેથી જરા પાણી નાખવાથી જલદી વટાઈ જશે; પણ સુકાઈ જશે તો ખિલકુલ વટાશે નહિ. એ વાટેલા કચૂરામાં તજ તોલા ૨, લવિંગ તોલા ૪, બાયફળ તોલા ૪, મરી તોલા ૪, કેશર તોલા ૨, અકલંગરો તોલા ૮, જાવંત્રી તોલા ૪, પીપર તોલા ૨, ખરાસ તોલા ૧, કસ્ટૂરી વાલ ૮, સોનાના વરણ વાલ ૮ અને ચાંદીના વરણ તોલા ૪ અને વાટીને કચૂરાના ભૂકામાં મેળવવાં. તે પછી બાયફળ ચેર ૦, મરી ચેર ૦, લવિંગ ચેર ૦ નો ૮ ચેર પાણી મૂકી ઉકાળો કરી, એક ચેર પાણી રહે ત્યારે કપડે ગાળી, તેવા ઉકાળાના ત્રણ પટ આપી, વટાણા જેવડી ગોળી વાળવી. આ ગોળી દિવસમાં ત્રણ વખત અકેકી પાણી સાથે ખાવી અને ઉપર દૂધ-ધીવાળો ખોરાક ચાલુ રાખવાથી શક્તિ વધે છે અને ક્ષયના રોગીને તાવ તથા ખાંસીને અટકાવો ખૂબ લગાડી, શક્તિ આપે છે.

૪૭. સેગના તાવની ગોળી:-કુંવાવેલી ફટકડી તોલા ૧૦, કુંવાવેલો નવસાર તોલા ૫, કાળાં મરી તોલા ૫, સોનાગેરુ તોલા ૫, એમાં સમાય એટલો ગોળ નાખી વટાણા જેવડી ગોળી વાળવી. ગોળ મેળવવાની રીત એવી છે કે, પ્રથમ ૦૧ ચેર ગોળ લઈ ખરલમાં નાખી તેને ઘૂંટવો એટલે તે નરમ થશે. પછી તેમાં થોડો થોડો દવાનો ભૂકો મેળવતા જવું અને વાટતા જવું. ગોળી વાળ-

વા જેવું થાય તે પછી તેની ગોળી વાળતી. જો ગોળ વધારે પડશે તો ગોળી ઓગળી જશે. તે ગોળી વાળ્યા પછી સોનાગેરના ભૂખામાં રગદોળીને શીશીમાં ભરી મૂકવી. ઉપરાંત ભૂખામાં તથેતા સોનાગેરથી ગોળીને રગદોળવાનો સોનાગેર જુદો લેવો. રસેગના રોગીને અઠેકી અથવા બળે ગોળી, બળે અથવા તલતલ કલાકને અંતરે પાણી સાથે આપવી, એટલે તુરત તાવ ડગભમાં આવે જશે. તાવ ઊતરી ગયા પછી પણ જો ગોળી આપવામાં હરકત નથી. તાવ ઊતર્યા બાદ જો ગોળી આપવાથી તાવને ફરીથી આવતો અટકાવે છે. જો કે રસેગના રોગીને કોઈ ભતની પદેજી પાળવાની નથી તો પણ રસેગના રોગીને જ્યાં સુધી ખરેખરી બૂખ લાગે નહિ ત્યાં સુધી દ્રવ અથવા કોઈ પણ ભતનો ખોરાક ગિત દુધ આપવો નહિ. જ્યારે કંકડીને બૂખ લાગે ત્યારે વધારે દ્રવવાળી આ કંકડીને પાણી, પણ એકત્રું દ્રવ તો ઠીક પાવું નહિ. ખોરાક આપવો હોય તો અઠ દિવસ પછી અથવા રોગીના તાવ માટેના ઉપદ્રવો થાંત થયા હોય તે પછીજ આપવો. આ ગોળીથી સંકટો દૂરી સારા થયા છે; પણ જેમણે અમારું કશું નહિ માની અનાજ ખાવાની ઉતાવળ કરી છે, તે બધાજ મરી ગયા છે. આ ગોળીથી વખતે કોઈક દહીંને ગ્રાહ થાય છે, પણ તેથી મમશયું નહિ.

૪૮. મરુત્તિન્દ્રુર ગુટિકા:-મરુત્તિન્દ્રુર તોલો ૧, સુંક તોલો ૧, મરી તોલો ૧, પીપતીમુગ તોલો ૧, આલમરો તોલો ૧, બલશત તોલો ૧, એલચી તોલો ૧, લવિંગ તોલો ૧ અને કે યર તોલો ૧ ભરી, મરુત્તિન્દ્રુરને જુદું રાખી, બ. ધીન્ડાં વગ. વાં વડી વખતે ૨ કરી, પણ મરુત્તિન્દ્રુરને બલમ નાખી, પણ દિવસ દરેક લેવો તે પછી તેમા ઉપલો જુદો લેવો કેટલો જેલો પાનના રસમાં પૂરી મમ જેલો નાખી કંકડી તે મેલો કરારે બેક અને કંકડી બેક મમ મરુત્તિન્દ્રુર અદ્ય નિવૃત્તિ ખાવા દેવો નહિ

આથી તે પક્ષાધાત, ચિરોગૃહ, અદિત વગેરે મહાન વાયુને મટાડે છે. એ ગોળી ૨૧ દિવસ ખવડાવ્યા પછી બંધ કરવી. ઘી-દધવાળો ખોરાક ચાલુ રાખવો. એ જરૂર જણાય તો બીજા પંદર દિવસ ગયા પછી મદલસિંદૂર ગુટિકા ખવડાવવી.

૪૯. લાહીચૂર્ણ-કેન્સરૂરી ગુટિકા:-તજ, તમાલપત્ર, બી-લીનો ગર, સૂંઠ, મરો, પીપર, હરડાં, જહેડાં, આમળાં, અજમોદ, પરિમાળી, વાયવડિંગ, હજદર, ચિત્રામૂળ, છુરું, લવિંગ, ધાણા, ગજપીપર, જેઠીમધ, પાંચે પાંચ ક્ષાર, ચેટેલી હિંગ, કાયકાની મીજ, મોચરસ, સાલખાર અને જવખાર એ સર્વે સમભાગે લઈને તેથી ચારગણી ભાંગ મેળવીને ચૂર્ણ કરવાનું લાહીચૂર્ણના પાકમાં નિધંદુરનાદરના સંગ્રહણીના અધિકારમાં લખેલું છે. પણ તેમાંથી પારો, ગંધક અને બાંગ અથવા કાઢી નાખી, વાંસકપૂર તોલા ૪, એલચી તોલા ૨, કેન્સરૂરી વાલ ૪, સોનાના વરખ વાલ ૪, ચાંદીના વરખ તોલા ૧ અને દેશર તોલા ૧ મેળવીને પાનના રસમાં એની વટાણા જેવડી ગોળી વાળી દિવસમાં ત્રણ વાર બખ્ખે ગોળી પાણી સાથે આપી, છાશનું સેવન કરવાથી એ ગોળી સંગ્રહણી, અતિ-સાર તથા સુવાવડના રોગોને મટાડે છે.

૫૦. મેઘાવી ગુટિકા:-વોડાવજનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ મેળવી, વટાણા જેવડી ગોળી વાળી દિવસમાં બે વખત, ત્રણ ત્રણ ગોળી પાણી સાથે ગળાવી, ઉપરથી અરળીનો રસ તોલા ચાર માવાથી જે માણસને ઉન્માદ રોગ થયો હોય તેને ઘણું ફાયદો કરે છે. તરતના ગાંડા માણસ સારા થાય છે.

૫૧. આમલીનો સ્વરસ:-પાકી આમલી. મીઠા વગરની ચેર બે લઈ, તેને બે મધ પાણીમાં ઉકાળવી. ઉકાળતાં જ્યારે ત્રણ ચેર એટલે બે બાટલી પાણી બાકી રહેત્યારે ઠપકે ગાળી, બાટલી ભરી તેમાંથી બખ્ખે તોલા દિવસમાં ત્રણ વાર પીવાથી ઉન્માદનો

રોગી કે જે દારુ પીવાથી ભાંગ પીવાથી કે અત્યંત ગાંઠો પીવાથી ગાંઠો થઈ ગયો હોય તે સારો થઈ જાય છે.

૫૨. ધર્મપ્રસન્ન:-કાળાં મરીને જેટલાં વટાય તેટલાં ડીલાં વાટી ગોળ મેળવીને વટાણા જેવડી ગોળી કરવી. તેમાંથી બપોળે અથવા ત્રણ ત્રણ ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપવાથી મગજના એટલે ઉદાનવાયુ બગડવાથી થયેલા વ્યાપિરોગો જેવા કે દેહકી, ગજાનો ચોપ, મુખનું ચિરસપણું, માથાનો દુખાવો અને આશીષક વાયુ એટલે આંકટી અથવા ખેંચને મટાડે છે.

૫૩. નાગરાદિ શુદ્ધિકા:-સૂકા, મરી, પીપર અને પીપળી. મૂળ સ્રમભાગે લઈ, ખાંડી વસત્રમાં કરી ગોળમાં ચણા જેવડી ગોળી વાળવી. તેમાંથી બપોળે અથવા ત્રણ ત્રણ ગોળી, સવારસાંજ ખાવાથી લાંબાપગની નસો ખેંચાઈ વંક આરતી મટે છે.

૫૪. રાતો મત્તમ:-ચિતાયની ગમના મતમની તાડી આપે છે તે લાવી, તેના પરનો કાગળ ધોઈ સાફ કરી, ગિંચી જાતનું ચિંદૂર (તે મતમ અધી રતત હોય તે) ના રતત લેવું. ૫છી આપણે હાથે તેત ચોપડી ગમના મતમને ફીલવો. ફીલવા જતું અને જરા જરા તેત લેવા જતું તથા તે મતમને ચિંદૂરમાં ઘોળવા જતું એ રીતે ફીલવા ફીલવાં તમામ ચિંદૂર તેમાં ગમવા દેવું. ૫છી તે મતમની ૫ડી ખારવાથી છાનીના દુખાવા, પાંચગાનાં શૂન અને ખાંચ કરીને કુમરનાં શૂળ અથવા કુમર રતી માં દોચ લેને મટાડે છે. એ મતમની ૫ડી ખારવાથી માંડેને બેગાડી દે છે અથવા ૫૩ઈ દોડીને કાઢી નાખે છે.

ઉપક્રા મતમની ગ્રીષ્ઠ રીત:-કાંચા ચિંદૂર ૧ તે ૨. ૩ બારી ૫ ડી, ઉપરની રીત પ્રમલું તમના મતમમાં ૫ ડી ને મતમની ૫ડી ખારવા દી, વાયુથી દુઃખના મ.પા. મટાડે છે અને ૫૩ઈ ૫૩ ડીને ૫૩ઈ કે ૬ ડી તથા ૩૪ ડી નાખે છે.

૫૫. લીલો મલમ:-ઉપર પ્રમાણે ગમના મલમની લાકડીને સાફ કરી, તે ના ચેર મલમ હોય તો તેમાં ૪ તોલા ઠાળી ગળી જે અસલ હિંદુસ્તાનમાંજ પાકેલી હોય તે લાવી, ઝીણી વાટી ઉપર પ્રમાણેની રીતે મલમ બનાવવો, એટલે લીલો મલમ થશે. આ મલમથી પાકેલા જખમો અને સડતાં ચાંદાં રુઝાઈ જાય છે.

વીજા વૈદ્યરાજો તરફથી આવેલા અનુભવી ફલાજો

૧. નશાવદ્ધસ ગુટિકા:-લાંગ, બાયફળ, વછનાગ, લવિંગ, ગાંભે, મરી, અફીણ, બવંત્રી, ચેકેલા એરકચૂરા, તજ, એલચી અને પોપર જે પેકીની નસાવાળી વસ્તુઓને શુદ્ધ કરી, ખીલ વસાણાંને વાટી વજ્રગાળ કરી એક દિવસ ઠેરાં ખલી, પછી ભાંગ, પોસડોડા અને ખસખસ, બખ્ખે તોલા લઇ, બચેર પાણીમાં ઉકાળી ના ચેર રહે ત્યારે ઉપરનાં વસાણાંને તેનો એક પટ આપી વટાણા જેવડી ગોળી વાળવી. ૧ ગોળી રાતના પાણી સાથે આપવાથી ઘાથ આવે છે; સવારમાં એકેક ગોળી ધી સાકર સાથે આપી ઉપર દૂધ પાવાથી શક્તિ આવે છે. જે ગોળીમાં સ્થંભનનો ખાસ શુભ છે નાનાં બચ્ચાંને આપવી નહિ.

૨. લુલ્લાખની ગોળી:-નસોતર, મોટી હરડે, મરી, પોપર ને ચીતરો જે એકેક તોલો પારો, ગધેક ને નેપાળાનાં બીજ જે બખ્ખે તોલા લઇ, પારાગધકની ઠાજળી કરી બાકીનાં વસાણાંનું ઘૂંટું કરી, ઠાજળીમાં મેળવી, ૬ કલાક ઠેરું ઘૂંટવું. પછી આ-ડના રસમાં એક દિવસ ઘૂંટી મરી જેવડી ગોળી વાળવી. જેને છું-લાબ આપવાની જરૂર જણાય, તેને રાત્રે બે ગોળી ટાઢા પાણી સાથે આપી ગળાવવી, એટલે સવારમાં બેતણુ ઝાડા થશે. સવા-રમાં આપવી હોય તો બિના પાણી સાથે આપવાથી બે કલાકમાં ઝાડા થાય છે. વધારે ઝાડા થાય તો છું અને સાકરનું પાણી

ની છાલ ચોધેલી ટાંક ૯, ઘોળી કરેણનાં મૂળની છાલ ચોધેલી ટાંક ૯, કનકમૂળની છાલ ટાંક ૯, વિજયા ટાંક ૯, ઉપલેટ ટાંક ૯, કપૂર મીણિયું ટાંક ૯, પુરાસાની અજમો ટાંક ૯, ઇસિંગધ ટાંક ૯, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી સાંગરાના રસમાં ચણીબોર જેવડી ગોળી કરવી. જે મનુષ્યને અફીણનું બંધાણ હોય અને તે જેટલું અફીણ લેતો હોય તેટલી અથવા તેથી વધારે આ દવા આપવી. સાત દિવસ પછી દવા થોડી થોડી કમતી કરવી, જેથી એકવીસ દિવસ માં ગમે તેવું અફીણનું બંધાણ હરે તો પણ છૂટી જશે, અનુભવ-સિદ્ધ છે. —વેવ અંગારામ ચક્રરથ ૫૩૫-વાગડ

ભુલાખની ગોળી:—ચુદ્ધ નેપાળો તોલા ૮, સૂંઠ તોલા ૩, ગંધક તોલા ૨, મરી તોલા ૨, ટંકણ પુલાવેલો તોલા ૧ ને પારો તોલા ૧ લઈ, પ્રથમ પારાગંધકની કાજળી કરી બાકીનાં વસાણાં મેળવી, લીંબુના રસની સાવના આપી ચણીપૂરની ગોળી વાળવી. એક ગોળી ગોળના પાણી સાથે આપવાથી બેત્રણ આડા થાય છે. મળનવરને મટાડે છે. —ડોક્ટર મનલાલ ત્રજૂપણદાસ-સુરત

૧. નાગકેન્યદિ કપાય સર્વજ્વર માટે:—ગળો, કરિયાણું, કોલસો, કાળીપહાડ, અનંત મૂળ, કડું, ગ્રાથ, ખડસતિયો, લીમ-ડાની છાલ, કડાછાલ, દેવદાર, લોંચરીંગણી, રતાજળી, વાળો, અરડૂસી અને હીમજ એ સર્વ અઢી અઢી તોલા લઈ સોળગણા પાણીમાં કવાય કરી અષ્ટમાંશ અવશેષ રાખી, તોલા અડધાથી બે પુધી દિવસમાં ત્રણથી ચાર વખત પાવું. આ કવાય જ્વરમ, કડું, ગોષ્ઠિક, કૃમિમ, મૃદુ વિરેચક, પાયક, ભેદક, ચોષક, ચોદ્ધમ, ત્રક અને સ્વેદક છે.

૨. નાગકેન્યદિ કપાયનું પ્રવાહી સત્ત્વ:—ગળો, કરિયાણું, રેવું, ચૂર્ણ ચેર એક, પાણી ચેર સોળ નાખી બેથી ચાર દિવસ ગોળી રાખવું. ત્યાર બાદ ઉકાળી પાણી ચેર બે (અષ્ટાવશેષ)

પાવાથી બંધ થાય છે. આ જોળી નાનાં બાળક, ગર્ભિણી સ્ત્રી અને ઘરડાં માણસને આપવી નહિ. —૧૧ ધીરન્તરામ ૬૩૫૧રામ-સૂત્ર

૧: બે આન્વીભાર ચિનીકબાલા ઝીણીવાટી સૂતી વખતે મીમાં ચાટવાથી લીડી ગયેલી લિંબ પાછી આવે છે. આ ચિનીકબાલા અત્રેષ્ટ સદ્દેશનલ જેટલું કામ કરે છે.

૨. ચેકેલી ભાંગતું ધૂણું દરદીને માફક આવે તેટલું માથ અથવા મી સાથે ચટાડવાથી લિંબ આવે છે.

—૧૧૩૦ રવિદંસુષ્ટ દીપદંમણ-સૂત્ર

૧. હંમેશાં પીવાની યા:-તુગથીનાં પાતરાં, કતારનાં પાતરાં, બીલીનાં પાતરાં, લાલમણી ને આંખાનાં કુમળાં પાતરાં સરખે વજને તથા શીંગે સૂચી તેનો જૂડો કરવો. આ પીનારા લોકોએ એ જૂથને પરદેશી ચાને ઠંડાવે વાપરવાથી જૂથ લગાડે છે, વાયુ હાવે છે, લોહીને ગુધારે છે ને એકંદરે ત્રણે પ્રકૃતિનાં માણસોને આચાનીથી માફક આવે છે.

૨. કેશી પેટનકિડર:-તોણુનો ૨૫ ચેર ૧, આફનો ૨૫ ચેર ૦૧, સિંધવ તોલો ૧, લિંમ તોલો ૦૧, મંચળ તોલો ૧, ચાકર ચેર ૧, એ બધી વસ્તુ એકત્ર કરી તેને ડાઘાનાં તણુ એક આપી, તેને માત્રી તથા ચાના જૂથની બાટલીમાં ભરી રાખવું. એ કરેતા મધાલો દરી બધા એકલે મુઠિયાથી ઉપરનું પાનનું પાત્રી નિવારી લઈ, લીજી રડોપર બાટલીમાં ભરી લેવું. આ યોગ્ય પ્રમાણ બધા કાચા મટે વાપરવું દોઢ ત્વારે તેમાં મોડું કપૂર મેલવી વાપરવું. પેટમાં કુખારો મટાડવા માટે વાપરવું દો.૫ તો કપૂર વિના પાનું. એવાથી બજીરું તથા મરડો મટે છે, વાયુની તથા ચિત્તની દુર્ભિ શાન્ત છે ને મ.દ. બધા થ.વ છે. જ.૧૮૫:૦૬:૦૬ ને રવિ ૬-૫૪ કરે છે.

—૧૧૩૧ રવિદંસુષ્ટ દીપદંમણ-સૂત્ર

અધારૂં ને અડિલું ઘાટવા માટે:-વત્તો કોળનાં જૂથ

ની છાલ ચોધેલી ટાંકે હ, ધોળી કરેણનાં મૂળની છાલ ચોધેલી ટાંકે હ, કનકમૂળની છાલ ટાંકે હ, વિજયા ટાંકે હ, ઉપલેટ ટાંકે હ, કપૂર મીણિયું ટાંકે હ, મુરાસાની અજમેા ટાંકે હ, ઇસળંધ ટાંકે હ, એ સર્વનું રૂણ કરી ભાંગરાના રસમાં ચણીભોર જેવડી ગોળી કરવી. જે મનુષ્યને અફીણનું બંધાણ હોય અને તે જેટલું અફીણ લેતો હોય તેટલી અથવા તેથી વધારે આ દવા આપવી. સાત દિવસ પછી દવા યોડી યોડી કમલી કરવી, જેથી એકવીસ દિવસ માં ગમે તેવું અફીણનું બંધાણ હશે તો પણ છૂટી જશે, અનુભવ-સિદ્ધ છે. — વૈષ અંબારામ સંકરજી પંડ્યા-વાગડ

જીલ્લાખની ગોળી:—થુલ નેપાળો તોલા ૮, સૂંઠ તોલા ૩, ગંધક તોલા ૨, મરી તોલા ૨, ટંકણ પુલાવેલો તોલો ૧ ને પારો તોલો ૧ લઈ, પ્રથમ પારાગંધકની ઠાજળી કરી બાકીનાં વસાણાં મેળવી, લીંબુના રસની ભાવના આપી ચણેાઠીપૂરની ગોળી વાળવી. એક ગોળી ગોળના પાણી સાથે આપવાથી બેત્રણ ઝાડા થાય છે. મળજ્વરને મટાડે છે. — ડૉક્ટર મગનલાલ મજબૂબજીદાસ-સુરત

૧. નાગકન્યાદિ કપાય સર્વજ્વર માટે:—ગજો, કરિયાતું, કાલંભો, કાળીપહાડ, અનંત મૂળ, કડું, મોથ, ખડસલિયો, લીમ-ડાની છાલ, કડાછાલ, દેવદાર, સોંયરીગણી, રતાંજળી, વાળો, અરડૂસી અને લીમજ એ સર્વ અઢી અઢી તોલા લઈ સોળગણા પાણીમાં કવાય કરી અષ્ટમાંથ અવશેષ રાખી, તોલા અડધાથી બે ઘણી દિવસમાં ત્રણથી ચાર વખત પાણું. આ કવાય જ્વરમ, કડું, ગોદિક, દુમિમ, મૂડ વિરેચક, પાયક, લેલક, ચોધક, ચોક્ષમ, તલ અને રવેલ છે.

૨. નાગકન્યાદિ કપાયનું પ્રવાહી સ્તવ:—ગજો, કરિયાતું, રેવું રૂણ ચેર એક, પાણી ચેર સોળ નાખી બેથી ચાર દિવસ પછી રાખણું. ત્યાર બાદ ઉકાળી પાણી ચેર બે (અષ્ટાવશેષ)

ગાળી પુનઃ પકાવવું. પકાવતાં જ્યારે એક ચેર પાણી ચેષ રહે, ત્યારે ઠંડું પડવા હમ્મ તેમાં મધ ચેર એક મેળવવું. માત્રા તોત્તા ૩, દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી સાથે આપવી. ગુલુ ઉપર પ્રમાણે છે.

ધનસત્ત્વ બનાવવાની કૃતિઃ-નાગકન્યાદિ કષાયનો ભૂકો (ઉકાળ્યા વિનાનો) ચેર ૧, પાણી ચેર ૧૬ નાખી ચાર દિવસ રાખી પાંચમે દિવસે ઉકાળવું. ઉકાળતાં પાણી ચેર બે રહે ત્યારે માળી બીજ વાસણમાં ગાળેલ પ્રવાહી નાખી પુનઃ ઉકાળવું. તે જ્યારે ૧૦ થી ૧૨ તોત્તા રહે, ત્યારે ઉતારી ચીનાઈ આપવા ઠોડીના વાસણમાં તેલ સાપડી ઉપરનું પ્રવાહી નાખી સૂર્યના તાપમાં રાખવું. દ્રવ ભાગ ગુકાનાં ચારથી પાંચ દિવસ લાગશે. ગુકાએલ ધનસત્ત્વ સહેજ નરમ તોત્તા ૫ ડીલશે. માત્રા આખા દિવસમાં મળી તોત્તા ૦૮ દિવસમાં ત્રણથી ચાર વખત પાણી તોત્તા ૩ ઉમેરી આપવું. ધનસત્ત્વમાં વરાળનું પાણી મેળવી પ્રવાહી કરી, ઘોષા ભાગનું મધ મેળવી ફિટર પેપરથી માળી રાખવાથી બનાવું નાખી. અગ્ને ઉપર મુજબ ધણે વખત વાપરી વિદેષ બનુમ્મ માટે બહાર પાડેલ છે. ઠોડું થતુ બાવના કમ્બિલાનવાળા લાવમાં બરમાળો, મીઠીઆવળ તથા ઝોમૂરનું ધનસત્ત્વ યોગ્ય માત્રા મેળવી આપવાથી ચારે દાયકો થાય છે. યુગ્મ તથા બરેલની વિષુદ્ધિથી આપેલ લાવમાં નરસાર અથવા અંબકાચ માટે આપવાથી સારું ફળિયમ આવે છે. વિદેલજ્વરમાં મુગ્ધ-કાચ માટે આપવાથી યનું સારું કામ કરે છે. સર્વ પ્રકારના જ્વરમાં અપાય છે. —સેવ નિઃશન અને નિઃશન નાકઃ —વધા

વનુલાનની માળીઃ નેપ નાં બોજન. કેવળ કાદિ નાખી કષાયમાં પડતો બાપો, એક રોગે મુદ્ધે કુષ્મમાં દેવ વગની રિષિ પ્રમ.ને; મરદિયે વગરો. મ ૨ કાદિ તેમ જુદા મધ ૧૬. ૩ રો ૩૨, ૫ અને છુદે બરમાળો, એ માટે સુખમ ને દર્શ, મધ

નેપજાનાં બી ખરલમાં ખૂબ વાટી તેમાં, શુભેઅરમાની મેળવવી. પછી ફૂલ અને છેવટે દરાખ બેળવો ગોળીઓ મગ જેવડી વાળવી. પાંચથી નવ ગોળી સુધી મધ્ય રાત્રિ પછી દૂધ સાથે ગળાવવાથી જીવાળ થાય છે. નેપાળાની બીજી ગોળીઓની બનાવટ કરતાં આ ગોળીમાં તુકસાનનો ભય ઓછો છે.

—વૈદ્ય ધનંજયાલ મેઠાણીનાવાળા—સુરત જીવાળની ગોળી:—શુદ્ધ નેપાળો તોલો ૧ અને કાચો તોલો ૨, એ બંનેને એકત્ર કરી વાટી પાણીમાં એકેક રતીની ગોળીઓ બાળી, બેથી ત્રણ ગોળી પાણી સાથે ગળવાથી જીવાળ થાય છે અને પેટનો કચરો બહાર નીકળી જાય છે. દાહ થતો નથી; જીવાળ માટે આ ગોળી ઘણીજ સારી છે. —વૈદ્ય પ્રભાસંકર શંકરન-ધૃંધુકા.

નિદ્રાનાશ માટે:—શુદ્ધ હિંગજોલ તોલો ૧, ગંધક તોલો ૧, અરીસુ તોલો ૪, અકલગરો તોલો ૦, સૂંઠ તોલો ૦, લવિંગ તોલો ૦, કેશર તોલો ૦, પીપર તોલો ૦, નાયફળ તોલો ૦ અને જાંબનાં ફૂલ તોલો ૦, એ સર્વને એકત્ર વાટી અડધા વાલની ગોળીઓ વાળી, અડધાથી એક ગોળી તારતમ્ય બેંધને આપવાથી ચારથી આઠ કલાક ચોખ્ખી જિંદગી આવે છે. અનુપાત:—દૂધ અથવા પાણી સાથે આપવી. આ ગોળી લૈપચ્છરનાવલિમાં કહેલી છે અને તેનો મુખ્ય ઉપયોગ શુક્રસ્તંભક જણાયો છે. અમે વિચાર કરીને તેમાં જાંબની હવેલી તેને બદલે જાંબનાં ફૂલ મેળવી તૈયાર કરી. ઈન્દ્રિયોન્નમાં બચારે દરદીને નિદ્રાનાશ, જેમાં બધા ઉપાયો નિષ્ફળ જતા ત્યાં આ ગોળી આશીર્વાદરૂપ થઈ પડી છે.

—એક વૈદ્યરાજ જેમજી નામદામ મજી નથી : ૧. રાક્ષિનો પાક:—જાંબે શેર ૨, પીપર શેર ૦, લવિંગ ૦, નાયફળ ૦, જાંબની ૦, કસ્તૂરી વાલ ૨, ચાંદીના ૧૦૦, બરાસ વાલ ૫, કેશર તોલો ૧, સાકર શેર ૪,

ગુણકંદ શેર ૦૧, તમાલપત્ર શેર ૦૧ અને ચિત્રો શેર ૦૧ લઈ,
પ્રથમ ગાંઠને સાફ કરી એક રાત પાણીમાં ભીંજવી રાખવો.
અને બીજે દિવસે બ્યાં મુખી નીતમું પાણી નીકળે નહિ ત્યાં મુખી
પોઈ સૂકવી બારીક ચૂર્ણ કરી, બીજાં વસાણાનું પજ ચૂર્ણ તૈયાર
કરવું. ત્યાર બાદ સાકરની ચાસણી કરી, ગુલાબજળમાં ઢેશર વાટી
નાખવું તેથી ગાંઠનું ચૂર્ણ તથા બીજાં વસાણાંઓનું ચૂર્ણ તથા
બાફીની સુવં શીત્તે મેળવી, તેમાં મધ શેર ૦૧ મેળવી બરતીમાં
ભરી રાખવું. માત્રા ૪ થી ૬ વાલ મુખી આપવાથી શક્તિ વધે છે.

૨. ચાટણુ:-બદામનો મગજ ચેર ૦૫, ચારોળી ચેર ૦૫
પિરના ચેર ૦૫, દૂધીનો મગજ તોડા ૨, તડખૂચનો મગજ તોડા
૨, ઠાકડીનો મગજ તોડા ૨, ચીમડાનો મગજ તોડા ૧, બલકુ
ચેર ૦૫, બલકુ ચેર ૦૫, કેચર તોડો ૧૫, કસૂરી વાલ ૨,
અંજર વાલ ૪, બરાચ વાલ ૨, સમુદ્ર ચોપના બી તોડા ૨, ગાનીની
બરમ વાલ ૪, પ્રવાલબરમ વાલ ૪, ખુરાયાની બજાતોડો ૧,
ચાંદીના વરખ નંજ ૧૦૦, મોનાના વરખ નંજ ૨૦, બેલચી ચેર
૦૫, કમગકાકડીનો મગજ તોડા ૨, માકર ચેર ૩, મધ ચેર ૨,
ભાંગુ પી ચેર ૧ અને ચેરબર તોડા ૫ તર્ફ પ્રથમ માકરની
ચાચડી કુલામજામાં કરવી. પછી બધા મગજને બીકો કરી
બામના પીમાં ચેકવો. ત્યાર બાદ કેચર વમેરે મધ વમાવડે
મગજ, મધ વમેરે સપનું બગબર મિલની માથા ના પી ના
તોડો આપવાથી રુક્મિ આવે છે.

[illegible]

વાટી વચ્ચગાળ કરી, ઘી ગરમ કરી ભરમીનો રસ નાખવો. પછી કોઠાનો રસ, હળદરનો રસ તથા નેપાળો એ સવે એક પછી એક મેળવી તેમાં વસાણાનું ચૂર્ણ તથા દૂધ રેડી દેવું. બધું બળી જાય અને ઘી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. એ ઘી ખાવાથી ગયેલી ચાદદાસ્ત પાછી આવે છે અને ઉન્માદને મટાડે છે. આ દ્રુત અતિ ઉત્તમ છે. —વૈવ નારાયંકર હરગોવિંદ અધ્યયન-પારોક્ષી

પિત્તાંતક:-કુલાવેલી કંટકડી તોલા ૩ અને સોનાગેર તોલા ૧ બેને એકત્ર કરી ખૂબ ખરલ કરી, સવારે ગાયના દૂધમાં માસો આપવાથી પિત્તને એકદમ બેસાડે છે અને પિત્તથી થતા તમામ વ્યાધિ મટાડે છે. —વૈવ ધીરજીવ માણેકલાલ-વડોદરા

લેપ:-આંબાહળદર, શુભ્બર, એળિયો, કંટકડી અને મેંદા-લકડી એ દરેક ૦૧ રોર તથા રેવંચીનો શીરો રોર ૦૧ વાટી ચૂર્ણ કરી જરા ગરમ પાણી નાખી હંતાવી ચીકાચ પકડે એટલે ચોપડી, ઉપર રૂના પોળ મૂકી પાટો બાંધવો. આ લેપ હાડકાં ભાંગ્યું હોય, મરોડ આવી હોય વગેરે હાડકાંના રોગોમાં સારું કામ કરે છે.

—વૈવ અંબાચંકર લીલાધર પાડે-મુંબઈ

વહેવું લોહી બંધ કરવા માટે:-બાવળના પરડાના રસના સરવણું ચૂર્ણ કરી દાબવાથી કપાયેલી નસોમાંથી વહેતું લોહી બંધ થાય છે. —વૈવ રામકૃષ્ણ રવાચંકર-ગાદર

૧. ટંકણ ચૂર્ણ:-પાટિયો ટંકણખાર તોલા ૧૦ લઈ કુલાવી ખૂબ વાટી શીરીમાં ભરી રાખવો. આ ટંકણખારને માટીની તાવડી ઉપર કુલાવવો.

૨. વચા ચૂર્ણ:-દ્રધિયા વચના નાના દુકડા કરી ખાંડી વચગાળ ચૂર્ણ કરી શીરીમાં ભરી રાખવું.

૩. કડુભર્જિત ચૂર્ણ:-કડુ તોલા ૫ લઈ તેના દુકડા કરી રવા ઉપર અથવા સગડી ઉપર લોખંડની તાવડીમાં કડુના

તું ધી તોલા ૪૦ લઈ તેમાં વિકળાનો કટક નાખી મધ્યમ અગ્નિ-થી પકાવવું. જ્યારે કટક માંહેનો રસ બળી જઈ રક્ત ધી બાકી રહે, ત્યારે નીચે ઉતારી ધી ગાળી કાચના કુંપામાં ભરી રાખવું.

૧૧. શિવાક્ષાર પાચન:-હિંગાદક ચૂર્ણ તોલા ૧૦, સાણ-દિવસ ખરલ કરી ભરી રાખવું.

૧૨. રાજવટી:-સૂંદતું ચૂર્ણ તોલા ૮, સિંધવતું ચૂર્ણ તોલા ૪, આમલસારો શુદ્ધ ગંધક તોલા ૨ અને હરડેતું ચૂર્ણ તોલા ૨ એ સર્વને વાટી વસ્રગાળ કરી લીંબુના રસમાં સારી પેટે ધૂંટી બાબે વાલની ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળી તૈયાર કરવામાં ધાતુ-પાત્રનો ઉપયોગ ન કરતાં કાચના અથવા ચીનાઈ માટીના વાસણ-નો ઉપયોગ કરવો. જેમ વધારે વખત ખરલ કરવામાં આવે તેમ વધારે શુદ્ધકારી થાય છે.

૧૩. લાંપડી (લહેમડી)નાં બીજ:-ચોમાસું ઊતરી ગયા પછી જે ખેતરોમાં જીવાર-બાજરી વાવવામાં આવે છે, તેમાં વગર વાગ્યે આ છોડ જીગી આવે છે. તેને લાંપડી અથવા લાંબડીના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ છોડ કમરપૂર અથવા તેથી વધારે જિંચા થાય છે. એકેક છોડમાં લગભગ પાંચથી વીસ સુધી શાખાઓ હોય છે. તે દરેક શાખાને મધાળે એક અથવા બે ફૂંડી સાથે નીકળેલી હોય છે, જેમાં નીચેથી સફેદ રંગ અને ઉપરથી ઘેરા શુભાખી રંગ હોય છે. તે ફૂંડીમાં બારીક નાનાં કાળાં ચળ-કતાં બીજ હોય છે. કારતક માસમાં શુભ દિવસે જંગલમાં જઈ તેની ફૂંડીઓ ઉતારી લાવવી. આ ફૂંડીઓ એક કાચળો હોય તો તેમાંથી બરોર બીજ નીકળે છે. આ ફૂંડીઓ લાવી એક શુષ્કપાટ પર પાથરી સૂર્યના વાપમાં તથા ઝાકળમાં તરફે સિયાળાનો પવન ખાલી રાખી મૂકવી. ત્યાર બાદ તેને લાકડાની હથોડી વળી છુંદી

પાયરી મધ્યમ અગ્નિ કરવો અને ફેરવતા જુદા
ચોકાઈ રહે ત્યારે નીચે ઉતારી બીજા વાસણમાં
ગાળ કરી ભરી રાખવું. હડુને ચોકતાં તેના બાજી
જાય તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

૪. મંદુરભસ્મ:-મંદુરના કટકા લઈ તેને
ચોળ તપાવી સાત વખત ગોમૂત્રથી ભરેલા પા
ત્યાર બાદ તેને ખાંડી બારીક કરી ખરતમાં નાખ
તેટલું ગોમૂત્ર નાખી, પિસ્તાગ્રીસ દિવસ સુધી ગો
કરી ગોળો વાળવો. પછી સરાવચંપુટમાં મૂકી કપ
પુટનો અગ્નિ આપવો. સ્વાંગશીત થયે ખૂણ વાટી

૫. મંદુરવાળું નવાયત્ર ચૂર્ણ:-હરદે,
દેશાં, આમળાં, સૂંદ, મરી, ખીયર, વાવડિંગ, ચિ
ભસ્મ તેોલા નવ લેવી તથા બાકીનાં વચાણાં એ
વાટી વચ્ચગાળ કરી ૩ કલાક ખરત કરી રાખવું.

૬. મુંગ્યાદિ ચૂર્ણ:-લીંદીખીપર તેોલા ૫
તેોલા ૫ અને અનિરિષની કળી તેોલા ૫, એ મળે
ગાળ કરી ભરી રાખવું.

૭. નાગદાદિ કુચાથ:-મૂક, ટેવલાર, ખાણા
મળી લે જાનની એને અધરચરા ખાંડી જમડે નહિ

૮. ગુરુચ્યાદિ કુચાથ:-લોમકાન્દી મેત્રા, ધ.
કરિવનું, લીંજગાળ, નાગચંદ્રાચ, મુખા અને ખા
અધરચરા. ખાંડી જમડે નહિ તેમ ભરી રાખવું.

૯. કુદરી ચૂર્ણ:-કુદરી ૬૫ રી કમરો ૩૬ કરિય
કદી ૧૫ ખી ૫૨૫

૧૦. ચિકીત્સાનાં રીતિ: ૧૦૦ દિવસે દિવસે ૧૦૦

તું ધી તોલા ૪૦ લઈ તેમાં વિકળાનો કટક નાખી મધ્યમ અમિ-
થી પકાવવું. બ્યારે કટક માંહેનો રસ બળી જઈ રૂક્ષ ધી બાકી
રહે, ત્યારે નીચે ઉતારી ધી ગાળી કાચના કુંખામાં ભરી રાખવું.

૧૧. શિવાક્ષાર પાચન:-હિંગાદક ચૂર્ણ તોલા ૧૦, સાલ્-
ખારનું ચૂર્ણ તોલા ૧૦ અને હીમજનું ચૂર્ણ તોલા ૧૦ લઈ એક
દિવસ ખરલ કરી ભરી રાખવું.

૧૨. રાજવટી:-સૂંદનું ચૂર્ણ તોલા ૮, સિંધવનું ચૂર્ણ તોલા
૪, આમલસારો ગુદ્ધ ગંધક તોલા ૨ અને હરટેનું ચૂર્ણ તોલા ૨
એ સર્વને વાટી વચ્ચગાળ કરી લીંબુના રસમાં સારી પેઠે ઘૂંટી
બખ્ખે વાલની ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળી તૈયાર કરવામાં ધાતુ-
પાત્રનો ઉપયોગ ન કરતાં કાચના અથવા ચીનાઈ માટીના વાસણ-
નો ઉપયોગ કરવો. જેમ વધારે વખત ખરલ કરવામાં આવે તેમ
વધારે શુદ્ધકારી થાય છે.

૧૩. લાંપડી (લહેમડી)નાં બીજ:-ચોમાસું જિતરી ગયા
પછી જે ખેતરોમાં જુવાર-બાજરી વાવવામાં આવે છે, તેમાં વગર
વાંચે આ છોડ જિગી આવે છે. તેને લાંપડી અથવા લાંબડીના
નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ છોડ કમરપૂર અથવા તેથી
વધારે જિંચા થાય છે. એકેક છોડમાં લગભગ પાંચથી વીસ સુધી
ચાખાઓ હોય છે. તે દરેક ચાખાને મથાળે એક અથવા બે ફૂંડી
સાથે નીકળેલી હોય છે, જેમાં નીચેથી સફેદ રંગ અને ઉપરથી
ચેરો શુભાખી રંગ હોય છે. તે ફૂંડીમાં બારીક નાનાં કાળાં ચળ-
કતાં બીજ હોય છે. કારતક માસમાં શુભ દિવસે જંગલમાં જઈ
તેની ફૂંડીઓ ઉતારી લાવવી. આ ફૂંડીઓ એક કાચળો હોય તો
તેમાંથી બરોર બીજ નીકળે છે. આ ફૂંડીઓ લાવી એક શુદ્ધપાટ
પર પાચરી સૂવના વાપમાં તથા ગ્રાકળમાં તડકે શિયાળાનો પવન
ખાલી રાખી મૂકવી. ત્યાર બાદ તેને લાકડાની હથોડી વડી છૂંદી

છોડાં સાફ કરી જે બીજ નીકળે તેને એક યાળીમાં ભરી બે દિવસ સૂરજના તાપમાં રાખવાજેથી તેમાં દવા દશે તો લીડી જશે. ત્યાર બાદ તે બીજને એક મજબૂત બૂચવાળી શીશીમાં ભરી રાખવાં.

૧૪. બાયકુંજનું તેલ:-બાયકુંજનું ચૂર્ણ તોડા ૫ અને તલનું તેલ તોડા ૪૦ એ બેડને એક લોખંડના વાસણમાં નાખી સારી પેટે ગરમ કરી ઉકાળવું. બરોબર ગરમ થાય ત્યારે નીચે ઉતારી ગાળી બાદલીમાં ભરી રાખવું.

૧૫. પ્રદરારિ ચૂર્ણ:-એરંડના સૂકા લાકડાની વાળી(રાખ) તથા આમળાંનું ચૂર્ણ એ બંને સમભાગે તથા એક કલાક શુષ્કી ખરત કરી રાખી મૂકવું.

૧૬. બાળકોને થતી અંધક્રી:-નાના બાળકથી માંડી દરેક વયનું બાળક યાવ ત્યાં શુષ્કીમાં અવારનવાર યસળીમાંથી આ દરદ ઓચિંતું દુભલો કરે છે. તેમાં બાળકનું શરીર ખેંચાય અગર તણાઈ જાય છે, આંખો લાંબી થઈ જાય છે, મોઢે ફીલ આવે છે તથા વખને ફાંત બંધાઈ જાય છે. આ રોગમાં અંધક્રીની આ યંત્રા છે. મોટે ભાગે જેમાં બચ્ચાને અવારનવાર યસળી થઈ તાર બસાઈ આવે છે, તેનો વખનસર પૂર્ણ ફીને ઈલાજ કરવામાં ન આવે, તો તેના ફેફસાં મજબૂત નહિ બને ત્યાં શુષ્કી આ દરદનો દુભલો થાય છે અને તે વખને પેશાબ બંધ થાય છે. છ માસના બચ્ચાને ફેફસાંનો દરદખાસ વ.લ ૧ માંડાના બ.વ ૧૫ થાયે તાણ, જે સ નરમ પડે ત્યાં શુષ્કી દર કલાકે આપવ. જે યમ-શાસ્ત્રી રીતે એક બીએ કલાકની અંદર બચ્ચું મ.વ ૫ થ.વ ૫ છે.

જ્યારે અંધક્રી આવે તેજ વખને જે અમરોની બો.વ ૧ થાયે મજાના ૩૩૬ને ગરમ કરી, દરદને વિષર ૧.બો માંવ બ.ને ૧.મ રેવો, મજાના બચ્ચાને ફેફસાં ૩ મ.કુને ૩૩૬ની ૩ મ.કુ ૧૫ ૩ મ રે છે જેથી બ.ને અમર થ.વ ૫ છે

પુલાવેલો ટંકણખાર વાલ ૧ અને ખુરાસાની વજનું ચૂણું ૧, મેળવી આપવું. દર કલાકે 'ધાવણ' સાથે જોડેક પડીકું વાધી તાણુ-જેંચ બંધ પડી સુખરૂપ નિદ્રા આવે છે અને જેલટી દ્વારા ચા પેશાબ દ્વારા નીકળી જાય છે. પેશાબ ખુ-
લી થયા બાદ ઘણું ભાગે આંચકી આવતી નથી, તેમજ નરમ પડી ગયા પડી ગયા પછી જે કારણ માલૂમ પડે, તે યોગ્ય ઉપચાર કરવા. તાવ અને સસણી મટી ગયા પછી થી દેહસાંમાં નળજાઈ હોય તે કારણના ઉપાયો કરવા.
...કાં આપવાથી સસણીને તથા તાવને સારો ફાયદો થાય.

૧૭. બાળકોને ચક્રતનું દરદર:-બચ્ચાને ઠંડીના કારણે તેમજ આંચકી આવતી નથી.
૧૭. બાળકોને ચક્રતનું દરદર:-બચ્ચાને ઠંડીના કારણે તથા ભારે ખોરાક તેમજ માતાના ખાવાપીવામાં અનિયમિતપ-
ણથી તથા ભારે ચીકટ રૂધ પેટમાં જવાથી ચક્રત વૃદ્ધિ પામી તાવ આવે છે. આ દરદરમાં બચ્ચાનું પેટ જરા ભરેલું લાગે છે, ચક્રતની નિશાનીઓ જણાય છે, ચહેરા ફાફરેલ થઈ આવે છે, દસ્તની કબજિયાત જણાય છે, બચ્ચું સુસ્ત થઈ પડી રહે છે, તાવ સખત આવે છે તથા પેટ ઠોકી જોતાં બોદો અવાજ આવે છે.

૧. આ દરદરમાં કડુંબજિંત નામની બનાવટ (નં. ૩ નો) બાળકને બહુ માફક આવે છે. જો ચૂણું જોડેકી બે વાલ સુધી દર ટંકે દિવસમાં ત્રણ વખત ગરમ પાણીમાં આપવું, જેથી જોડેક દિવસમાં તાવ નરમ પડી જઈ પેટ સાફ થઈ ચક્રતમાં ફેરફાર જણાયો. ૬ થી ૮ દિવસ દવા આપવાથી ચૂણું આરામ થાય છે.
૨. કડુંબજિંત ચૂણું વાલ ૨, મંદુરવાણનવાયસ ચૂણું ૨થી ૨, જો બંને સાથે મેળવી ગોળ અથવા સાકર સાથે આપવાથી પણ તેવીજ રીતે આરામ થઈ લોહી શુદ્ધ થાય છે.

૧. હમળો:-કડુંબજિંત ચૂણું ૨ થી ૪ વાલનાં ત્રણ પડીકાં દિવ-

પરિશિષ્ટ

ની બાકી રહેલી ઝીણી કસરથી જીવલેણ સંગ્રહણીને છે. માટે એ બાળત પર આસ લક્ષ આપવું. કોલે બાકો-ઊલટી બંધ થયા બાદ શરીર ગરમ થઈ કે પેથાળ તદ્દન બંધ થઈ જાય છે તેને માટે:-

લાંપડીનાં બીજ તોલો ૦૧ લઈ પચ્ચર પર પાણી ની માફક વાટી પાંચ રૂપિયાબાર પાણી કરી પાવ કલાકની અંદર પેથાળ છૂટે છે. જો અરધા કલાકમાં જણાય છે તેજ પ્રમાણે બીજી વાર આપવું, જે જીભાસો થઈ હરદીને આરામ થાય છે.

હાયપમ ઠંડા થઈ ગોટલા ચઢે તો તે રોગીને લખ્યા પ્રમાણે લોહાની ઝીણી સળી દેવંતામાં બરોળ બંને પગનાં તળિયામાં વચ્ચેવચ્ચે આડો ડામ ગોટલા ચઢતા મટી જાય છે.

૩. જાયફળનું તેલ (નંબર ૧૪) પ્રમાણે બનાવી તા હોય ત્યાં માલિસ કરવું. એ પ્રમાણે કરવાથી ગે બંધ થાય છે. ડામની કિયાથી ઠંડા થયેલા પગમાં ગરમી લાગી વ્યાધિ જેમ વખત જાય તેમ ઓછી થતી જાય ના હરદીને તૃપ્તિ ગણુ લાગે છે. માટે તેને નંબર ૧૮ ના બનાવી આપવું. પાણી તોલા ૮૦ (કફકોપથી થયેલા તોલા ૨૦ નાખવી) અજમે તોલા ૨૦ અધકચરો પોટલી બાંધી ધી પાણીમાં નાખી પાણીનું આધળું રીતે ગરમ કરવું. જ્યારે બરોળર બળબળતું પાણી ઉતારી તેને ઠંડું પડવા દેવું. તેમાંથી જ્યારે તરસ થીવા આપવું. દિવસનું ઉકાળેલું દિવસે અને રાત રાત્રે પીવા આપવું. આવી રીતે તૈયાર કરેલું હરદીને આપવાથી ધલોજ સારો ફાયરો થાય છે.

મૂત્રકૃત્ત્વ:-આ દરદર્માં અનેક ઉપાયો કરવા છતાં પેશાબ
જિતરતો નથી અને છેવટે મૂત્રચણાકા નાખી પેશાબ બહાર કાઢ-
વાનો વારો આવે છે. ત્યારે નીચેની દવા આપવાથી સામત્કારિક
રીતે પેશાબનો ખુલાસો થાય છે અને ઘણે ભાગે ચણાકા નાખ-
વાની જરૂર પડતી નથી. લાંપડીનાં બીજ તોલો ૦૧ તથા પાણીમાં
ઠંદક કરી પાંચ રૂપિયાભાર પાળી કરી પીવાથી ૦૧ થી ૦૩ કલા-
કમાં પેશાબનો ખુલાસો થાય છે. ઠંદાચ અડધાથી એક કલાક
શુધીમાં તેની અસર કાંઈ નહિ જણાય તો બીજી વાર એજ
પ્રમાણે આપવાથી પેશાબ આવે છે. આ બીજમાં આવા મહાન
શુભો રહેલા છે.

૧. સ્ત્રીઓનો રક્તામ્લર (લોહીવા):-" પ્રદરારિ મૂળ " "
(નં. ૧૫) સવારસાંજ ૬'૬૩ પાણી સાથે આપવું.

૨. વજનું મૂળવાત બે દિવસમાં ત્રણ વખત માયના દ્વય સાથે
આપવાથી ત્રણચાર દિવસમાં રક્તામ્લર બંધ થઈ જાય છે. રક્ત-
મ્લરની શરૂઆતમાં ઉપરની બે દવામાંથી કોઈ પણ આપવામાં
આવે તો ત્રણચાર દિવસમાં તદ્દન આરામ થાય છે.

સૂનિકારોગ:-દેવશાસ્ત્રી કથાય તોતો ૧, પાણી તોતો ૪૦
માં અરુચ્યેષ કથાય કરી ગિધેર તથા લિંગનો પ્રતિષ્ઠા ૬૪
પીવા આપવો. માંજના તે કુસાનો ૨૦ તોતો ૫ પીમાં
ઉડાડો કરી ૫ તોતો પાણી અરુચ્યેષ વાળી પીવા આપવો.
જેમ્ને સૂનિકારોગ મટે છે. આ દવાય મર્ચ રેષક પ્રવે.માં
સુપ્તિદ્ધ છે. પ્રમથ કથા જાદ મેંજ માર્ચરના અમર્ષ
અથવા અલ્પક કાવજુ અથવા ગિદ્ધાનુમર્ચ કોંબ.ની અથવી
પ્રમુત્તના તે અમને હંબ મર ના કાર્યે નથા ૫૩૫.૫૩૫ની બે.
બર સજ ના નિદિ રેષક ની સૂનિકારોગ મર. નાંમર છે આ અ-
બર સૂનિકારોગની નિદિ ની દેવશાસ્ત્રી મુરત દેવશાસ્ત્રી ૩૧ ૧૨.

યોગ શરૂ કરવો. અનુપાનની જરૂર હોય તો અનુપાન પણ આપવું. ખરેખરી રીતે સૂતિકાનું જીવન દેવદાવ્યોદ્ધિ કવાય છે, એમાં કંઈ સંશય નથી. આ બાળકમાં અમારો અનુભવ એવો છે કે, સૂતિકા-રોગનો ઉપદ્રવ તો આ કવાય પીવાથી શાંત થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ સુખરૂપ પ્રસવ થયા પછી પ્રસૂતાની એ કવાયનો પ્રયોગ જોઈમાં જોઈએ વીસ દિવસ અને વધારેમાં વધારે ચાળીસ દિવસ સુધી ચાલુ રાખ્યો હોય, તો તે પ્રસૂતાને અને તેના બાળકની કાંતિ કંઈ ઓર જોવામાં આવે છે. ગમે તેવી પડીઓ ગમે તે રીતે બનાવી કેટલાકે પીએ છે, તેઓને આ કવાય વાપવાની ખાસ સલામણુ કરવામાં આવે છે. —વૈદ્ય જમનાદાસ પ્રાગજી-૬૧૨૬

અશ્વચોળી:-પારો, ગંધક, વછનાગ, હરતાલ, સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, કુલાવેલો ટંકણ અને શુદ્ધ નેપા-ળો લઈ, પ્રથમ પારાગંધકની કાજળી કરી બાફીનાંવસાણાનું વજ્ર-ગાળ ચૂર્ણ કરી મેળવી ચાળીસ દિવસ સુધી ખલ કરી સાંગરાના રસની જે અને આડુના રસની એક લાવના આપી રતી પ્રમાણેની ગોળીઓ વાળી દરદીનું બળ જોઈ જે થી ચાર ગોળી આપવાથી જીવાળ થાય છે. યરદી, વાયુ, ખાંસી, મળ, અગ્નિ, ખૂજલી તથા મસ્તકપીડા વગેરે દૂર થાય છે. —વૈદ્ય નરસિંહભાઈ માધવભાઈ-૪૦૨

૧. સોનામુખીના પ્રયોગો:-અજમે તોલો ૦૧ અને સોનામુખી તોલો ૦૧ એની ફાફી ગરમ પાણી સાથે પીવાથી સર્વ પ્રકારના વાયુ તથા કળજિયાતને મટાડે છે.

૨. ગાયના ઘી સાથે સોનામુખી ૦૧ બાર વાટવાથી ત્વચા-ગરમી મટે છે.

૩. સાકર તોલો ૦૧ અને સોનામુખી તોલો ૦૧ એકત્ર કરી દરદોજ સવારે તથા સંજે સૂતી વખતે ફાફી ખાવવાથી શુદ્ધિ થાય છે.

૪. સોનાસુખી તોલો વા મધ સાથે ચાટવાથી ધાતુપુષ્ટિ થાય છે અને પુરુષાર્થ આવે છે.

૫. મીઠીઆવળ તોલો ૧૦ આદુના રસ સાથે લેવાથી તાવ, વાયુ, પિત્ત એને ઠંડીથી ઉત્પન્ન થતા જ્વર પણ શાંત થાય છે. આ દવા ૫૦૨ દિવસ ચાલુ રાખવાથી તાવ જઈ શક્તિ આવે છે.

૬. સોનામુખી જકરીના દૂધ સાથે પીવાથી કમળો મટે છે.

૭. સોનાચુખી તોડો ૧ અને અંચળ વાલ ૧ મેળવો ગરમ પાણી સાથે પીવાથી દસ્ત સાફ આવે છે, છળંત્વર મટે છે.

૬. સોનામુખી તોલેઃ વા ગાયત્રી હાથ સામે પીવાથી પાત્ર
જંધ થાય છે.

૯. મીઠીઆવળ તોલો ના, મૂરું ઠાણું તોલો ના જાને મંડા
ખાણીમાં પીવાથી સર્વ પ્રકારનો પ્રમેદ મટે છે.

૧૦. ચોનામુખી તોલો બા મરી સાથે ખાવાથી જેટમાં ફળનું મટે છે અને ઠંડા પાણીમાં પીવાથી ગુંક વગેરે મટે છે.

૧૧. ગાંધીજી અને મોનામુખી જાને ચરખે બાગે તપ્ત વશના
કરી મધ તોડો. ૧ સામે ચાટવાથી જોને ઢાંઢે રતના હોય તે જોમે
મેવત કરવાથી મરમી સાંત માય છે તથા રતના મટે છે. આ
ઉપર લખેલા મોનામુખીના પ્રયોગો મફત કરતાં તેજ, ખરાબ,
મરમુ જેવે જામ કરવાં.

૧૨. ખલાસામાં વડનું દૂધ:-સપ્તરમાં ખલાસામાં ૧ જે
ખાદી વડનું ૨૫ જરી સોદ વિગત ખાલ તો માન્યપુરિ થાય છે

[illegible]

૧. સારસાપરીલા:- (લોહી સુધારવા માટે) ઉસબો તોલા ૮, મજીઠ તોલા ૪, વરિયાળિ તોલા ૨, ઉનાળદાણા નંગ ૨૫, સીપસ્તાન દાણા નંગ ૨૫, હંસરાજ તોલો ૧ અને ગળજીભી તોલો ૧ સર્વને એકત્ર કરી અધકચરા ખાંડી, તેના ૧૬ ભાગ કરી તેમાંથી એક ભાગ લઈ ૦૧૧ થેર પાણીમાં ઉકાળી નવટાંક પાણી અવશેષ રાખી ગાળી સાકર નાખી પી જવું. જો શરણત કરવું હોય તો પ્રથમ સર્વને અધકચરા ખાંડી સોળગણ પાણી મૂકી ઉકાળો કરવો. જ્યારે એક અષ્ટમાંશ પાણી બાકી રહે, ત્યારે તેને કપડે ગાળી ૨૦ તોલા સાકર નાખી શરણત જેવી વાસણી કરી એક ચમચો સવારે અને એક ચમચો સાંજે ચોડા પાણીમાં મેળવી પીવું, જેથી લોહી સાફ થઈ લોહીવિકારથી થતા વ્યાધિઓ મટે છે.

૨. ગળજીભીનો રસ તોલો ૦૧ અને પ્રાક્ષીનો રસ તોલો ૦૧ મધ મેળવી પીવાથી લોહી સુધરે છે.

—રૈવ મધિસાત ગણપતિચંકર બદ-સુરત

૧. રહેગ:- રહેગમાં તાવ વધુ હોવાથી દરદી પ્રથમથીજ બેભાન થાય છે, કેટલીક વખત માત્ર તાવજ જેવામાં આવે છે, ગાંઠ બહાર દેખાતી નથી. કેટલાક કેસોમાં પ્રથમ તાવ આવ્યો કે આંખ લાલ થઈ જાય છે, કેટલાકમાં ત્રિદોષના ચિહ્નો જણાય છે. દરેકમાં સત્તિપાતનાં જુદાં જુદાં આર્ષાવધતાં ચિહ્નો જણાય છે. આ રોગને પાશ્વિમાત્ય વેધક એરી જંતુથી ઉત્પન્ન થયેલ ગણે છે. દરદી બેભાન હોય અને ગાંઠ બહાર માત્રમ પડતી ન હોય, તાવ ૧૦૪-૧૦૫ ડિગ્રી હોય, તો માલેકરસ ચણેડીબાર પ્રવાહ-ભરમ વાલ ૦૧, હથુવસંતમાલતિ જોળી નં. ૨ તથા કડવી નાઈનું ચૂર્ણ વાલ ૦૧ થી ૦૧૧ મેળવી દરદ તથા દરદીનું બગાતજ જેમ વિચાર કરી, તુલસી, લીલી હળદર, કુંદીનાના અનુપાનમાં અથવા તુલસી, હળદર સાથે આપવાથી તાવ ઊતરે છે, લવારો બંધ થાય

છે, ગાંઠ બહાર નીકળી આવે છે અને ગુદિ આવે છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ આજ દવાથી તે દરદી પ્રભુકૃપાથી સારો થાય છે. ઠોપ દરદીને પરસેવો સાધારણ થાય છે, ઠોપને એકાદ ઝાટો થાય છે, ઠોપને પેથાળ થાય છે અને ત્રણથી ચાર કલાકમાં તાવ એકાદ િથી ખસી દરદી ગુદિમાં આવે છે. જે પ્લેગના દરદીને ઝાટો-છિલ્લી વિશેષ હોય અથવા જેને બલગમમાં લોટી પડતું હોય અથવા જેને ગળામાં સોજો આવ્યો હોય, એ પ્રમાણેના આ ત્રણ પ્રકારના પ્લેગમાં ફાયડો ચર્મો નથી. બાકીના ફાફલાના પ્લેગના કેસમાં પણ આ દવા મારા અનુભવમાં સારી નીવડેલી છે. માણે કરચ તથા નાઈથી ઝાટા થવા સંભવ છે, માટે ઠોપને ૧૫ આઠ થાય તો માણેકરચનું વજન કમી કરી નાઈને બદલે જરા ઝેરના ચૂરો મેળવી આપવો. પણ જ્યાં ગુપ્તી એકથી ૧૫ ઝાટો થાય નહિ ત્યાં ગુપ્તી તાંબો સમય આ દવા થાતુ રાખવાથી મળા દરદી સારા થવા છે. દરદીને અનાજ આપવું નહિ. પ્લેગમાં મંદ સરી રની અંદર ન રહેતાં આ દવાથી જલદી બહાર નીકળે છે. આ દવાથી જો સજિવાન નહિ લેમે તો કપતરીનું પાનકું આપું તપ્ત લીલા દુકા કરી બા યેર પાણીમાં ડાઘી નવરાંક પાણી ભરડેવ રાખી બાકી પાણી રેવું, જેથી જો કલાકના અંતર ગુપ્તીમાં પેથાળ રડું તપારો બધે થાય છે. પ્લેગમાં તુલસી એ અંતનાજ છે. તુલસી માટે અજાડ મુલ્ય દાણમંથે દર્શાવિ વિવિધાનમ એવું શાખ માં કહેલ છે. દરદી લોટીને શુદ્ધ કરે છે એમ મમજી આપ માં

૨. ઉપદેશ પ્રમિદા-ઉપદેશ જુને દોષ અને ૧ જી નજીની અમ્બાને દોષ, એવા ઉપદેશની જ જુને ઉદો ખડો. એ દી ઉપદેશનું મંદુ મુજ અર્થનામાં કિતરેનું કિતરે દોષી કાવુ. જ જુજ જુને બાકીના મુજિવાં દોષ નહિ એક બધે ૬૫ મંદે ખડો એક એક એકને મંદુ મુજે પી ૩ દી મંદે

સાફ કરી કાપી નાખવું અને તેની નીચે માટીનું વાસણ મૂકી (વાસણમાં મૂળ રાખવું) વાસણનું એ બરાબર બંધ કરી ખાડાને પણ સાધારણ પૂરી દેવો. આ પ્રમાણે આઠ દિવસ રહેશે એટલે વાસણ માણીથી બરાબ જશે. આ પાણી ૦ા થી ૧ તોલા સુધી પાવું. ગરમીનાં દરદો, ટાંકો, પ્રમેહ વગેરેને કોઈ પણ દવા અસર નહિ કરતી હોય, ત્યાં આ દવા આપવાથી તમામ વ્યાધિને મટાડે છે. ગરમી પછીના કોઈ પણ દરદને આ દવા મટાડે અને શરીરને નિરોગી બનાવે છે. સૂચના:-માટણું મૂકી એટું બરાબર બંધ કરવામાં નહિ આવે તો અંદર આવેલું પાણી સાપ પી જાય છે, માટે ખાડો બરાબર બંધ કરવો. આ પાણી ગમે તેટલો વખત રાખવાથી પણ બગડતું નથી.

૩. હિફ્તા:-ગાંભીર ગરમ પાણીથી ખૂબ ધોવો. જ્યાં સુધી લીટું પાણી માલૂમ પડે ત્યાં સુધી ધોઈ ખરલમાં બારીક વાટી ગોળમાં વટાણા જેવડી ગોળી વાળી એક અથવા બે ગોળી બરાબર બેધ આપવાથી હેડકી તુરત બેસી જાય છે. આ ગોળી ખાધા પછી દરદીના મગજમાં સહેજ ખુમારી રહેશે, પરંતુ હેડકી બેસી જશે. હેડકી બેડા પછી ગોળી આપવી નહિ.

૪. કાંટાસરિયાનું મૂળ:-કાંટાસરિયાનું મૂળ લઈ તેલ-નો ધૂપ દઈ બાંધવાથી ટારને કોઈ પણ ભાગમાં જંતુ પડ્યાં હોય તે ખરી જાય છે, પણ તે દિવસે એક જુવારનો શેટલો તેલ ચોપડી કૂતરાને નાખવો. દાંતમાં જંતુ કરડતાં હોય તો કાંટાસરિયાનાં પાતરાં પૂંટી દાંતમાં દાળવાથી જંતુ નીકળી જઈ કરડ મટે છે.

૫. એકાંતરિયા તાવવાળાને:-કાંટાસરિયાનું મૂળ બાંધવાથી તાવ અટકે છે. યોમાસામાં જેનાં આંગળાં કાઢી જતાં હોય, તેણે કાંટાસરિયાનાં પાનનો રસ કાઢી, ચોપડવાથી તે મટે છે.

૬. ભગંદર:-ભગંદરવાળાંને બાવચી, કાળા તલ અને દિવેલોનાં પાન એ ત્રણેને ઝીણું પાટવાં અને બકરીનું દૂધ નાખી પૂંટવું. બારીક મલમ જેવું થાય એટલે ભગંદર ઉપર મૂકવું. અને દરદોષ કેસરાદિ ગુટિકા લઘુમંજીષ્ઠાદિ કવાય સાથે દિવસમાં વખત ખાવાથી સારું થાય છે.

૭. ઉમરડો:-ઉમરડાનું દૂધ બોચીએ લગાવી ઉપર રૂઝ પોલ મૂકવું. જેથી લવારો બંધ થાય અને સજિપાતમાં કાયરો થાય છે. ઉમરડાનું દૂધ તોલો બા તથા મધ તોલો બા મેગરો સવારે ચાટવાથી શક્તિ વધે છે અને ખાંસીને બેસાટ છે.

—૧૧ નાગદર દરેકે વિંદ અપ્પમું-નારોળી ગરમી ઘાટવાનો દ્રુતગ્રામ:-મજા, ઉતાવળ, ગુલેમાવજ બાન, સાયરા, કાળી ડાશ, સોનામુખો, લીમજ અને ગુલાબનાં ફૂલ, એ મધ મમભાગે તાપ વૃદ્ધ કરી રાત્રે તોલો બા કાકળાથી મમે તેવી ગરમીનો નાગ થાય છે.

—માનવ રોગવાળા દરિયાંર કા-મરિય બેશુદ્ધિ માટે:-એ કાંઈ માણસ મૂમ મારી મપેા રોય થાને બેશુદ્ધ મપ મપેા રોય તો અરીડાનું પાણી કરી તે પાણીના નાકમાં દીધા મૂકવાથી શુદ્ધિ આવે છે.

—૧૨ મધ માખણ મવામાં મવા મવા દ્રુતગ્રામ:-મરડાનાં દાંડ ૧ મી ૩ મી પી ફાટીને મ.દ. વાળી મ.દો માફ આવે છે. એટલુંજ નહિ પણ બીજા મુક.મપે જેમ જ કા એટ ૫ મી એટલે પિત્ત નીકળી જઈને કફનો ઉદાર મપ આવે છે. તેમ જા મુક.મપ ૪ કા મ.દો ૫ મી પિત્ત નીકળી જતું નહિ એ નીકળે છે.

—૧૩ રોગવાળા મરડાનાં દાંડ ૧ મી ૩ મી પી ફાટીને મ.દ. વાળી મ.દો માફ આવે છે. એટલુંજ નહિ પણ બીજા મુક.મપે જેમ જ કા એટ ૫ મી એટલે પિત્ત નીકળી જઈને કફનો ઉદાર મપ આવે છે. તેમ જા મુક.મપ ૪ કા મ.દો ૫ મી પિત્ત નીકળી જતું નહિ એ નીકળે છે.

પહેલાં વાંચનારને હું ખાસ જલામણ કરું છું કે, તેમણે આ વિષ-
યને નજીવો ગણવો નહિ. બીજા કોઈ પણ ઉપાય જ્યાં કામ કરી
શકે એવું ન હોય, ત્યાં આ સાદા પ્રયોગથી માણસનો જીવ બ-
ચાવી શકાય છે. બીજા સેંકડો ઉપાયોથી નહિ મટેલાં ફરદો આ
પ્રયોગથી મટાડી શકાય છે. અને બીજા કોઈ પણ ઔષધથી નહિ
મટતી પીડા આ પ્રયોગ વડે તત્કાળ મટાડી શકાય છે. માટે આ
પ્રયોગને નજીવો ગણીને તેના તરફ દુર્લક્ષ કરવું નહિ.

૨. ઝેર:-ધંતૂરો, ઝેર કોચ્છુ અને બીજાં જે જે વિષ જ્ઞાનનંતુ-
ઓને ઉશ્કેરીને ખેંચતાણુ અને મૂછો ઉત્પન્ન કરે છે, તેવાં ઝેર
માથે ધી ઘસવાથી તત્કાળ શમી જાય છે. તાજાં, કપાળે અને
લમણે બાર દહને ધી ઘસવાની સાથે તરતજ જ્ઞાનતંતુઓ શાંત
થાય છે અને ઝેર ઉતારતાં દવા લોહીમાં મળે અને જ્ઞાનતંતુઓ
ઉપર અસર કરે એને માટે ઘણું વખત જોઈએ. ઝેરની અસર તીવ્ર
હોય તો એવી રીતે લીધેલો વખત હદીને પ્રાણુધાતક થાય. પરંતુ
ધી ઘસવાથી તરતજ અસર થાય છે. ધંતૂરાના ઝેર ઉપર અને
ઝેરકોચ્છાના ઝેર ઉપર મેં પોતે આ પ્રયોગ અજમાવેલો છે.

૩. માથાનો દુખાવો:-માથું દુખવાનું કારણ ગમે તે હોય,
પણ એવાં ત્રણ કારણોનું કાર્ય મગજની નસોની નબળાઈએ કાર-
ણ જરૂર હોવું જોઈએ. ધી ઘસવાથી આ કારણ તરત દૂર થાય
છે. બહામ વગેરે મગજને પુષ્ટિ આપનાર પદાર્થો ગમે તેટલા ખાઓ
પણ તે ખાવાથી કાંઈ તરત મગજને પુષ્ટિ મળતી નથી; લાંબો
વખત સેવન કરવામાં આવે તોજ તેની પોષ્ટિક અસર થાય. ધી
ઘસવાથી અસર થવાને એક પગનો પણ વિતંજ લાગશે નહિ.
જરા બાર દહને લમણે, તાજાં, કપાળે ઘસવું કે તરત માથાની
પીડા નરમ પડશે. ચાર આનીબાર ધી ઘસવાથી જે અસર થશે
તે કદાચ ચાર થોડે ધી ખાવાથી પણ થશે કે કેમ તે કદી શકાતું

૬. ભગંદર:-ભગંદરવાળાને બાવચી, કાળા તલ અને દિવે-લાનાં પાન એ ત્રણેને ઝીલ્લાં વાટવાં અને બકરીનું દૂધ નાખી ઘૂંટવું. બારીક મલમ જેવું થાય એટલે ભગંદર ઉપર મૂકવું. અને દરરોજ ઠેસરાદિ શુટિકા લઘુમંજીષ્ઠાદિ કવાચ સાથે દિવસમાં બે વખત ખાવાથી સારું થાય છે.

૭. ઉમરડો:-ઉમરડાનું દૂધ બોચીએ લગાવી ઉપર ફળું પોલ મૂકવું. જેથી લવારો બંધ થાય છે અને સસિપાતમાં ફાયરો થાય છે. ઉમરડાનું દૂધ તોલો બા તથા મખ તોલો બા મેઝરી સવારે ચાટવાથી શક્તિ વધે છે અને ખાંસીને બેમાટે છે.

—૧૧ નાગચંદ્ર દરોજિંદ આયુર્-પારોપરી
ગરમાં કાટવાનો લુગાળ:-મજ્જા, ઉનાગ, શુભેમાનજ-બાન, આયરા, કાળી કાશ, મોનામુખી, દીમજ અને શુભાનના ફૂલ, એ મલ્લં સમભાગે ત્રણ મૂળું કરી રાત્રે તોલો બા ફાંચાળી મમે તેની ગરમીનો નાશ થાય છે.

—માસનર ઉત્તરગામ દરિયાંર આ-પાંડે કા
બેશુદિ ખાટો:-એ કોઈ માવજ વૃક્ષ મારી મળેો રોય લાને બેશુદ ધણ મળેો રોય તેા અરીઝાનું પાણી કરી તે પાણીના નાકમાં ટીપા મૂકવાથી શુદ્ધિ આવે છે.

—મ.૧ મંત્ર સામજ સેવાસમજ-કા.૧
અરગ લુગાળ:-અરગીનાં છીજ ૧ મી ૭ સુધી ફોડીને મ.૧-વાળી ખટો મારૂ આવે છે. એટલુંજ નદિ પવન નીજ જુતામખો જેમ મ.૧ એટ પાણી એટલે પિત્ત નીકળે જઈને કાને ઉઠાવે થઈ આવે છે, જેમ આ જુતામખ મ.૧ આવે જ વૃ. પિત્ત નીકળે જતું નહીં એ કોટો લાગે છે.

—૧૧ કંપનાર ૧૧૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧૧
૧. પી ધર્મ:-આ વિવવનું મલનું વાંદીજ કોટક ૧ મેને ૧.૫૧ નું છે. તે એવે થજવ છે. આ બી. આ વિવવ વિવે કમર્ડ

પહેલાં વાંચનારને હું ખાસ લલામણુ કરું છું કે, તેમણે આ વિષ-
યને નજીવો ગણવો નહિ. બીજા કોઈ પણ ઉપાય જ્યાં કામ કરી
શકે એવું ન હોય, ત્યાં આ સાદા પ્રયોગથી માણસનો જીવ બ-
ચાવી શકાય છે. બીજા સેંકડો ઉપાયોથી નહિ મટેલાં દરદો આ
પ્રયોગથી મટાડી શકાય છે. અને બીજા કોઈ પણ ઔષધથી નહિ
મટતી પીડા આ પ્રયોગ વડે તત્કાળ મટાડી શકાય છે. માટે આ
પ્રયોગને નજીવો ગણીને તેના તરફ દુર્લભ કરવું નહિ.

૨. ઝેર:-ધંત્રે, ઝેર ક્રોચકું અને બીજાં જે જે વિષ જ્ઞાનતાંત્ર-
ઓને ઉશ્કેરીને ખેંચતાણુ અને મૂછાં ઉત્પત્ત કરે છે, તેવાં ઝેર
માથે ધી ઘસવાથી તત્કાળ શમી જાય છે. તાજવે, કપાળે અને
લમણે બાર દહને ધી ઘસવાની સાથે તરતજ જ્ઞાનતાંત્રઓ શાંત
થાય છે અને ઝેર ઉતારતાં દવા લોહીમાં મળે અને જ્ઞાનતાંત્રઓ
ઉપર અસર કરે એને માટે ઘણો વખત જોઈએ. ઝેરની અસર તીવ્ર
હોય તો એવી રીતે લીધેલો વખત દહીંને પ્રાણધાતક થાય. પરંતુ
ધી ઘસવાથી તરતજ અસર થાય છે. ધંત્રેના ઝેર ઉપર અને
ઝેરક્રોચકાના ઝેર ઉપર મેં પોતે આ પ્રયોગ અજમાવેલો છે.

૩. માથાનો દુખાવો:-માથું દુખવાનું કારણ ગમે તે હોય,
પણ એવાં ચર્બ કારણોનું કાર્ય મગજની નસોની નબળાઈએ કાર-
ણ જરૂર હોવું જોઈએ. ધી ઘસવાથી આ કારણ તરત દૂર થાય
છે. બહામ વગેરે મગજને પુષ્ટિ આપનાર પદાર્થો ગમે તેટલા ખાઓ.
પણ તે ખાવાથી કાંઈ તરત મગજને પુષ્ટિ મળતી નથી; લાંબો
વખત સેવન કરવામાં આવે તોજ તેની પૌષ્ટિક અસરો થાય. ધી
ઘસવાથી અસર થવાને એક પગનો પણ વિલંબ લાગ્યો નહિ.
જરા બાર દહને લમણે, તાજવે, કપાળે ઘસ્યું કે તરત માથાની
પીડા નરમ પડ્યો. ચાર આનીબાર ધી ઘસવાથી જે અસર થયો
તે કદાચ ચાર ચોર ધી ખાવાથી પણ થયો કે કેમ તે કદી ચકાતું

નથી. ધી ઘસતાંની સાથે તરતજ નસો બળવાન થાય છે ને દુખાવો નરમ પડે છે. જેને માથાનો વ્યાધિ હોય અથવા જેનું મગજ ખાલી પડી ગયું હોય, જે લગતાં, ઊંઘતાં વારંવાર વિચારો પર ચડી જતા હોય અને શાંત નિદ્રા આવતી ન હોય, જેને આદા-શીથી, તમ્બર, આંખનું બગવું, આંખની લાલાશ, આંખ અને આમર વગેરે વ્યાધિ દુઃખ દેતા હોય તેઓ જો સવારસાંજ માથે ધી ઘસવાનો મહાવરો રાખે તો તેમની ખીણ અવશ્ય દૂર થશે. મેં મારી જાત ઉપર અને અનેક દર્દી ઉપર આ પ્રયોગ અનુભવ્યો છે. આ પ્રયોગથી રતાંધળાપણું દૂર થાય અને આંખનું તેજ વધે છે.

૪. બગતરા:-યોરિયા, ખરસાળીનું દૂધ કે મરચાં વગેરે દાહક પદાર્થો આંખમાં પડવાથી જે બગતરા થાય છે તે તેમજ નાક તથા ગુદા અવયવો પર કોરચ કે વીળે કોઈ પણ દાહક પદાર્થ આવાથી જે વેદના થાય છે તે ધી ઘસવાથી તરત શાંત થાય છે. આંખની બગતરામાં આંખમાં ધીનાં ટીપાં મૂકવાં અને નાક કે મગજની બગતરામાં ધીનાં ટીપાં મૂકવાથી તરતજ વેદના શાંત થાય છે. કેટલાક અવયવો પર મીને બહોતે તેજ યગતું વપારે કાચકાકારક થાય છે. કેમકે મગજારોએ ઘનાદળા મુર્ત તેજ અર્ચમે નવુ મોઝને તેજ ચોળવાના થવું કાચકા વર્ણવ્યા છે જેથી વિષથી આગન્ધિકા મૂર્તિત મર્જ જલ્ય અને મગજના કાકાકા વિધી જલ્ય તેજા વિષના નિગમ્ય મારે ધી પાનું ભેળં. એકમામકુ ન્દિ, ૧૧૫ દો.દી દો.દી વ.રે વ.રંવાર પાવા ૩૧૧.ધી આગન્ધિકા મુર્તિ ૧૨૮ છે. વારંવાર ૧૫ નું જો ઘસવા કે ચોળવા જેવું જ છે.

-૧૨૮ મનિષ્ય ન જોઈએ ૧૨૮ ૧૨૮ ૧૨૮

મમામ

પરદાર શિંગ તોલો ૧, મોરચુ તોલો ૧૧, મીણુ તોલો ૧૧ અને
લવનું તેલ તોલો ૬ લઈ પ્રથમ તેલમાં મીણુ નાખી થોડા અગ્નિ
પર ગરમ કરી મીણુ ઝોગળી જાય ત્યારે તેમાં સિંદૂર નાખવું
મને ઘૂંટવું. બહુ ચીકણું થાય ત્યારે તેમાં બીજી વસ્તુઓ બારીક
મટી મેળવવી. આ મલમની પટ્ટી મારવાથી સર્વ પ્રકારના વધુ,
ધારા વગેરે રુઝાઈ જાય છે. એક છોકરાને માથામાં લગભગ ઘણા
ધાગમાં દુર્ગાધવાળાં ધારાં પડ્યાં હતાં અને તેમાંથી પર નીકળતું
હતું. આ મલમની પટ્ટી એક અઠવાડિયું મારવાથી તેને મટી ગયું
હતું. આ મલમ ઘણું સારું કામ આપે છે.

૩-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

૧. નાસૂર માટે:-ગધેડાનાં લોંડાં અર્ધાં તાજાં તથા અર્ધાં
પાસી એક હાંડલામાં ભરી બાળવાં. તે હાંડલા ઉપર એક થાળી
પાણી ભરીને મૂકવી. એ થાળીને જે મેથ લાગે તેલઈ તેમાં સમ-
માગે માયનું દૂધ મેળવી મઠન કરી એકરસ થાય ત્યારે નાસૂર
ઉપર ચોપડવું જેથી નાસૂર મટે છે.

૨. બકરાના ડાળા પગની નળીને બાળી ભસ્મ કરી, તે ભસ્મ,
બડાયાની ભસ્મ, કળીચૂનો તથા કાથો એ સર્વનું ઘીમાં મિશ્રણ
કરી નાસૂર ઉપર ચોપડવાથી મટી જાય છે.

૩. રાયણનાં બીનો તેલમાં મલમ કરી ચોપડવાથી પણ
નાસૂર મટે છે.

૪. સાણખાર તથા સિંદૂર જળમાં મેળવી ચોપડવાથી
નાસૂર મટે છે.

૪-વૈદ્ય દેવજી આશુ

સડેલાં આંદાં ઉપર ત્રણ વરસનું જૂનું કળીચૂનાના પાણીનું
પોતું રાખવાથી મટે છે.

૫-૧૦૩૨ મગનસાસ મજ્જુપણ્ણાસ-સુરત

નામુર તથા હાડ ગંભીરનો મલમ:-ચપટી મેથી લઈ તેમાં જરા હી મૂડી મેથીને બાળી નાખવી. પછી તેને ઘૂંટીને મલમ બનાવવો. એ મલમ લગાડી ઉપર કાળા મલમની સ્થળા મમના મલમની પટ્ટી મારવાથી નાસૂર પુરાઈ જાયે અને દુઃખ જાયે. તેમજ વારેવારે ઊંચકર્તુ હશે તે પશુ ફરી ઊંચકશે નહિ અને જનમારાનું દુઃખ જાયે.

૬-૧૦૩૩ મનમુખસાસ લક્ષ્મીમાર્ગ-સુરત

સાર:તદિ મલમ:-સિત્તામાં ૧ ચેર લઈ તેને નવરાંત તત્તવા તેલમાં તળવું. જ્યારે સિત્તામાં ફૂટી જાય અને તેલ કાઠું પડે જાય એટલે નીચે ઉતારી તેલ ચાલી લઈ લેવું. એ તેલ નવરાંત, મીઠું, જાર પેમાખાર અને રાત્ર ચાર પેમાખાર વાલી વચ્ચાત કરી દેવતા ઉપર મૂડી, સોજમ કરી ઉતારી કાઠું થયે પડે જના હી મારવાથી બમંદર, વળુ વગેરેને મારાટે છે.

૭-૧૦૩૪ રવિદાન્ય અને શાંતિદાન્ય ઉદાળી-ગાંધીબા

સત્ત્વગોપધર લેખ:-નખા કાઢ મપર માંડિવાનો પશુ દેવ દાઢ કઢિત નિસેવન મૂળ, કઢીલે, દેવર, રૂઝ, માંખા, જા રોડ મૂળ, જાં પ મૂળ તથા નવરાંત એ મર્ચ મામ ત કા ડે પ હી મ. વ લે જરો લેખ કાંડિવામા પે વજા ગો. પ:ને આ તેવડે રે ડ પશુ જાનને રે એ મટી જાય છે

૮-૧૦૩૫ કૃત્તિપાદાસ પૂનાળી-ગાંધીબા

કૃત્તિપાદાસ લેખ:-નખા કાઢ મપર માંડિવાનો પશુ દેવ દાઢ કઢિત નિસેવન મૂળ, કઢીલે, દેવર, રૂઝ, માંખા, જા રોડ મૂળ, જાં પ મૂળ તથા નવરાંત એ મર્ચ મામ ત કા ડે પ હી મ. વ લે જરો લેખ કાંડિવામા પે વજા ગો. પ:ને આ તેવડે રે ડ પશુ જાનને રે એ મટી જાય છે

૯-વૈદ્ય પુરુષોત્તમદાસ બહેચરદાસ યાજ્ઞિક-કાલોલ

અનુભવી મલમ:-પારો, ગંધક, ગોદાર શિંગ, સિંદૂર કંપીલો, કુલાવેલું મોરચુ, સફેદ કાથો, પાપાણભેદ, હિંગળોક ને રસકપૂર એ સર્વ સમભાગે લઈ પ્રથમ પારાગંધકની કાજળી કરી, તેમાં એક પછી એક ચીજ નાખતાં જવું અને ઘૂંટતા જવું. બરાબર વડાઈ રહે ત્યારે તે સર્વને વજનથી ચારગણું જૂનું ઘી અને અધી ભાગે મીઠુ લઈ, એક લોહાની ઠડાઈ અંગારા પર મૂકી, તેમાં ઘી તથા મીઠુ નાખી પીગળાવી એકત્ર કરી, તૈયાર કરેલો જૂકો થોડો થોડો નાખતા જવું અને હલાવતા જવું. બધો જૂકો મેળવાઈ રહે ત્યારે નીચે ઉતારી ઠંડો પડવા દઈ પટી બનાવી મારવાથી નાસૂર, સર્વ પ્રકારના મ્રેષ્ઠ, નાડીવ્રણ, ભરનીંગળ, ગૂમડાં, ચાંદી, ખીલ વગેરેને તુરતજ રૂઝવે છે. અનુભવસિદ્ધ છે.

૧૦-વૈદ્ય મણિશંકર નરભેરામ-વળાં

પેદાંપાઠાંનો ઉપાય:-નાઈકંદ (જેને મરચી વેલો પણ કહે છે) જંગલમાં યાય છે. તેનો વેલો ધિલોડીના જેવડો તથા પાતરાં પણ તેના જેવાજ યાય છે. પરંતુ ધિલોડીનાં પાતરાં કરતાં સહેજ કરકરાં અને ફૂલ ધિલોડીનાં જેવાં તથા ફળ મરચાં જેવાં યાય છે. એનાં પાન ચોળી શરીરના કોઈ પણ ભાગ પર લગાડવામાં આવે તો ફાલ્તુ યાય છે. એના કંદને પાણીમાં ઘસી ત્રણ પેસાભાર પાણી કરી તેમાં જરા ગોળ નાખી પીવાથી સખ્તમાં સખ્ત પાડું મટી જાય છે. એક દિવસમાં ત્રણ વળત પાવું. શુભુ:-ઉષ્ણ, વાતહર, વમન કરાવનાર, હસ્ત સાફ લાવનાર અને ચોપણ છે. એ કંદનો ઘસારો કરી મીઠું નાખી ગરમ કરી પાઠા ઉપર ચોપડવું. પરેશ:-તેલ, દૂધ તથા ઘી ત્રણ દિવસ સુધી આપવાં નહિ. ઓરાક-માં ઘઉંની ચૂલી ગોળ નાખી બાફી હાળના ઓસામણ સાથે દહીંએ

ખાણું. આથી ગમે તેવું બચાંકર પાડું હશે તો પણ મરી જશે. એ
અનુભવસિદ્ધ છે.

૧૬-વંચ કૃષ્ણવ્રતમ હરિશંકર ભટ્ટ-કાપોદ્રા

૧૧-વચ કુશવર્ગમ હારીતર ઉપર
ધાનો મત્તમ:-ચલેલીનાં પાન ચેર ૦૫, લીમડાનાં પાન
ચેર ૦૫, કાચકીનાં પાન ચેર ૦૫ અને કોડીનાં પાન ચેર ૦૫ તથા,
આ ચાર જાતનાં પાંદડાનો રસ કાઢી તૈયાર કરવો. પછી પટોળ,
ગરમારો, હાડકાદર, દળદર, કડુ, કમળકાકડી, હરડેલાત,
દોધર, તાજ, મોરચુ અને જેડીમથ જે હરેક જેડેક તોલો તથા
મીઠુચેર ૦૫ મટુકાં ચેર ૦૫ તથા મજુ ચેર ૦૫ તથા મીઠુ
મિયાચની જખી વરતુલો છાંદી નાખી હથ ચેર પાણીમાં ડાઘી
પાણી ૧ ચેર અરથેય રાખી માત્રો, પેલા ચાર જાતના રસ
કાઢેલા તોલ તેમાં નાખી, તણતું તેલ ચેર ૧ નાખી ગુટે માઝવતું.
જ્યારે કમળ તેજ નાખી રહે અને પાણી જતી તથા ત્યારે નીચે
ડાઘી તેલ નિતારી તણ તે તેલમાં મીઠુ નાખવું. તે જોમતી તથા
અંદરે રીડીમાં જરી રાખવું. આ મત્તમ કથણ ઉપર મોપડી પતી
મરવ પત્ર મમે મેવો પા રૂ. ૫૦ નાથ રો

१२-१११२-२४६११३ ५६६२११-५१११

[illegible]

7-2020 2020 2020 2020

SECRET

૨૨-ભગંદર, શુકદોષ, શક્તિપિત્ત, ક્વિસર્પ તથા ક્વિસ્ફોટક

૧. ભગંદર:-મળદ્વારની ઉપર અને અંડકોષની નીચે જે જાડી નસ છે, તે નસના મધ્યભાગમાં એક ફોલી મળના દાણા જેવડી થાય છે અને તેની નીચે સોપારી જેવડી ગાંઠ અત્યંત વેદનાવાળી હોય છે. ગાંઠ પાકીને ફૂટે છે છતાં રુઝાતી નથી, ગરકે તેનું નાસૂર થતી જાય છે. તેને ભગંદર રોગ કહે છે. એ ભગંદર જુદી જુદી રીતે પાકવાથી પાંચ પ્રકારના થાય છે. ભગંદર રોગ ઉત્પત્ત થવાનું કારણ માધવનિદાને લગ્ન નથી; પરંતુ અનુલવથી સિદ્ધ થયું છે કે, જે રોગીને પ્રમેહનો રોગ થયો હોય તે પ્રમેહને પિચકારીની દવાથી સારો કરવામાં આવ્યો હોય અથવા તે પ્રમેહની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી હોય અથવા ઠેંટલાક લોકોના વિચાર પ્રમાણે પ્રમેહ થયા પછી ભાંગનું પાણી અથવા ઇન્દ્રિય-જુલાળનાં ઓસડો પેટ-પૂરતાં પીધા પછી પેશાબની હાજતને રોકી રાખી જોરથી પેશાબ કરવાથી પરમિયો એકદમ મટી જાય છે. વળી જીભ ઠેંટલાકના વિચાર એવા કે, પ્રમેહ થયા પછી પુષ્કળ સ્ત્રીસમાગમ કરવાથી પ્રમેહ મટી જાય છે; અને વળી એવું પણ જોવામાં આવે છે કે, પ્રમેહના રોગીને મૈથુનની ઇચ્છા પ્રબળ હોય છે તેથી એવાં કારણોને લઈને પરુની ગતિને અપાનવાયુ ઉલટાવીને અંડકોષની નીચેની નસમાં રોકે છે. તે નસમાં વહેતા રક્ત સાથે મળીને તેની ગાંઠ બંધાય છે અને તે પાકીને ભગંદરનું રૂપ પકડે છે. પ્રમેહ થયા પછી જે રોગી કુપચ્ચનું સેવન કરે છે તેથી જે ગાંઠવાળી ફોલી થાય છે, તેમાંથી લાલ રંગનું ફીણવાળું પરુ તનખા મારતું વહે છે અને ત્યાં આગળ ઘણાં છિદ્રો પડે છે તથા આ

ખવડાવવાથી પ્રમેહની અસર અને ભગંદર એ બેઉ સારાં થાય છે. કાંસકીની જાતનું એક ગાંડ છોડના રૂપમાં થાય છે અને તેને અમારા વિચાર પ્રમાણે “અતિબલ્લા” કહે છે. તેના ઉપર કાંસકી જેવાં મોટાં, પીળાં ફૂલ થાય છે, પણ કાંસકી જેવાં ફળ થતાં નથી. પરંતુ બંધ મોઢાનાં જેવાંટીવાળાં ગોળ ફળ થાય છે; છતાં તેમાંથી બીજ તો કાંસકી જેવાંજ નીકળે છે. તેનો પાલો લાવી છુંદી તેમાં થોડો ગોળ મેળવી તેની લેપડી મૂકી પાટો બાંધવાથી થોડા દિવસમાં ભગંદર મટી જાય છે. એ પાલો લીલો ન હોય અને સૂકો હોય તો પણ ચાલી શકે છે. એ પાલાથી તમામ જાતનાં ગંભીર ગૂમડાં રજાઈ જાય છે. લાંગરાનો પાલો વાટીને તેની લૂગદી બાંધવાથી ભગંદર મટી જાય છે. અગર જિંદનું હાડકું ઘસીને ચોપડવાથી ભગંદર મટી જાય છે. અથવા મરીકંથારનું મૂળ ચોપડવાથી ભગંદરની ગાંડ પાકીને નીકળી જાય છે. તે પછી મરીકંથારનો પાલો વાટી તે ખાડામાં ભરી પાટો બાંધવાથી ભગંદર મટી જાય છે. અથવા લીમડાના તેલની પિચકારી મારી સાદા મલમની પટ્ટી મારવાથી પણ ભગંદર મટે છે. પરંતુ ભગંદરના ગમે તે જાતના ઉપાય ચાલતા હોય પણ જે ઉપાય હાથ ધર્યો હોય તેને ભગંદર રજાતાં સુધી બદલવો નહિ અને તેની સાથે ચંદ્રપ્રભા શુટિકા ખાવી જોઈએ. જે તેમ કરવામાં નથી આવતું તો ભગંદર એક વાર રજાઈને પાછું ફરીથી થાય છે, તે ચંદ્રપ્રભા શુટિકા ખાવાથી ફરીથી થતું નથી. ભગંદરના રોગીએ હિંગવાળા પદાર્થો, અણના પદાર્થો આદુ અને ગળપણ બિલકુલ ખાવાં નહિ.

શુક્રદોષ:—શુક્રદોષ નામ આપવાનું એવું કારણ છે કે, શુક્ર એટલે પોષક. પોષકની ગરદનમાં જેમ કાંઠો છે, તેમ પુરુષલિંગના મણિબંધની નીચે જે કાંઠો જેવો કાપો છે, તેમાં જે ફાણીઓ થાય છે; તેને શુક્રદોષ કહે છે. તે ફાણીઓ જે અવ્યગતિ પુરુષ પોતાની

ઋષિએ રચેલા કામસૂત્રની રીતિ પ્રમાણેની મૈથુનક્રિયાને બૂલી જવાથી શુક્રોપ નામના રોગની ઉત્પત્તિ થઈ.

જે માણસ ખરાબ જળજંતુઓનો ઇન્દ્રિય ઉપર લેપ કરે છે એટલે કફ અને વાયુ કુપિત થઈ ત્યાં સરસવના દાણા જેવડી ઘોળી ફાફલી ઉત્પન્ન કરે છે, તેને સર્સપિકા કહે છે. અપ્રસરથ શુક્રનાં ઝેરી છવડાં ચોપડવાથી વાયુ કુપિત થઈ લોખંડના રંગ જેવી કઠ-ણ ફાફલી ઉત્પન્ન કરે છે તેને આષ્ટીલિકા કહે છે. જે માણસને હંમેશાં શુક્રનો એક સરખો ઇન્દ્રિય ઉપર લેપ કરવાથી કફમાંથી એક મોટી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ત્રંચિત કહે છે. જે માણસને રક્તપિત્તમાંથી જાંબુના કળિયા જેવડી ફાફલી થાય છે તેને કુંભિકા કહે છે. જે માણસને પ્રમેહપિટિકામાં વર્ષુન કરેલી અદળ નામની ફાફલી જેવી રાતી અને કાળી ફાફલીઓ થાય છે તેને અદળ કહે છે. જે માણસને શુક્ર ચોપડ્યા પછી ઇન્દ્રિયને દાખતાં અથવા ચોળતાં વાયુના ઠોપણી ઇન્દ્રિય સુજી જાય છે તેને મૃદિત કહે છે. જે માણસને લેપ કરી રહ્યા પછી ઇન્દ્રિયને જાંબુ જેવીમાં રાખી પુષ્કળ ચોળવાથી વગર મુખની એક પિટિકા ઊપડે છે તેને સંમુદ કહે છે. જે માણસને કફ રક્તમાંથી અંદર અંદરથી ઠંટલીક ફૂટેલી અને લાંબી ઘણી પિટિકાઓ ઇન્દ્રિય ઉપર થાય છે, જેમાં અતિ વેદના થાય છે, તેને અવમંથ કહે છે. જે માણસને પિત્તરક્તમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પિટિકા વચમાં હોય છે અને તેની આસપાસ નાની ફાફલીઓ થાય છે, જેનો દેખાવ કમળના ફૂલની વાટકી જેવો લાગે છે, તેને પુષ્કરિકા કહે છે. જે માણસને શુક્રના લેપથી રક્ત દુષ્ટ થઈ તે દુષ્ટ રક્ત ચામડીમાં રહેલા સ્પર્શેન્દ્રિયના ગુણનો નાશ કરે છે, એટલે ચામડી બહેરી થઈ જાય છે, તેને સ્પર્શહીન કહે છે. જે માણસને વારંવાર શુક્રનો લેપ કરવાથી રક્ત-પિત્ત કુપિત થઈ અડદના દાણા જેવડી રાતી ફાફલીઓ ઇન્દ્રિય

ઉપર ઉત્પન્ન કરે છે, તેને ઉત્તમા કહે છે. જે પુરુષની ઇન્દ્રિય ઉપર ઘણાં સીસાં છિદ્રો પડે છે અને તેમાંથી મૂત્ર કે વીર્ય નીકળે છે તેને ક્ષાતપોતક કહે છે. શુક્રદોષની અંદર પુરુષને ખાવાપીવાના ભવતા ઉપાયોથી ઇન્દ્રિયની વ્યામતી વાતપિત્તના ઠોપને લીધે થતી લાય છે અને તેથી તાવ આવે છે તેને ત્વકપાક કહે છે. જે પુરુષની ઇન્દ્રિય ઉપર કાળી તથા રાતા રંગની ફાટતીઓ ડાઘી આવે છે અને તે પાકયા પછી તેમાં ઘણાં સજ્જા મારે છે, તેને શ્લેષ્મિનાશુદ્ધ કહે છે. જે ઇન્દ્રિયનું માંસ દુષ્ટ થયાથી ઇન્દ્રિય માંસ માંસવાતી થઈ જાય છે, તેને માંસાશુદ્ધ કહે છે. જે પુરુષની ઇન્દ્રિયનું માંસ સડીને ખરી પડે છે અને ઘણી જાતની વેરના બોમ્બે છે, તેને માંસપાક કહે છે. જે પુરુષની ઇન્દ્રિયના બીજા રતા ભાગમાંથી વેરનાયુક્ત માંસ જઘાર આવે છે, તેને વિદ્રમ્બિ કહે છે. જે પુરુષને જુદા જુદા રંગનાં ખરી છુરાંના લેપ કરતાં તેને દીપે તાત્કાલીક ઇન્દ્રિય પાડી જાય છે અને ઇન્દ્રિયનું ભાગ માંસ ફાટા રંગનું થઈ, તે માંસ લૂંટીને ખરી પડતું જાય છે, તેને નિત્ત કહે છે. ઉપર જણાવેલા શુક્રદોષમાં મ.માશુદ્ધ, મ.મપાક, વિદ્રમ્બિ અને નિત્તનામાંસ ઘાર અગ્રામ છે ને બાકીના કદમાંથી છે.

મ. શુક્રદોષમાં જે ફાટતીઓ કાઢ વિનતી કાળ રોય તે ક. ભાતી, તે ને નીચાણની ખરી જાય છે, જે ફાટતીઓ કાઢવામાં જે થતે તે માંસ લૂંટીને દીપે લેવા તો કાળ રંગની અગ્રામ ને માંસમાં જે કાળ રંગની ખરી જાય છે તે ક. રંગેમાંની વેરના રિતનું ક. ક. પાકતી કાળ રંગે થતે તેમાં દીપે લેવા તો માંસ કાળ રંગની નીચાણની ખરી પડે છે તે ક. રંગે રંગી રંગીને અગ્રામ અગ્રામ છે તેમાં નીચાણની કાળ રંગની ખરી પડે તે ક. રંગે રંગી રંગીને અગ્રામ અગ્રામ છે.

માણી અજમે તોલા ૩ અને ચીકણી રોપારી તોલા ૪ લઈ સવે'ને વાટી વચ્ચગાળ કરી લીંબુના રસના સાત પટ આપી વટાણા જેવડી ગોળી વાળી, સવારસાંજ દિવસમાં જે વાર પાણી સાથે ગળે ગોળી ગળાવી, ઉપરથી તેલવાળા પદાર્થો જેમાં પુષ્કળ તેલ આવતું હોય તે ખવડાવવાથી થોડા દિવસમાં ઉપદ્રવ'શની, ફિરંગદોશની તથા શુક્રદોષની ચાંદીઓ અને આખે શરીરે નીકળેલો વિસ્ફોટક મટી જાય છે. નીલકંઠ રસની ગોળી ખાવાવાળાએ દૂધ, ઘી અને ગળ-પણુ ગિલકુલ ખાવાં નહિ, પણ તેલનાં બળિયાં, તેલની પૂરી વગેરે ખાવાં. જે ખવાય નહિ તો આખા દિવસમાં ઓછામાં ઓછું તલતું તેલ શેર ૦૧ જરૂર પીવું. ૦૧ શેરથી વધારે પિંવાય તો હર-કત નથી, પણ ઓછું ચાલશે નહિ. જે તેલ ઓછું પડશે તો બૂખ ઓછી થઈ જશે, છાત્ર કચવાશે અને ઊલટી થશે. તે ઉપદ્રવ તેલ વધુ પીવાથી મટશે.

શીતપિત્ત:-માણસના શરીરને ઘણો ઠંડો વાયુ લાગવાથી કંઈ કંઈ થઈ પિત્તમાં મળી જાય છે. તે પિત્ત શરીરની અંદરના ભાગમાં રક્ત સાથે અને બહાર આમડી ઉપર સંચાર કરે છે, તેને લોકભાષામાં શીળવા કહે છે. તે શીળવાના શીતપિત્ત, ઉદદ' અને કોઠ એવા ત્રણ ભેદ છે. જે શીળવામાં મચ્છર કરડે તેવાં આમડી ઉપર ચાઠાં પડે છે અને જેમાં પુષ્કળ વલૂર છૂટે છે, તેને ઉદદ' કહે છે. આ રોગમાં ખંજવાળ આવે છે તે કંઈને લીધે, સોયો ખોર્યા જેવી ધીડા થાય છે તે વાયુને લીધે થાય છે અને ઊલટી, સંતાપ અને બળતરા થાય છે, તે પિત્તને લીધે થાય છે. શીળવામાં વાયુ પ્રધાન હોય છે અને ઉદદ'માં કંઈ પ્રધાન હોય છે. જે રોગીને ટાઢથી કંઈ કુપિત થઈ લાલ રંગના દીમાં થાય છે અને ચળ ઘણી આવે છે; જે ચાઠાં વચમાંથી ઊંડાં અને કોર જરા ઊંચી હોય છે તેને ઉદદ' કહે છે. જે માણસ ઊલટીનું ઓસડ

કરી રોકી રાખે છે અને તેની આથે વાયુ, પિત્ત અને કફ પોતાના
 હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી ચામડી ઉપર ફોટતા અને જલદી
 થી ફેલાતાં મંડળો બનાવે છે, તેને વિસર્પ રોગ કહે છે. લોકોમાં
 જે રોગ રતવાના નામથી ઓળખાય છે. જે વિસર્પોમાં વાતજ્વર
 નાં લક્ષણો હોય છે અને તેના સોજામાં સોયો ઘોંચાય એવી ખીટા
 સાથે રોમાંચ ખડાં થાય છે તથા વિસર્પ લાંબો હોય છે, તેને
 વાતવિસર્પ કહે છે. જે વિસર્પ રંગે લાલ હોય છે અને જેમાં
 પિત્તજ્વરનાં લક્ષણો મારૂમ પડે છે તથા વિસર્પ થતાંજ ઉતાવળે
 અંગ પર ફેલાય છે તેને પિત્તવિસર્પ કહે છે. જે વિસર્પમાં કફ-
 જ્વરનાં લક્ષણો હોય છે, દેખાવમાં ચળકતો હોય છે અને જેમાં
 ચળ ઘણી આવે છે, તેને કફવિસર્પ કહે છે. સ્ત્રિપાત
 વિસર્પમાં ઉપર બતાવેલાં ત્રણે લક્ષણો થાય છે. વિસર્પમાં તાવ,
 ઊલટી, મૂંઝાં, અતિસાર, તૃષ્ણા, ચક્રી, હાડકામાં દુખાવો,
 અભિમંદતા, આંખે અંધારા આવવાં, બ્રમણાં અને દેવ વગેરે
 ઉપદ્રવો થાય છે. આથી કરીને આખું શરીર અગ્નિમાં બળ્યા જેવું
 થાય છે. શરીરના જે જે ભાગો ઉપર તે વિસર્પ ફેલાતો જાય છે,
 તે તે ભાગ કાપલા જેવો કાળો, આસમાની કિંવા રાતા રંગનો
 થઈ તરત સૂજી જાય છે. દેવતાથી ઢાઝયા પ્રમાણે તે ભાગ પર
 ફેલાતા ઊપસી નીકળે છે અને તેમની ગતિ એટલી શીઘ્ર હોય છે
 કે, તેઓ દૃઢ્ય સુધી પહોંચે છે, એટલે તેઓ બળવાન થતાં શરીર
 ને દુઃખદાયક થાય છે. આ વિસર્પથી શુદ્ધિ અને નિદ્રાનો નાશ
 થાય છે, શ્વાસ વધે છે, હેડકી આવે છે, લોંચ પર કે પથારીમાં
 ખેસતાં સુખ મળતું નથી, હરતાંફરતાં દુઃખ વધે છે, મનને તથા
 તનને સંતાપ હોવાથી રોગીને મરણરૂપ ગાઢ નિદ્રા આવે છે. આ
 વિસર્પને અગ્નિવિસર્પ કહે છે. ન્યાદે માણસના શરીરમાં કફ
 કુપિત થઈ વાયુનો અટકાવ કરે છે, ત્યારે તે વાયુ કફનો લેદ કરી

અથવા વપેલા લોહીનો લેહ કરી, તેનો કટકો પાડે છે. પછી તે
 દોષેલા કફ તથા લોહીને ત્વચા, રંગો, રનાયુ અને માંસ યુખી ખેંચી
 લાવી દુધ કરી, તેની લાંબી, નાની, ગોળ, મોટી, ખરબચડી તથા
 લાલરંગની ગાંઠોની દાર ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગાંઠોમાં ઘણા સવળા
 મારે છે, તત્તીને લાવ બરાય છે, શ્વાસ, ઉષ્મરસ, અતિસાર, મોઠાડું
 યુગ્મવું, દોઢી, ઊલટી, ચકરી, જમ, ચરીરને: રંગ બદલાઈ જવો,
 મૂછો, ચરીરમાં દુખાવો અને અગ્નિમંદતા વગેરે ઉપદ્રવો થાય
 છે. આ વિમર્ષ કફ અને વાયુના વિકારથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેને
 અંધિવિમર્ષ કહે છે. જે વિમર્ષમાં વાયુની પેડે કફ અને પિત્ત
 પ્રકોપ પામી વાયુને બગાડે છે, એટલે તે વાયુ કફ અને પિત્તના
 જામ પાડી ચરીરમાં બારેપાડું ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી રાત્રીનું જાંઠ
 ખરડાય છે. તાવ, નિદ્રા, અખંનિદ્રા, મસ્તકચૂળ, અંગાતનિ,
 લેનેન્દ્રીયો નાદપન દલબ્યા કરવા, લવારો, અરેચિ, ફેર મૂખો,
 દાઢામાં દુઝાવો, અગ્નિમંદતા અને હિન્દ્રિય બારે થતી, આ
 વાટે આમનું પાડનું અને મૂત્રનો માર્ગ કફથી ખરડાવો વગેરે ઉપ
 દ્રવો થાય છે. આ વિમર્ષ પહેલવહેલો આમાશય ઉપર મળીને બારે
 તારફ ફેલાય છે. તે પછી દુખનો નાબી, તેના ઉપર પીની, તાવ અને
 મોઠા ફેલાઈ જાય છે. આ વિમર્ષનો રંગ મદકની રાત્રી જેવો
 કાંઈ, લગ્ન મનિલ, મૂંઝેલો, જડ, અદરાઈ પાડેલો તથા ઘણી
 જાનકા જેવો જેવો છે. આ રાત્રીથી દાખડા અદરાઈ રાત્રીથી મોઠો
 કાંઈ અને તેમાં લોચ પડે છે, અંગુળ નહિ પણ તે કાંઈ
 જમણું રંગ જેવો તેનું મગજ જેવું છે અને તેથી તેમને નમે. તથા
 જમણું રંગ જેવું છે અને તેમાં મૂત્ર ન, જેવી વાત બારે છે
 આ રાત્રીથી વિમર્ષને કફમિમર્ષ કહે છે. જે વિમર્ષને
 કાંઈ રંગ નહિ અદરાઈ કાંઈ, જે અદરાઈ અન્ય પદાર્થો
 કાંઈ રંગ નહિ, તે રંગ પહેલ વિમર્ષને અજમળ કહે.

વિસર્પ દેવતા કરે છે. તે વિસર્પની જે દાદલીઓ થાય છે તે મઠ, અડદ અથવા મસૂરના દાણા જેવડી કાળા રંગની હોય છે. આ વ્યાધિમાં સોજો આવે છે, સ્વપ્નકા મારે છે, તાવ આવે છે અને બળતરા થાય છે. આ વિસર્પનું રક્ત કાળાશ પડતું હોય છે, તેને ક્ષતજનિવિસર્પ કહે છે.

આ વિસર્પને રતવાનું મામ આપવામાં આવ્યું છે અને તેમાં છુદા છુદા દોષો પ્રગાલો લક્ષણો જોવામાં આવે છે. પરંતુ વિસર્પના નામથી જોળખાવાની પરિપાટી બદલાઈ જવાથી તેને "રતવા થયો છે" એમ કહેવામાં આવે છે. વાયુ લોહીને બગાડે છે ત્યારે થયો છે" રતવા થાય છે, પિત્તને બગાડે છે ત્યારે દાઝિયો રતવા થાય છે અને કર્મને બગાડે છે ત્યારે પહાડિયો રતવા થાય છે. કેટલાક વેધો કેટલીક વાર ખેગના રોગને પણ અધિવિસર્પ કહે છે; પરંતુ અધિવિસર્પ કે અભિવિસર્પનાં લક્ષણો તેમાં જોવામાં આવતાં નથી. વિસર્પના રોગમાં એટલે રતવામાં રોગીને તેલ અથવા ઘી ખાવાને આપવું નહિ; એટલુંજ નહિ પણ તેનો સ્પર્શ પણ થવા દેવો નહિ. જો જરૂર જણાય તો મંજીષ્ઠાદિ ઠવાય સાથે શુદ્ધ કરેલો ગંધક આપવાથી જલદી લોહી સુધરી લય છે. થેપિયા રતવા ઉપર પીપળાનું છોડું અને રત્નાંજળી ચોપડવાથી જલદી આરામ થાય છે. દાઝિયા રતવા ઉપર શુલેઅરમાની તથા શુલાબજળ ચોપડ્યા કરવાથી ફાયદો થાય છે. અથવા શુલેઅરમાની અને ચોલાઈની ભાલનો રસ ચોપડવાથી આરામ થાય છે તથા પહાડિયા રતવા ઉપર મરીકંચારનું મૂળિયું પાણીમાં ઘસી ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે. પરંતુ પહાડિયો રતવા એ મર્મસ્થાન ઉપર થયો હોય તો એકદમ નીચે ઊતરી આંતરવિદ્રધિની ચેટે રોગીના પ્રાણ લે છે. એજ પ્રમાણે 'માંકડી' નામનું ઘાસના તણ-મલા જેવા આકારનું એક છવડું બે થી છ આંગળ લાંબું, ઘાસ

જેવા પાતળા છ પગલાનું અને રંગે ઘાસ જેવું થાય છે. તે છ
શરીરના જે ભાગ ઉપર ફરે છે, તે ભાગમાં પણ દાહવાળો મોટીન
દાહવા જેવા જથ્થાગ્રંથ દેહવાળો રતરા દિપત કરે છે. તેને લો
'માંકી દી છે' એમ કહે છે. તેમાં પણ ગુલેરઅરમાની મ
ગુલાબજન પાણું સરસ કામ કરે છે.

વિરોધોટક:- ઘણા લીધા, ખાટા, લીલજી, ઉખ, દાહકારી
મૂકા તથા કારવાળા પદાર્થોના સેવનથી, અલ્લર્જી, જમ્યા ઉપર
કરી જમવાથી, લડકાથી અને ઝનુ ભગડવાથી, વાતાદિ દોષ
કુપિત થઈ આમલીમાં રહેલો વ્યાનવાયુ તે દોષોને પોતા તરફ
ખેંચી લાવી, કાચકપિત્તમાં મેળવી, રક્ત, માંસ અને સ્તંભોને
ભગાડ કરી, અવંકર વિરોધોટકના દોષો ઉપર કરે છે અને દોષોને
થવા અમાઉ ભેરથી તાજ આવે છે. આ વિરોધોટકનાં ભુલું ભુલું
લક્ષણોઃ અપ્પચાની અડૂર નામી. કારણ કે વિસ્તારપૂર્વક વિરંજનો
મમાં એનાં લક્ષણો તથા ઉપાયો લાગવામાં આવશે. આ વિરો-
ટક તેમ જ્યેષ્ઠ દોષથી ઉપજાય છે તેથી તેથી તે સાચવ, તે દોષથી
ઉપજાય છે તેથી તેથી તે કદમળાય, જે વિરોધોટક થાય તે લક્ષણો
મૂળ દોષ ને કાચકર અને ભેદ. પુષ્કળ ઉપદ્રવો લાગુ થાય.
દોષ ને અગ્રાચ અગ્રાચ વિરોધોટકના ઉપાયોમાં લગુમાં દોષની
કાચક અગ્રાચ અગ્રાચ જે લાગુ અગ્રાચ વિરોધોટક અને કાચક
મૂળ ને કાચકર અને ભેદ. પુષ્કળ ઉપદ્રવો લાગુ થાય.
દોષ ને અગ્રાચ અગ્રાચ વિરોધોટકના ઉપાયોમાં લગુમાં દોષની
કાચક અગ્રાચ અગ્રાચ જે લાગુ અગ્રાચ વિરોધોટક અને કાચક
મૂળ ને કાચકર અને ભેદ. પુષ્કળ ઉપદ્રવો લાગુ થાય.

સાંજ, મુરબી, સોજાણ, વિગેરે અને ડાહો.

ਸ੍ਰੀ ਯੋਗੇਸ਼ਵਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ

1-17 (Continued) 22-10-19-20-19

第 10 頁

વંગલી અડદ, શતાવરી, ગજોરાત્ર, વડની ફંપળ, કાકડાશિંગ, ઘોળી મૂસળી, કવચા, ગોખરુ, સૂંઠ, વડચૂંદા, બજાબીજ અને જોખરો એ સઘળું સરખે વજને તથા વચગાળ કરી, તેની બરાબર સાકરનો બૂકો મેળવી, આ વાજીકર ચૂર્ણ દરરોજ સવારે ૦૧ તોલો તથા મધમાં ચાટી ઉપર જોલચી તથા સાકર નાખીને ગરમ કરેલું દૂધ પીવું, તેથી ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે.

૨. મૂસળી ચૂર્ણુ:—ઘોળી મૂસળી તોલો ૨, પંજળી સાલમ તોલો ૧, તુલસીનાં ખીજ તોલો ૧, વડના સૂકા ટેટા તોલો ૧, શતાવરી તોલો ૧, સૂંઠ તોલો ૧, જેડીમધ તોલો ૧ તથા જોલચી તોલો ૧ લઈ, એ સર્વને ખાંડી વચગાળ કરી, તોલો ૦૧ સવારસાંજ થી અને સાકર સાથે ચાટી, ઉપરથી દૂધ પીએ તો શક્તિ વધે છે.

૩. ધીરજવટી:—ખીપર તોલો ૧, લવિંગ તોલો ૧, અક્કલ-ગરો તોલો ૧, તમાલપત્ર તોલો ૦૧, ચિનીકખાલા તોલો ૦૧, જાવંત્રી તોલો ૦૧, જાયફળ તોલો ૦૧, કેશર તોલો ૦૧, તજ તોલો ૦૧, કેરબો તોલો ૧, સોનાના વરખ નંગ ૨૦, ચાંદીના વરખ નંગ ૫૦, રુમીમસ્તકી તોલો ૦૧, ઘોળાં મરી તોલો ૦૧, હિંગળોક તોલો ૨, વછનાગ તોલો ૦૧, કસ્તૂરી વાલ ૪, અંબર વાલ ૨, બરાસ તોલો ૦૧ એ સઘળાં વસાણાં ખાંડી હિંગળોક અને વરખ મેળવી, પાનના રસના બે અને તુલસીના રસનો એક તથા આડુના રસનો એક પટ આપી, બાદ તેમાં કસ્તૂરી, અંબર અને બરાસ મેળવી, એક દિવસ ફરીથી ઘૂંટી મરી જેવડી ગોળી વાળવી. ત્યાર પછી દિવસમાં બે વાર અઢેક ગોળી મધમાં ચટાડવાથી શરીરમાં શક્તિ આપી, વાયુને મટાડી, અશક્તિ, મંદતા અને જ્ઞાનતંત્રની નબળાઈને મટાડે છે. આ ગોળી યોગ્ય અનુપાત સાથે આપવાથી સઘળા રોગોને મટાડે છે.

૩-વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ રત્નેશ્વર-મુરત

૧. ગજાનંદ વટી:-શુદ્ધ ઝેરકચૂરો તોલો ૧, શુદ્ધ વણનાગ તોલો ૧, સૂંઠ તોલો ૧, મરી તોલો ૧, પીપર તોલો ૧, હરડેડળ તોલો ૧, બહેડાંડળ તોલો ૧, આમળાં તોલો ૧, ઝેળિયો તોલો ૩, કકુ શેકેલું તોલો ૬ અને હિંગળોક તોલો ૨, એ સર્વને વાટી વઘાળ કરી પાણીમાં વાટી વટાવ્યા જેવડી ગોળી કરી આપવાથી તાવ પછીની નબળાઈ, પેટમાંનો વાયુ તથા બંધકોપને મટાડે છે. દૂધ સાથે આપવાથી નબળાઈને મટાડે છે.

૨. કસ્તૂરી વટી:-હિંગળોક, કેશર, જાવંત્રી, જાયફળ, લવિંગ, એલચી, અકલગરો, ઘાળાં મરી અને પીપર એ સર્વે એક એક તોલો, કસ્તૂરી વાલ ૪, અંબર વાલ ૪, સોનાના વરખ નંગ ૫૦ અને રૂપાના વરખ નંગ ૫૦ લઈ, સર્વને ખાંડી વઘાળ કરી કસ્તૂરી વગેરે મેળવી, જેવલી પાનના રસમાં અગિયાર દિવસ ઘૂંટી અથવા મગ જેવડી ગોળી વાળવી. આ ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર દૂધ સાથે આપવાથી શક્તિ આવે છે અને કમર દુખતી તરત નરમ પડે છે. શક્તિ લાવવા માટે તો આ ગોળી વીનળી જેવું કામ બળવે છે. એ ગોળીથી વાયુ અને શરદીના વ્યાધિઓ દૂરાય છે. શ્વાસ તથા ખાંસી ઉપર પાનની ખીડી સાથે આપવાથી અમરકારિક રીતે કામ બળવે છે.

૩. કામદેવ રસ:-અબ્જકલરમ, તામ્બુલરમ, લોહબરમ, નાગબરમ, ચંદ્રોદય, કેશર, જાવંત્રી, તમાલપત્ર, અપ્રીણ, લવિંગ, એલચી, કંઠેલ, નાગકેશર, જાયફળ, ચિનીકબાલા અને સસુદ્ર-શોષ, એ સર્વે વાટી વઘાળ કરી ચૂરણ કરી ઝીલું ઘૂંટી તેમાં મધ, સાકર અને અકલગરાનું ચૂરણ મેળવીને એક એક વાલની ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી દૂધ-સાકર સાથે એક ગોળીનું સેવન કરવાથી શરીર આ. ૨૭

૩-વૈદ્ય બાળકૃતિય રત્નેશ્વર-મુરત

૧. ગલનંદ વટી:-શુદ્ધ એકચૂરો તોલો ૧, શુદ્ધ વહનામ તોલો ૧, સૂંઠ તોલો ૧, મરી તોલો ૧, પીપર તોલો ૧, ઝરડેદાળ તોલો ૧, બહેડાંદાળ તોલો ૧, આમળાં તોલો ૧, એળિયો તોલો ૩, કડુ ચેદેલું તોલો ૬ અને હિંગળોક તોલો ૨, એ સર્વને વાટી વમ્ર-ગાળ કરી પાણીમાં વાટી વટાણા જેવડી ગોળી કરી આપવાથી તાવ પછીની નળગાઈ, પેટમાંનો વાયુ તથા બંધકોષને મટાડે છે. દૂધ સાથે આપવાથી નળગાઈને મટાડે છે.

૨. કસ્તૂરી વટી:-હિંગળોક, કેસર, ભવંત્રી, ભયદળ, લવિંગ, એલચી, અકલમરો, ઘાગાં મરી અને પીપર એ સર્વે એક એક તોલો, કસ્તૂરી વાલ ૪, અંબર વાલ ૪, સોનાના વરખ નંગ ૫૦ અને રૂપાના વરખ નંગ ૫૦ લઈ, સર્વને ખાંડી વમ્રમાળ કરી કસ્તૂરી વગેરે મેળવી, એવલી પાનના રસમાં અગિયાર દિવસ ઘૂંટી અડધા મગ જેવડી ગોળી વાળવી. આ ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર દૂધ સાથે આપવાથી શક્તિ આવે છે અને ઠમર દુખતી તરત નરમ પડે છે. શક્તિ લાવવા માટે તો આ ગોળી વીજળી જેવું કામ બજાવે છે. એ ગોળીથી વાયુ અને શરદીના વ્યાધિઓ દળાય છે. શ્વાસ તથા ખાંસી ઉપર પાનની ઘીડી સાથે આપવાથી ચમત્કારિક રીતે કામ બજાવે છે.

૩. કામદેવ રસ:-અક્ષતભરમ, તામ્રભરમ, લોહભરમ, નાગભરમ, અંદ્રોદય, કેસર, ભવંત્રી, તમાલપત્ર, અશીણ, લવિંગ, એલચી, કંઠેલ, નાગકેસર, ભયદળ, ચિનીકળાલા અને સમુદ્ર-શોષ, એ સર્વનું વાટી વમ્રગાળ ચૂરણ કરી ઝીલું ઘૂંટી તેમાં મધ, સાકર અને અકલમરાનું ચૂરણ મેળવીને એક એક વાલની ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી દૂધ-સાકર સાથે એક ગોળીનું સેવન કરવાથી શરીર આ. ૨૭

લઈ, પ્રથમ હિંગજોડ અને ગંધકને ખારીક વાટી, ખાકીની તમામ ચીજોનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી મેળવી, પાણીમાં ત્રણ ભારની ગોળી વાળવી. હરરોજ ૧ થી ૨ ગોળીનો ભૂકો મોંમાં નાખી ઉપર કઢેલું દૂધ પીવું; જેથી વીચંતું સ્તંભન થાય છે.

૩. હેમરસાયનઃ—સોનાના વરણ કે સુવર્ણભસ્મ, આમળાંતું ચૂર્ણ અને ચોખ્ખો ખેરસાલ લઈ ત્રણેને સાથે મેળવી તેમાંથી ત્રણ વાલ મધ સાથે ચાટી, ઉપર ગરમ કરેલું દૂધ પીવું. આ દવાનું બે માસ સુધી સેવન ચાલુ રાખવાથી જે માણસનું શરીર તદ્દન સુકાઈ ગયું હોય અથવા ધાતુની ક્ષીણતાને લીધે મરણતુલ્ય થઈ ગયો હોય તો પણ તે સાન્ને યઈ જાય છે.

૪. શિલાજતુ પ્રયોગ રસઃ—ચિલાન્જિત, વાવડિંગ, લોહ-ભસ્મ, હરડે, પારદર્શન ને સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ એ સર્વ સમભાગે લઈ મેળવી ખરલ કરી, મધ તથા ઘી સાથે યોગ્ય માત્રાથી સેવન કરવું. જે માણસનું શરીર દ્રબળું થઈ ગયું હોય અને ધાતુ સુકાઈ ગઈ હોય તેનું શરીર મંદર દિવસમાં ભરપૂર તથા પુષ્ટ થાય છે.

૫. વિલાસિની વલ્લભરસઃ—શુદ્ધ પારો, ગંધક અને ધંતૂરાની ઝીંજ લેવા. પછી પારો તથા ગંધક એક ભાગ અને ધંતૂરાનાં બી બે ભાગ લઈ એ ત્રણેને ખરલમાં નાખી ધંતૂરાના તેલમાં ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળી વાળવી. એક ગોળી સાકર સાથે સાંજે ખાવી જેથી પ્રમેહ મટે છે, વીચં ગંધાય છે અને શક્તિ આવે છે. આ રસને કામિનીદર્પણ રસ પણ કહે છે.

૬. સપ્તામૃત લોહઃ—લોહભસ્મ, હરડેછાલ, ખડેડાંછાલ, આમળાં તથા જેઠીમધ એ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી બે આનીભાર માત્રા મધ તોલો ૧ અને ઘી તોલો ૦૮ માં મેળવી ચાટી ઉપર દૂધ પીવું. આથી ધાતુ પુષ્ટ થાય અને આંખના રોગને મટાડે છે.

૭. પુરુષની ધાતુ જતી હોય તે માટે:-પીત્તી કેડીની જરમ તો હો. બા, કુદાવેલી ફટકી તો હો. બા, એડચી તોડા ૨, મધ તોડા ૪ અને સાકર તોડા ૨, એ સર્વ મેજવી તેના બે ભાગ કરી, સાવારસાંજ ચાટરાથી પુરુષની ધાતુ જતી હોય તો લખ યાય છે.

૮. ધેત્તી મૂસતી, એખરો, મુમત્તાઈ લેદાળા, કોયાં અને કુતેલાનાં બીજ એ ચાંચે સમજાએ લઈ દૂધમાં ખીર કરી સાકર તોડા ૨ નાખીને પીવું. દૂધ ચેર બાલ લેવું. આ દવા દેઃપ્ર દિવસ ચાતુ રાખવાથી ધાતુ જતી લખ યાય છે.

૯. કોયાં, એખરો, એખરો, ડાઝા તલ, જકક, રનાવરી અને જલબીજ એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી દૂધ તથા સાકર સાથે પીવાથી ધાતુ જતી લખ યાય છે.

૧૦. ચાતુ દૂધ પનાસામ. ખાવાથી ધાતુ જતી લખ યાય છે.

૧૧. શીમતાન્દી જાંબરગાલ પતાની તેમાં માકર નાખી પીવાથી ધાતુ જતી લખ યાય છે.

૧૨. કપૂરિયા પીપ્પલાન પાનલો રમ ચાકર નાખી પીવાથી ધાતુ જતી લખ યાય છે.

૧૩. કાંચડી, જાંબરગાલ, કોયાં, એખરો, મે.ખરો કાંચડી અને જાંબરગાલ એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી દૂધ તથા માકરમાં પીવાથી ધાતુ જતી લખ યાય છે.

૧૪. બેંડામળ, પીત્તી મુમત્તાઈ, કાંચડી, કાંચડી, જાંબરગાલ અને કાંચડી એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી દૂધ તથા માકરમાં પીવાથી ધાતુ જતી લખ યાય છે.

૧૫. કાંચડી, કાંચડી, કાંચડી, કાંચડી, કાંચડી, કાંચડી અને કાંચડી એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી દૂધ તથા માકરમાં પીવાથી ધાતુ જતી લખ યાય છે.

૧૬. પાણી કરેણનાં મૂળ ચેર ૨ લાવવાં. તેને ખાંડી ૮ ચેર પાણીમાં ઉકાળી જશેર પાણી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી ગાળો તેમાં લેંસનું દ્રવ્ય ચેર બે નાખી ફરી ઉકાળવું. પાણી ખળી જઈ દ્રવ્ય બાકી રહે, ત્યારે ઉતારી ગાળી તેમાં શુદ્ધ સોમલ તોલો ૧, જયફળ, જવંત્રી, કેશર, લવિંગ, સમુદ્રફળ અને કપૂર એ દરેકનું ચૂણું એકેક તોલો નાખવું તથા તેમાં થોડી છાશ નાખી દહીં કરવું. ત્યારે દહીં થાય ત્યારે તેને લાંગી તેની છાશ ઠરવી, તેમાંથી માખણ નીકળે તે તાવી ઘી કરવું. એ ઘી નાગરવેલના પાન ઉપર એક ટીપુ ચોપડી ખાઈ જવું. ઉપરથી ત્રયોદશ શુષ્ક તાંબુલ ખાવું. જેથી નપુંસકપણું મટી જાય છે. ઘી તાવતાં વરાળ આંખે અડે નહિ તે ખાસ ધ્યાનમાં લેવું.

૧૭. લિલામાં ચેર ૧ લઈ ૫ ચેર મધમાં નાખી હાંડલામાં ભરી મોઢું મજબૂત બંધ કરી, જીવારની કોઠીમાં છ માસ સુધી રાખી મૂકવાં. ત્યારબાદ કાઢી તેમાંથી સળીઉપર ચઢાવી નાગરવેલના પાન ઉપર ત્રણ લીંટી કરી ખવરાવવાથી પુરુષાતન પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૮. હિંગળોકનો એક કટકો લઈ ઘોળી ડુંગળી કેારી તેમાં નાખી ડાગળી મારી કપડમટ્ટી કરી થોડાં છાણાંની લટ્ટીમાં પકવવો. ડુંગળી પાકી જાય ત્યારે હિંગળોક કાઢી લેવો. એ પ્રમાણે એકસો આઠ વખત પકવવો. પછી હિંગળોક એક તોલો હોય તો આદુનો રસ ચેર ૧૧ પાવો. તે એવી રીતે કે એક ડીબમાં હિંગળોકનો કટકો મૂકી ફરતાં લવિંગની પાળ કરી તે ઉપર ટીપે ટીપે આદુનો રસ રેડવો. એ પ્રમાણે આદુનો રસ ચેર ૧૧ અને ઘોળી ડુંગળીનો રસ ચેર ૧૧ પાવો, જેથી સારો ચુલ્કારી થાય છે. તેમાંથી વાલ ગા થી ૧ સુધી પાનમાં આપવાથી નપુંસકપણું મટે છે.

૧૯. ઉત્કટાનું મૂળ તથા ખારેક સાથે ખાવી. અથવા તુલ-

ચીનાં લીજને ખારેક સાથે ખાવામાં આવે અને ઉપરથી પેાતી
દુઃખની લીમાં લગી ખવરાવે તો નપુંચકપત્તું મટે છે.

૨૦. વિંમનોક, બાષ્પજન, કોષરો, દોચાં, રુખીમશકી,
અણ્ણતરો, લવિંગ, મીઠી તૂંલડીનાં લીની મીજ, લખાતપત્ર અને
પુરાણાત્રી અજમો, એ દરેક ૧ તોલો તથા અઢીજી તોલો જાગ
ખાર એ સર્વનું વચ્ચણનું જૂનું કરી ભાંગના કપાળમાં ચોત્તી ચાલી
માંને પાતળી કામ ઉત્પત્ત થાય છે.

૨૧. કુરળંમાઝિકભરમ, મજવેતમરમ, પારદભરમ અથવા
વરુનિંદ્ર અથવા ચંક્રોદય, દિત્તિજિત્ત, દરદેરન, વાવડિમ
ધંતુમળાં વતી, ભાંમ અને જાવરી એ સર્વને પારીક વારી સાત
દિવસ મધી જુદી જુદી અમલની તથા ચોખરની અવના
આપડી અથવા અમલનો અડી તથા ચોખરના અડીની અવના
આપડી તેમ જીવત ૧, મધ-પીમાં ખાતું. ઉપર માવના દૂધનો
એક આડી અથવા માતરનો રહેલો આવે. તથા પ્રકાશકંપ નવું
આપડી નપુંચકપત્તું મટે પુરવત્તન પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૨. શ્રીચંદ્રચંદન પ્રયોગ-૧ જનના રોગવા લે તા ૧૦,
૬ જા. કુરળંમાઝિક ૩, દરદેરન લે તા ૩, અંજીરો લે તા ૪,
કુરળંમાઝિક ૩, લે તા ૩, અંજીરો લે તા ૩, કેદાર લે તે. ૧, મરિ
ચે તે ૩, વાવડિ લે તે ૧, વિદિ લે તે ૩, જો દિત્તેજ
લે તા ૩, મલમલ લે તા ૩, વચ્ચણ લે તા ૬ અને અપરો ૩,
૬ જા. કં. મરોન વચ્ચણ એક મર ૬ જા. કેદારી મુખે રહે
૬ જા. ૩ જા. મે. ૬ જા. ૬ જા. ૬ જા. ૬ જા. ૬ જા. ૬ જા.
૬ જા. ૬ જા. ૬ જા. ૬ જા. ૬ જા. ૬ જા. ૬ જા. ૬ જા.
૬ જા. ૬ જા. ૬ જા. ૬ જા. ૬ જા. ૬ જા. ૬ જા. ૬ જા.
૬ જા. ૬ જા. ૬ જા. ૬ જા. ૬ જા. ૬ જા. ૬ જા. ૬ જા.

૨૩. પોસ્તનું ડાડવું તોલો ૦૧ તથા સૂંઠ તોલો ૦૧ સાથે ખાંડી, વીસ તોલા પાણીમાં ઉકાળી પાંચ તોલા પાણી અવશેષ રહે ત્યારે ગાળી, સાકર નાળી પીવાથી વીર્યસ્તંભન થાય છે.

૬-વૈદ્ય ભૂરાભાઈ આધવજી ત્રિવેદી-ભાદરોડ

૧. કામસેવન ગુટિકાઃ-હિંગળોક, કખૂતરની અધાર, દેસર, જાયફળ, લવિંગ અને ખુરાસાની અજમો એ દરેક તોલો ૦૧, અકલગરો તોલો ૧ તથા અફીણ તોલો ૦૧ લઈ એ સર્વંતું વસ્ત્ર-ગાળ ચૂર્ણ કરી પાણીમાં ચણીબોર જેવડી ગોળી વાળી, બખ્ખે ગોળી સવારસાંજ દૂધ સાથે લેવી, જેથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે.

૨. નામદાર્દી માટેઃ-વજનાગ તોલો ૧, કાળાં મરી તોલા ૩, લવિંગ તોલા ૨, જાયફળ તોલા ૨ અને જાવંત્રી તોલા ૨ લઈ એ સર્વંતું ચૂર્ણ કરી મધમાં ચણાપૂરની ગોળી વાળી, દૂધ સાથે સાતથી ચોદ દિવસ ખાવી. ઘી, ખીચડી, દૂધ, ચોખા અને ઘઉં ખાવાં, જેથી નામદાર્દી મટે છે.

૩. ઇન્દ્રિયની વૃદ્ધિઃ-વજ, આસન, ઉપલેટ અને ગજપીપર વાટી માખણમાં મેળવી ઇન્દ્રિય ઉપર લેપ કરવો જેથી ઇન્દ્રિયની વૃદ્ધિ થાય છે.

૪. સ્નાયુ ઉપરઃ-જંગલસ્ત્ર અને પ્રવાલસ્ત્ર મધમાં લેવી.

૭-વૈદ્ય પ્રાણુલાલ દોલતરામ-કપડવાણજ

ધાતુપુષ્ટિ માટેઃ-લોહસ્ત્ર, અક્ષતસ્ત્ર, પ્રવાલસ્ત્ર, વ-ગેરે આપવાથી ધાતુપુષ્ટિ થાય છે તથા અશક્તિ દૂર થાય છે. અમૃતસાગરનો હિંગળોકસ્ત્રનો પ્રયોગ મારો અનુભવેલો છે. તે ધાતુપુષ્ટિ તથા કામોદીપન માટે સારો છે.

૮-વૈદ્ય શ્યામચંદ ગોવર્ધનરામ-ખાખરેચી

ત્રિફળા, તજ, જેઠીમધ, મહુડાનાં ફૂલ, જાયફળ તથા કમલ-

૧૧-વૈદ્ય સ્વનાથસિંગ ગયાદીન-સુરત

૧. ધાતુપુષ્ટિનું ચૂર્ણ:-સાકર તોલા ૧૨, સાલમ તોલા ૧, એલચીદાણા તોલા ૧, ખંમનસુરખ તોલા ૧, ખંમન સફેદ તોલા ૧, કાળી મૂસળી તોલા ૨, ઘોળી મૂસળી તોલા ૨, ખારેક તોલા ૨, ગોખરુ તોલા ૨, કવચા તોલા ૨, રુમીમસ્તકી તોલા ૨, ગાવજખાન તોલા ૨, ચતાવરી તોલા ૧, અકલગરો તોલા ૧, ભવંત્રી તોલા ૧ અને સકાકુલ મિસરી તોલા ૪, વાટી વજ્રગાળ કરી, દરરોજ સવારસાંજ તોલા ૦૧ દ્રવ્ય ચેર ૦૧ થી ૧ સાથે પીવાથી વીચંદોષ મટી ધાતુ પુષ્ટ થાય છે.

૨. મૂસલ્યાદિ ચૂર્ણ:-ઘોળી મૂસળી તોલા ૩, ઉટંગણુના ખીજ તોલા ૩, ગોખરુ તોલા ૨, કવચા તોલા ૨, ચતાવરી તોલા ૨, રુમીમસ્તકી તોલા ૨, સાલમ તોલા ૨, ચિનીકળાલ તોલા ૨, એલચીદાણા તોલા ૨, અકલગરો તોલા ૨, બયફળ તોલા ૨, ભવંત્રી તોલા ૧, પીપર તોલા ૧, કાળી મૂસળી તોલા ૧, તોલરી સફેદ તોલા ૨, તોલરી કુખં તોલા ૨, ભાંગ ચેકેલી તોલા ૨ અને હિંગળોક તોલા ૧૥૬ લઈ, એ સર્વનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી, દરરોજ સવારમાં ૦૧ તોલા ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટી, ઉપરથી સાકર તથા એલચી નાખી ગરમ કવેલું દ્રવ્ય ચેર એક પીવું. આથી વીચંદોષ તમામ વિકારો દૂર થાય છે તથા વીચંદોષને વધારે છે.

૧૨-વૈદ્ય મનસુખલાલ લલ્લુભાઈ-સુરત

ગોધુરાદિ ચૂર્ણ:-ગોખરુ, એખરો, નિગુંડી, સૂંઠ, ચતાવરી અને ઘોળી મૂસળી એ સર્વ સમભાગે લઈ વજ્રગાળ કરી અડધા પૈસાભાર ચૂર્ણ ગોળ તથા ઘી સાથે સવારસાંજ ખાવાથી શુક્રદોષને મટાડે છે.

એક ગોળી સવારે તથા એક રાત્રે ખાઈ દૂધ ચેર ૧ માં સાકર નાખી ગરમ કરી પીવાથી નપુંસકપણું જલદી મટે છે, વીર્ય વધે છે; ઉષ્ણ, તાવ, શ્વાસ, ક્ષય, દમ અને સંશ્લેષીને મટાડે છે.

૩. ધાતુપુષ્ટિ માટે:-હિંગજોડ તોલો ૦૧, કળૂતરની અધાર તોલો ૦૧, કેશર તોલો ૦૧, જયફળ તોલો ૦૧, લવિંગ તોલો ૦૧, ખુરાસાની અજમે તોલો ૧, અકલગરો તોલો ૧ અને અદ્રીષુ તોલો ૦૧, વાટી વચ્ચગાળ કરી પાણીમાં ખોર જેવડી ગોળી વાળી એક ગોળી રાત્રે ખાઈ ઉપર દૂધ ચેર ૦૧ સાકર નાખી ગરમ કરેલું પીવું. આથી વીર્ય વધે છે, ધાતુપુષ્ટિ થાય છે અને કામ વધે છે.

૪. મોચરસ, અકલગરો, કાળી મૂસળી, ઘોળી મૂસળી, ગહુ-કળી, ઇંદ્રજવ, મીઠા ગોખરુ, ગળોસત્ત્વ, સૂકાં વઠગૂંદાં (મોટાં ગૂંદાં), કવચાં, ઉટંગણ, બળખીજ, એખરો, ચિનીકખાલા, વાંસ-કપૂર અને બાવચી એ દરેક ચાર ચાર તોલા તથા ગળોસત્ત્વ એ તોલા લઈ વાટી વચ્ચગાળ કરી તે સર્વના વજનથી દોઢું ખૂરું લેવું. દરરોજ સવારે તોલા ૦૧ થી ૧ સુધી ફાકી ઉપરથી સાકર નાખી ગરમ કરેલું દૂધ પીવું. આથી પેથાળમાં જતી ધાતુ બંધ થાય છે; શ્રીઓએ પોણા તોલો લેવાથી પ્રદરરોગ મટે છે.

૧૪-વૈદ્ય આણંદજી અને પીતાંબર સવજી-ઉના

વિદારી કંદનું ચૂર્ણ કરી એજ કંદના રસની એકવીસ અથવા ત્રીસ ભાવના આપી બળે આનીભારની ગોળીઓ કરી સર્વોરસાજ બળે ગોળી મધ-ધીમાં ખાઈ ઉપર ગાયનું દૂધ ચેર ૦૧, સાકર તોલો ૧ અને ગાયનું ઘી તોલો ૧ એ ત્રણેને મિશ્ર કરી પીવું જેથી દ્વચ્ચંગ મટે છે.

૧૫-વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી-ભુવાલડી

ધાતુપુષ્ટિ માટે:-કાળી તુલસીનાં બીજું વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી

પાણીમાં પલાળી તેનાં ફોતરા કાઢી નાખવાં. બદામ સુકાઈ ભય ત્યારે ધીમાં સહેજ શેદી તેમાં ચીનાઈ સાકર શેર ૦૧, એલચી દાણા તોલો ૧ તથા કેસર તોલો ૦૧ મિશ્ર કરી રાખી મૂકવું. ગાયતૃં દૂધ શેર ૧ લઈ તેમાં આ પાક તોલો ૦૧, ગાયતૃં ધી તોલો ૦૧ તથા અંજીરના ૧૦ કકડા કરોને નાખવા. તેને પકાવતાં દૂધ શેર ૦૧ બાદી રહે ત્યારે ઠંડું પડવા દઈ પ્રથમ અંજીરના કકડા ખાઈ ઉપર દૂધ પી જવું. આ પ્રમાણે એક માસ સુધી સવારસાંજ આ પ્રયોગ ચાલુ રાખવાથી મગજની ગરમી મટી જઈ મગજ તરબતર થાય છે, આંખનું તેજ વધે છે અને હસ્ત સાફ લાવે છે.

૧૬-વૈદ્ય મણિશંકર જાદવજી જોશી-કાનપર

વીર્યપાત મોટે:-ગૂંદીનાં પાકાં પાન સાકર સાથે ખાવાં, અથવા કાળા તલ તોલા ૨૧, સાકરની જૂડી તોલા ૨૧, મજસકે આકળમાં મૂકી સવારમાં ખાવાથી વીર્યસ્રાવ તરત મટે છે.

૨૦-એક વૈદ્યરાજ જેમનું નામકામ માણું નથી

૧. શુક્રસ્ત્રાવ:-એખરાતું ચૂર્ણ તોલા ૫ લઈ તેને વડના દૂધની ત્રણ ભાવના આપી, ચણા જેવડી ગોળી વાળી સવારસાંજ અઠેક ગોળી દૂધ સાથે ખાવાથી શુક્રસ્ત્રાવ મટે છે.

૨. લીંડીખીપર નંગ ૧૫ લઈ બારીક વાટી ધી તોલા ૧ માં શેદી તેમાં સાકર તોલો ૧૧ અને મધ તોલો ૧ મેળવી ગાયતૃં દૂધ તોલા ૨૦ તેમાં દોવસવી પીવાથી કળતર, માથાનો દુખાવો, ચકરી તથા નળનાઈ મટાડી કામનાશક્તિને બળવૃત્ત કરે છે.

૨૧-ડૉક્ટર પ્રભાકર કૃષ્ણ પંજે-મુંબઈ

વાવડિંગ અને આસનનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં પકાવી સિદ્ધ કરેલું દૂધ હૃવનીય શુભ આપે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીર અને હાડકાંને

૨૪-વૈદ્ય ઉભિયાશંકર મદ્દાસુખરામ-ઉમરેડ

ગરમાળાપંચકનો ઉકાળો પાવાથી શીજસ મટી જાય છે.

૨૫-વૈદ્ય આનંદજી અને પીતાંબર સવજી-ઉના

શરૂઆતમાં ઇચ્છાલેહી રસનો જીલ્લાજ આપીને પછી મુદ્ગ્યંન તથા સોડા બાઈ કાળે મેળવીને સવારસાંજ ૭૧ તોલો આપવા અને ગરમ પાણીમાં સોડા નાખીને તે પાણીથી સ્નાન કરાવવું, દ્વિધભાત ઉપરજ દરદીને રાખવો.

૨૬-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

૧. પાપડિયો ખારો તથા હળદર લેગાં કરી પાણી કરીને પાણી તથા શરીરે ચોપડવું. આથી શીજસ મટે છે.

૨. ડુંગળીનો રસ ચોપડે તો શીજસ મટે છે.

૩. ઘોડાખજ, સોનાગેર અને જૂનો ગોળ પાણીમાં વાટી ગરમ કરી શરીરે ચોપડે તો શીજસ મટે છે.

૪. ઘઉંની પરસૂદી (મેઢો) કપૂરકાચલી અને વડાગરું મીઠું, પાણીમાં વાટી શરીરે ચોપડવાથી શીજસ મટે છે.

૫. કુંવારનો રસ ૪, સોનાગેર ૨, સસિયું તેલ ૪, સૂરો-ખાર ૨ અને લીંબુનો રસ ૨ ભાગ લઈ સર્વને લેગાં વાટી શરીરે ચોપડવાથી શીજસ મટે છે.

૬. ખાવળનાં મૂળની છાલ પાણીમાં વાટી પાવી અથવા ગાં-જીભીનો રસ સાકર નાખી પાવો અથવા ઈંદ્રવરણનાં મૂળ ઘસીને પાવાથી શીજસ મટે છે.

૨૭-વૈદ્ય મંગળભાઈ ભંધરભાઈ-ખાવળા

ખારો, ગંધક અને મનસીલ સરખે ભાગે લઈ કાળજી કરી

૨૨ કરી ધી શેર ૦૧૧ ઉપર નાખી સવને કરવા દેવું. પછી તેમાંથી ૧૦ રૂપિયાભાર પ્રમાણે સવારમાં ખાવું. એથી વંધ્યા ઝીને ગભ' રહે છે, ધાતુ તથા શક્તિ વધે છે. આ દવા મારી અનુભવ-સિદ્ધ છે. જે વરકન્યામાં છોકરા નીચો પડી ગયો હોય, તે છોકરાને આ દવા ખવડાવવાથી પુષ્ટ થઈ કળેડું મટી જાય છે. આ દવા શિયાળામાં ખાવાની છે.

૩૦-સાધુ ગંગાદાસજી સેવાદાસજી-સુરત

૧. સોપારી નંગ ૮ અને તંગાકુ ૨ પૈસાભાર એ ગત્તેની ખાળીને રાખ કરી, તેમાં કુલાવેડું મોરચુ ૨તી ૨ મેળવી લી'ળુ-નાં ૨૨માં દોઢ દિવસ ખલ કરવો. તે ચોપડવા જેવું થયા પછી જે પુરુષની ઇદ્રિય સડી ગઈ હોય અને તેમાં કાણું પડ્યા હોય, તે ઉપર ચોપડવું અને ઉપર ચેવણીનાં પાન લપેટી પાટો બાંધવો એટલે ટાંકી મટી જશે.

૨. એખરો તોલા ૫, સફેદ મૂસળી તોલા ૫ અને ઇંસળ-શુળ (ઓથમીજીરું) તોલા ૫, એને ઝીણા ખાંડી ચાળણીથી ચાળી લેવા. પછી તેમાંથી એક તોલો જૂકો લઈ દોઢ શેર દૂધમાં ઉકાળી તેમાં સાકર તોલા ૨ નાખી ઝીણા કપડાથી ગાળી લઈ તે દૂધ સવારમાં પી જવું. આ ઉપાય સાત દિવસ કરવાથી ધાતુ-પુષ્ટિ થાય છે, રક્તપ્રદર અને ત્રેવેતપ્રદર પણ મટી જાય છે.

૩. પીપર તોલા ૫, આસન તોલા ૫, સૂંઠ તોલા ૫ અને પીપરીમૂળના ગઠોડા તોલા ૫, આ ચાર ચીજના ઝીણા ઝીણા ઠટકા કરી તેના પંદર ભાગ કરવા. તેમાંથી એક ભાગ લઈ ઝીણા કપડામાં પોટલી બાંધી જશેર દૂધમાં ઉકાળી, તે દૂધ શેર ૦૧૧ રહે તમારે પોટલી કાઢી લઈ, તે દૂધમાં રૂપાના બે વરખ નાખી પીવાથી શક્તિ વધે છે. આ પ્રમાણે પંદર દિવસ કરવું.

ઉપદેશના રોગીને રક્તશુદ્ધિ માટે પ્રથમ લઘુમંજીકાદિ ક્વાથ,
ઉપદેશ મટતાં સુધી ચાલુ રાખવો. જો વાતપ્રધાન હોય તો હરકાં,
બહેકાં અને આમળાં સમભાગે લઈ, બાજી તેની રાખોડી કરી
મધમાં મેળવી ચોપડવી. જો પિત્તપ્રધાન હોય તો ધોળો મલમ
ચોપડવો. જો કફપ્રધાન હોય તો સોનાગેરુ, સફેદ કાથો, કલાઈ-
સફેતો અને શંખજીરું એને વાટી વસગાળ કરી ઘોચેલા ધીમાં
ચોપડવાથી સારું થાય છે. કેટલીક વાર એવું અને કે, મણિ-
બંધમાં ચાંદી પડીને તેમાં સોળે આવે છે, જેથી ઇન્દ્રિયનાં પોષ-
કાની આમડી ઢંકાઈ જાય છે. એટલે અંદરની આમડીને દવા
ચોપડાતી નથી અને ઉપર ચોપડેલી દવા કામ લાગતી નથી. તેવા
વખતમાં કેટલાક ચિકિત્સકો ઇન્દ્રિયના કૂલને જોર કરી ઉધાડે છે.
તે ઉધાડવાથી ઇન્દ્રિયના ગળામાં ફાંસો પડી જાય છે અને ત્યાં
સોળે વધે છે; એટલે રોગીની અવસ્થા ઘણી ભયંકર વેદનાવાળી
જની જાય છે. જો આવો ફાંસો પડી સોળે આવ્યો હોય તો,
અથવા ઇન્દ્રિયનું કૂલ ઢંકાઈ ગયું હોય તો, મોરચૂથુ તોલા ૧,
ફટકડી તોલા ૨ અને કપૂર તોલા ૨ એને ખૂબ બારીક વાટી તેનું
પાણી બનાવી એક બાટલીમાં ભરી રાખવું. પછી કાચના વાસણ-
માં ચોખ્ખું પાણી એક શેર લઈ, તેમાં પેકું લીલું પાણી એક
તોલાને આશરે નાખીને જો ફાંસો પડી સોળે આવ્યો હોય, તો
તેના ઉપર ટીપાં પાડવાં અથવા ચોતાં મૂકવાં અને જો આમડી બંધ
હોય તો આમડીની બાજુ પરથી તે પાણીની પિચકારી મારવી. જો
રોગીથી ખમાય નહિ તો બીજું સાદું પાણી ઉમેરવું. આ એસ-
કનું નામ લીલું પાણી પાડ્યું છે.

કાળું પાણી:—અંગેજી દવા નામે કેલોમલ તોલા ૨૫, સૂકો
ચૂનો તોલા ૫ અને બાવળનો ચુંદર તોલા ૧૦ લઈને એ ત્રણેને
જુદા જુદા પાણીમાં પલાળવા. તેમાં બાવળનો ચુંદર અને કળી-

જોઈએ કે, આગંતુક રોગ પ્રથમ ઉત્પત્ત થઈ પાછળથી તેમાં દોષ મળે છે, એટલા માટે જે જે દોષનું ઉત્પન્ન વધારે જણાતું હોય, તે તે દોષનું પ્રધાન લક્ષણ જોઈને તેની ચિકિત્સા કરવી. હિરંગ રોગ અંદરનો, બહારનો અને અંદર તથા બહાર બેડ પ્રકારનો એ રીતે ત્રણ પ્રકારનો બનેલો છે. બહારનો હિરંગ વિરેદાટકના જેવો થાય છે, થોડી પીડા થાય છે અને બીતરનો હિરંગ ગ્રાધા-ઓમાં થાય છે; તે આમ વાયુ જેવી પીડા કરે છે અને તેમાં ચોક્કસ આવે છે. ત્રીજા પ્રકારના હિરંગમાં બેડ પ્રકારનાં લક્ષણો થાય છે. હિરંગરોગમાં કૃશતા, બળનો નાશ, નાકનું બેચી જવું, અગ્નિમાં દતા, હાડકામાં શોષ અને હાડકાંનું વાંકાવું થઈ જવું, એટલા ઉપદ્રવો થાય છે. બહારનો હિરંગ સાધ્ય છે, બીતરનો ટપ્પ-સાધ્ય છે અને બહાર તથા બીતરનો ઉપદ્રવયુક્ત હોય તે અસા-ધ્ય છે. હિરંગરોગ એટલે ટાંકી જેને અંગ્રેજીમાં સિફિલિસ કહે છે તે જણવો.

હાલમાં તો તેનું નામ માત્ર હિરંગરોગ રહ્યું છે એટલુંજ; બાકી ઘણાં વર્ષના સંસર્ગથી એ રોગનાં બીજ એવાં વચાયાં છે કે, ગૃહસ્થો અને ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓ, વેશ્યાઓ અને વેશ્યાગામીઓમાં સર્વત્ર પરસ્પરના સંબંધને લીધે, એકબીજાના એપથી આખા દેશમાં તે ફેલાઈ ગયો છે. એટલે આ રોગ આપણા દેશનોજ મૂળ તની હોય એવો જણાય છે. હિરંગરોગની ચિકિત્સા કરવામાં ચારે નિદાનશાસ્ત્રના કાયદા પ્રમાણે—

કથિદ્વિ રોગો રોગસ્ય હેતુર્ભૂત્વા પ્રશામ્યતિ ।

ન પ્રશામ્યતિ ચાપ્યન્યો હેત્વર્થ કુળ્લેડપિચ ॥

અર્થાત્ કેટલાક રોગો એવા છે કે, બીજા રોગના હેતુ એટલે જ યદને પોતે છુપાઈ જાય છે અને કેટલાક એવા છે કે, બીજા

પાંગળાપણું, ફેચાપણું વગેરે દેખાતા વાયુનાં તદ્દભોવાળા પજુ ગર-
મીના રોગો થાય છે. એ પ્રમાણે જોવા રોગો વંશપરંપરા ઊતરતાં
ઊતરતાં છેવટે સુતળછેરી, વાતરક્ત, રક્તપિત્ત, (પતના રોગીને)
જન્મ આપી, ન્યારે કુદરત તેના વંશનો અટકાવ કરે ત્યારેજ એ
રોગ અટકે છે. ઘણા રોગીઓ કે જેમને પાછલા પ્રકરણમાં ગલગંઠ,
અપચિથી ગાંડીને વિદ્રધિ અને પ્રગેહપિટિકાની ગાંઠોના વણુંન
કયાં પ્રમાણેના રોગોનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન થોતે ઉત્પન્ન કરેલા
અથવા વારસામાં મેળવેલા કિરંગરોગનું જ કારણ છે, એવું સમ-
જવામાં આવ્યું છે. એટલા માટે ઉપદેશ-કિરંગરોગ કે કિરંગરોગી-
! ઉત્પન્ન થયેલા તેના પુત્ર, પૌત્ર કે પ્રપૌત્રને જાણીને શરૂઆતથી-
જ તેને લઘુમંજીષ્ઠાદિ કવાય સાથે પચ્યાગૂગળ, કિચોરગૂગળ કે
અમૃતાદિ ગૂગળનું સેવન કરાવવું. અને જે કિરંગરોગ ગાંઠના રૂપમાં
આવી ચૂક્યો હોય, તો તેને પચ્યાગૂગળ અથવા કંચનાર ગૂગળ,
મંજીષ્ઠાદિ કવાય સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર બખ્ખે ગોળી બાર માસ
સુધી ખવડાવી. મંજીષ્ઠાદિ કવાય ઉકાળી મૂકેલો બગડી જાય છે,
અને આ ચાહુ જમાનામાં ઉકાળવાની કડાફ્ટ બની શકતી નથી.
છતાં એ કવાય બાર મહિના સુધી પીવાનો હોવાથી રોગી કંટાળી
જાય છે. એટલા માટે લઘુમંજીષ્ઠાદિ કવાયનાં દરેક વસાણાં ચાર
ચાર તોલા લઈને તેને એક માટીના અથવા કાચના વાસણમાં દશ
શેર પાણી ભરી પલાળી દેવાં. પછી તેના મોં ઉપર ઢાંકણું ઢાંકી,
કપડાથી તેનું મોં બંધ કરી તેને છાપરા પર, અગાસીમાં કે તડકે
ગોઠવી રાખવું. તેમાંથી કપડે ગાળીને દરરોજ અઘો શેર અથવા
પંદર તોલાને આશરે પાણી કાઢી લઈ, તેટલુંજ બીજું પાણી તે
વાસણમાં ઉમેરી તેનું મોંડું બાંધી લેવું અને ગાળી લીધેલા ઉકા-
ળાને એક શીશીમાં ભરી, દરેક વખતે પાંચ પાંચ તોલા પાણી
દિવસમાં ત્રણ વાર દવાની ગોળીઓ સાથે પીવું. જે કિરંગરોગ

શ્રીઆયુર્વેદ નિઝમમાજા-ભાગ ૨

તેની અસરથી રોગીને છુપું જ્વર, હાંફ અથવા સૂરી ખાંસી જેવો રોગ થઈ તે રોગી ક્ષય પર જતો જણાય છે. તેવા રોગીએ પોડું-ગીઝ સરકારના દરમજુ ગામમાં જઈને ત્યાંના ફિરંગી ડોક્ટર પાસે પાંત મુકાવવી. જો કે પાંત મૂકવાની વિધિ પણ ફિરંગરોગની સાથે સાથે નિષંકુ રતનાકરમાં પાંતવિધિના નામથી લખેલી છે, તો પણ અનુભવી ડોક્ટર સિવાય પાંત મૂકવાથી ક્ષયહો થતો નથી. એક વાત અત્રે જણાવવાની છે કે, આપણામાં એક એવી કહેવત ચાલે છે કે, 'દેખાદેખી સાથે જોગ, પડે પિંડ કે વાધે રોગ,' તે પ્રમાણે આ દરમજુની પાંતમાં જોવામાં આવે છે. એટલે જેને ચાંદી ચયા પછી ક્ષય, શ્વાસ, ખાંસી અને તાવથી શરીર ગળાઈ જતું હોય તેને એ પાંત મૂકવાથી ઘણુંજ ક્ષયહો થઈ શરીર પુર થાય છે; પણ જેને ટાંકીનો રોગ થયો નથી તેવા રોગીઓ, ઉપરના ઉપદ્રવોથી પીડાતા હોય, તેઓ પાંત મુકાવે, તો તેમના શરીરની શક્તિ-લોહી તથા માંસ ગળી જઈ આખરે તે બિચારા મરણ પામે છે. એ-લલામજુ કરીએ છીએ. ફિરંગરોગમાં વિસ્ફોટક થયો હોય, તો ચારોળીને પાણીમાં ખૂબ ઝીણી વાટી શરીરે ઓળવાથી અથવા ખાખરનાં પાતરાંની નીચેની દાંડી બાળીને રાખોડી કરી, તે રાખોડી તાંબાના વાસણમાં નાખી, તેમાં દહીં નાખી તાંબાના લોટાથી ખૂબ ધૂંટી, ઢીલે ચોળી મુકાયા પછી નાહવાથી વિસ્ફોટક મટી જાય છે.

ફિરંગરોગના કેટલાક અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો

૧-વૈધ ધીરજરામ દલપતરામ-સુરત

૧. નીલકંઠ રસ:-પુલાવેલું મોરચૂથુ તોલો ૧, કુલાવેલી ૧, કુલાવેલી ૧, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, મોટી હરડે, હીમજી-ડે, સમુદ્રફળ, જોદાર, પારો અને ગંધક, એ સઘથું તોલો

વખત બપોળે ગોળી પાણી સાથે આપવાથી મોડું ગળીને તમામ બીમારી નીકળી જાય છે અને મોડું આવતું નથી કે મોઢામાં ગરમી પણ જણાતી નથી. રોગીને દૂધભાત ખવડાવવો.

૨. જો ઉપદેશ અથવા ફિરંગદોગ વિક્રિયા પામી વધી ગયો હોય, તો ચોપચીનીનું ચૂર્ણ તોલો ૧ લઈ તેમાં ઘી-સાકર મેળવી મોઢક બનાવી ખાવો. બીજો દિવસે જો તોલા ચોપચીની લેવી. એ પ્રમાણે ૨૧ તોલા સુધી વધારણું એટલે ૨૧ દિવસમાં તમામ વિક્રિયાવાળો ફિરંગદોગ મટી જાય છે. જોરાકમાં મીઠું કે સિંધવ, તેલ, મરચું કે મસાલો બંધ કરવો.

૩. નીલકંઠ રસ:-મોરચૂંક તોલો ૧, લવિંગ તોલો ૧, સફેદ કાથો તોલો ૧ અને હીમજી હરડે તોલા ૪ એ સર્વેને લોખંડના વાસણમાં નાખી લોખંડના બત્તાથી ૪૦ ખાટા લીંબુ-નો રસ ચોપાય ત્યાં સુધી ધૂંટી ૧ વાલની ગોળીઓ બનાવવી. સવારસાંજ એકેક ગોળી ઘી સાથે આપવી. આ ગોળી ઉપર તલનું તેલ અથવા તેલવાળા પદાર્થો વિશેષ ખાવા. ઘી અથવા ગળપણ ખાવું નહિ. ૧૪ દિવસમાં મટી જાય છે.

૪-વૈદ્ય નૂરમહમદ હમીર-રાજકોટ

૧. ઇન્દ્રિય પરની ચાંદી:-કાથો, ચિરોડીની ભરમ, માણ-સનાં હાડકાંની ભરમ, ચખજીરું, હરણનાં સિંગડાંના ગરબનું ચૂર્ણ અને માયાફળ એ સર્વને બારીક વાટી ઇન્દ્રિયના જખમ પર જરા યૂંક લગાડી તેની ઉપર આ ચૂર્ણ દાખવું. આમ ત્રણચાર વખત લગાડવથીજ સિંગડું લઈ દવા નીકળી જઈ તે જગ્યા સાફ થઈ જશે, ત્યાર પછી રેચક અને ચોષક દવાઓ ચાલુ રાખવી.

૨. ચાંદીને લીધે સોજો આવ્યો હોય તો કેસુડાં (ખાખરાનાં ફૂલ) ને બાફી ઇન્દ્રિય ઉપર બાંધી તેજ બચેકું પાણી થોડે થોડે

નાખ્યા કરવાથી એકજે દિવસમાં સોને બિતરી બધા છે. તેમજ
શ્રીદીનારજ (સોનામુખી) નો પ્રયોગ ઉપર પ્રમાણે કરવાએ
સોને બિતરી બધા છે.

૩. દંદ્રિયનો જખમ લઘુ કનકચતો જણાય તો (સોને બિતરી
પણી આવાં ચિહ્ન જણાય છે) તોરડીના પાનડું ચૂર્ણ કરવું
જેમી સાદે થઈ જશે. ત્યાર બાદ ઉપર લખેલું ચૂર્ણ લગાડવું.

૫-૫૬ સમદાસ નરોત્તમદાસ શાહ-ભરૂચ

ગરમીની ચાંદી માટે ધુમાડી:-દિગ્ગજ તોડો ૧. ૧. ૧.
તમાકુનાં છાંય પાન તોડો ૨ અને નાની એકથી તોડો ૩ મેંદે
ખૂંટ જાડી ૧ થી માત્ર ૫ થી ૬ થી, એક ૫ થી ૬ થી તથા એક
૫ થી ૬ માં તે તથા ધુમાડી રેડી, જેમી સામાન્ય દિવસમાં પ્રો છે
જોમીમ પડેલી રેડી, પડેલી થતી અને ધી ધી મળી જાય
૫ થી ૬ થી, માત્ર અને ધી, તથા તે માત્ર દિવસ પાણી રેડી
મને જણાય પાણી, આ રવા અનુચિત છે.

૧-૫૧ સમીશ્રીકર જલપચ-અમુકા

જીવં. ૧૫૬ થી અને નેના નિષારો માટે:-વિવિધ રોગો
૧. મદિ રોગ ૧. આગળ રોગ ૧. વાત રોગ ૧. રોગ ૧. રોગ ૧.
૨. મદિ રોગ ૧. આગળ રોગ ૧. વાત રોગ ૧. રોગ ૧. રોગ ૧.
૩. મદિ રોગ ૧. આગળ રોગ ૧. વાત રોગ ૧. રોગ ૧. રોગ ૧.
૪. મદિ રોગ ૧. આગળ રોગ ૧. વાત રોગ ૧. રોગ ૧. રોગ ૧.
૫. મદિ રોગ ૧. આગળ રોગ ૧. વાત રોગ ૧. રોગ ૧. રોગ ૧.
૬. મદિ રોગ ૧. આગળ રોગ ૧. વાત રોગ ૧. રોગ ૧. રોગ ૧.
૭. મદિ રોગ ૧. આગળ રોગ ૧. વાત રોગ ૧. રોગ ૧. રોગ ૧.
૮. મદિ રોગ ૧. આગળ રોગ ૧. વાત રોગ ૧. રોગ ૧. રોગ ૧.
૯. મદિ રોગ ૧. આગળ રોગ ૧. વાત રોગ ૧. રોગ ૧. રોગ ૧.
૧૦. મદિ રોગ ૧. આગળ રોગ ૧. વાત રોગ ૧. રોગ ૧. રોગ ૧.

૭-વૈધ પ્રાણલાલ દોલતરામ-કપડવણજી

ઉપદંશ સંધિવા:-કેશરાદિ વટી (ભાવપ્રકાશ) ની સાથે બૃહદ્ મંજુષાદિ ઠવાય આપવો અને જો સાંધા બાંધુ રહેી ગયા હોય તો ઠવાય ન આપતાં કેશરાદિવટી સાથે ચોપરીની આદિ ચૂર્ણ (નિષંદુ રત્નાકર) આપવું. ભેતણ દિવસે મીંદીઆવળ ૨ ભાગ, પરિયાળી ૧ ભાગ, જેઠીમધ ૧ ભાગ, સાકર ૧ ભાગ અને મજૂં ૧ ભાગ લઈ તેનો જીવાળ આપવો. સાંધા ઉપર ચોપડવા માટે નારાયણ તેલ પણ આપી શકાય છે. આથી ૬૨૬ મટી ધણું સાતે પરિણામ આવે છે.

ચોપડવા માટે:-રસકપૂર, સોપારીની રાખ, હિંગળોક, માયા અને કાથો, સરખે વજને લઈ ખારીક વાટી, માખણ અથવા ઘીએલા ધી સાથે મેળવી ચોપડવાથી મટે છે.

૮-વૈધ મણિશંકર ભાનુશંકર-વલસાડ

ઉપદંશાહર વટી:-રસકપૂર તોલો ૦૧, ધલાયંચી તોલો ૦૧, કાળી દ્રાક્ષ તોલો ૦૧, લવિંગનાં ઉપરનાં ફૂલ તોલો ૦૧ લઈ, પ્રથમ રસકપૂરને ખૂબ ખલી ખીણ વસ્તુઓ મેળવી કાળી દ્રાક્ષના દળિયા કાઢી મેળવી અણા જેવડી ગોળી કરી, સવારે એક ગોળી દરરોજ ગોળ-ધીમાં ચાટવાથી ચાંદી, નિરફોટક, નવીન પ્રમેહ વગેરે મટે છે. ખોરાકમાં ધી, સાકર, દૂધ તથા રોટલી સિવાય કંઈ પણ ખાવું નહિ. ગોળી સાત દિવસથી વધારે ખાવી નહિ. જરૂર પડે તો થોડા દિવસ બંધ રાખી પછી ચરૂ કરવી.

૯-વૈધ જમિયતરામ કેશવરામ-મુંબઈ

૧. ઉપદંશ માટે:-સોનાના વરખ તોલો ૦૧, સિંધવખાર તોલો ૫, મનસીલ વાલ ૭, રસસિંદૂરવાલ ૭, થોડાવજ તોલો ૫, લઈ સેધવ તથા સોનાના વરખને સાથે મેળવી ધૂંટી મનસીલ, રસસિં-

દૂર તથા યોગવજ મેઝવી, તુલ્યનીનાં પાનના રસની તથા મધની
નાં પાનના રસની એકેક બારના આપી વટાણા જેવડી યોગી વાદ,
દરે તથા વ્યાધિની સ્થિતિ પ્રમાણે દિવસે ત્રણ વખત લેવાની તે
યોગી આપતે. ઉપરથી ઉપવસરીનો ઉવાય પાવો નખરા ૧૦
જનનાં પાવો. આપી ઉપદંશ તથા રજનિશરણી ઉપત મરેડ
એવી યાનાં દરેકને મટાડે છે.

૨. વિરેટ્ટાટક માટે:-તિલે,નીની મીઠા તથા લાવનનો ગુણ
વડી વટાણા જેવડી યોગી જનાતે, દિવસમાં ત્રણ વખત ૧૦
મદિલ-ને યોગી નજરથી વિરેટ્ટાટકને મળી અડધી સાવેતે.

ગુકની ઉપદંશ માટે:-લાવનની પતરી લે.દો ૧, ૫૩-
૧૫ લે.દો ૧, નાખખો શાંત લે.દો ૧, દીસદખખ લે.દો ૧
નાખ ૧૫ડી લે.દો ૧ તથા રમકપૂર વાત ૧ મેઝવી મ.દિ. ૧
૫. દિ. ઉપા દમાવળી જલથી દૂધ તા.દે. મમામ. ૫૩ વીડે
મદિલે મેઝામ જ.ગામ મ.દિ. ૧. રમકપૂર મિયાવ ૫૫ મમામ ૧૦

૧૦-૧ માટેની દેવીસિંદ-અપતગિંદ-પોમ ।

૧. માંડી તથા હાંડી માટે:-૫ મે. મધમ. મદિ. ૫૩
દી.મ. ૫૩, મે. ૫૩ ૫૩, મ. ૫૩, દી. ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩
૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩
૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩
૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩
૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩
૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩
૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩
૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩

૩ મે. ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩ ૫૩

તોલા ૮ અને અરડૂસીનાં પાન તોલા ૮ એ ત્રણેનો ચાલી માટલીમાં ક્વાથ કરી બે અથવા ત્રણ તોલા ક્વાથ સવારે પીવે જેથી લોહી સુધરે છે.

૩. ચાક તોલા ૮ અને રસકપૂર તોલો ૧૦ એ બંનેને ખૂબ કીણી પાટી શુભાળજળમાં ખૂબ ઘૂંટી ચણીબોર જેવડી ગોળી વાળી દિવસમાં બે અથવા ત્રણ વખત બળે ગોળી ઠંડા પાણી સાથે આખી ને આખીજ ગળાવવી. પરેછ પળાવવી. જોરાકમાં ભાત, ધી ખાંડ સિવાય કાંઈ પણ ખાવા દેવું નહિ. આ દવા ઉપર સખત પરેછ પાળવાની છે. માટે વેદોએ વિચાર કરી ઠરઠીની લાયકાત જોઈ આ દવા આપવી. આ દવા ખાધા પછી બધારે મોડું આળું લાગે ત્યારે બંધ કરવી અને મોડું વધારે ન આવે તેવા ઇલાજે કરવા. દવા બંધ કર્યા પછી પણ ત્રણચાર દિવસ પરેછ પાળાવવી, જેથી તમામ ભતનો લોહીવિકાર, વાતરક્ત આદિને મટાડે છે.

૧૧-વૈદ્ય કેશવલાલ બાપુજી-ધંધુકા

ઉપદેશ માટે:-હિંગલોત્ય પારદ તોલા ૬, શુદ્ધ હિંગુલ તોલા ૫, પારસી અજમોદ તોલા ૪, જોડી અજમોદ તોલા ૪, અજમો તોલા ૪ અને અકલગરો તોલા ૪ એ સર્વનું વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી ગોળ તોલા ૧૨૧ મેળવી પાવલીભારની ગોળીઓ વાળી, ઉપદેશના વ્યાધિવાળાને સવારસાંજ એકેક ગોળી ખવડાવવાથી વ્યાધિ મટે છે. જે વસ્તુ પચ્ય હોય તેજ ખાવી. પ્રયોગ એક માસનો કરવો. એક માસ પૂરો થયા બાદ આઠ દિવસ એરંડતેલ ગાયના દૂધમાં પિવરાવવું. આ દવા અનુભવસિદ્ધ છે.

૧૨-વૈદ્ય વાસુદેવ નાગરદાસ-જસકા

વિસ્ત્રોટક માટે:-કાથો તોલો ૧, જોદાર તોલો ૧, શુદ્ધ નેપાળો તોલો ૧ અને શુદ્ધ સિલામાં તોલો ૧ પાટી પાણીમાં

૨. ગંધકનું ઘી ચાંદી ઉપર ચોપડી, તેના ઉપર કલ્પ સફેદો તથા હીરાદળખજુની બૂડી બલરાવવી. આ ઉપાયો અમે લાંબા વખતથી ખાસ અજમાવેલા છે.

૧૫-વૈદ્ય મનસુખલાલ લલ્લુભાઈ-મુરત

શુદ્ધ હિંગળોક ૬, મોરચૂચુ ૬, સૂંઠ ૫, મરી ૫, પીપર ૫, હરદેહળ ૫, બહેડાંદળ ૫, આમળાં ૫, માયાં ૫, નાગકેશર ૫, અજમો ૫, ખોરાસાની અજમો ૫, અજમોદં ૫, લાલ સોપારી ૬ અને લોહભસ્મ ૬ લાગ લઈ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી એક મણુ લીંબુનો રસ એક મહિના સુધીમાં પાઈને ખલ કરવો. પછી ચણી-ખોર જેવડી ગોળી બનાવવી. મોટી ઉંમરના માણસને સવારસાંજ એકેક ગોળી ધીમાં આપવાથી વિસ્ફોટક, ટાંકી, પ્રમેહ, ચાંદાં વગેરે ચામડીનાં દરદો મટી જાય છે. પરેજીમાં હિંગ, મરચાં, તેલ ખટાશ, વાલ, વટાણા, કેજું અને કોજું વગેરે ખાવું નહિ.

૧૬-બ્રહ્મચારી આત્મારામ ત્રિવેદી

ગળોનો રસ ટાંક ૪, લીમડાનો રસ ટાંક ૪, હરડાં, પીપળી-મૂળ, આમળાં, કાળી મૂસળી, ઘોળી મૂસળી, ધાણા, સૂંઠ, ગજ-પીપર એ એકેક ટાંક લઈ ઝીંણાં વાટી, જૂના ગોળમાં પાવલી-ભારની ગોળી વાળી દિવસમાં એક વાર સવારે ખવડાવવાથી ગરમી મટી જાય છે.

૧૭-વૈદ્ય ધીરજલાલ માણેકલાલ-વડોદરા

ધોળી અથવા લાલ કરેણનું મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવાથી ઉપદેશ ઉપર ઘણીજ અજળ રીતે અસર કરે છે.

૧૮-ગંગાદાસજી સેવાદાસજી-મુરત

સોપારી તંગ ૮ અને સૂકો (તમાકુ) ૨ પૈસાવાર લઈ બન્ને-
આ. ૨૮

ની રાખ કરવી. પછી તેમાં મોરચાની બરમ ૧ રતી નાખી
લીંબુના રસમાં લે દિવસ પાત કરવો. મદમ જેવું થાય ત્યારે
જેની દરિયા ઉપર ટાંકોને દીધે કાળાં પછી ગયાં દે.થ, તે કાળાં
ઉપર મોપડી ઉપરથી ચેરલી પાન લવેલી પાટો લાંબવો. જામ
કરવાથી કાળાં પુર ઇલ્ય છે.

૧૮-પૈથ નાસ્ત્રાંકર નરગોવિંદ-આરોગી

લીમ.૬૭૫૫. ૧ નવરાંક લઈ જીન્ડી વાટી તેમાં રતાપુ
તેલો લા મેલવો, ટાંકોના ચાકા ઉપર રાખવો. જોડે ચાંદી, ઉપ
દંઠ અને શિશુમોચ મટી લય છે. પાવાની દવામાં કેસાડી
મુરેશ મોંટુન દિ ૧૫.થ મ.થે મ.પ.દી.

૨૦-મળિંગાંકર બદવટ નેરલી-કાનપર

મો.પ.નં. નો.ના ૧૬, ખા.૨ લે.તા.૪, લી.કી.પી.પા, પી.પ.ને
મૂળ, મર્.૧, દરિ.૩, આ.૧૫૫૦, જુ.મા.ની.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.
જાને નજરે મે.લી.૩ મે.લી.૩ લઈ મૂકી રહી, લા.લે.લે. ૫૫૫૦.૫૫૫૦.
૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.
જા.પી.૩.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.
૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.

૨૧-મળિંગાંકર મો.પ.ના.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.૫૫૫૦.

પાનનો રસ શેર ૦, મનસીલ તોલા ૨, પારો તોલા ૨ અને ગંધક તોલા ૨ લઈ, પ્રથમ પારાગંધકની ઠાઝળી કરી તેમાં મનસીલ ઘૂંટવો; પછી તેમાં પેલા ચાર બતના રસ મેળવીને એકરસ કરી દરરોજ ચોપડવું એટલે ટાંકી, વિસ્ફોટક વગેરે મટી જાય છે.

૨. હીરાદખખણ, કલઈસફેતો, બોદારપથરી, બાળેલા ચામડાની રાખ અને કાથો એ એકેક તોલો લેવાં તથા મોરશુથુ બે આનીભાર લઈ સો પાણીએ ઘોચેલા ધીમાં મેળવી મલમ કરી ચોપડવો અને ઉપરથી ઉપર લગેલો મંજીષ્ટાદિ ક્વાથ મધ તથા સાકર મેળવીને પાવાળી ટાંકી, વિસ્ફોટક ઇત્યાદિ મટી જાય છે.

૨૨-વૈદ્ય ભવાનીશંકર ગોવિંદજી

બોદાર, હિંગળોક, કાથો, સિંદૂર, રાખ, ઈસેસ, માયાં, સોનાગેરુ, હીરાદખખણ અને કપૂર એ તોલો તોલો લઈ પાંચ તોલા મીણુને તેટલાજ ગાયના ધીમાં ઓગાળી મલમ બનાવી ચોપડવાથી ઉપદંશ મટી જાય છે.

૨૩-વૈદ્ય નરસિંહભાઈ માધવભાઈ-કઠોર

રસકપૂર તોલા ૮ લઈને તેના ઉપર ચણાનો લોટ પાણીમાં પલાળી સારી રીતે મઠન કરી રસકપૂર ઉપર એક આંગળા જાડો લેપ કરવો. પછી કાચા સૂતરને દડાની માફક લપેટી એક આંગળા કુધી જાડો બનાવવો. પછી ગાયનું દૂધ મધુ વાા કડાઈમાં રેડી તેમાં પેલો દડો મૂકવો અને હલકી આંચ આપવી. દૂધ તમામ બળી જાય ને માવો થઈ જાય, ત્યારે તેને ઉતારી અંદરથી રસકપૂર ઠાલી લેવું. તે રસકપૂરને ઝીલો ખલ કરી ૧ ચોખાપૂર માત્રાથી મધમાં આપવો. તેથી પ્રમેહ, આંદાં, વિસ્ફોટક, ખરજ અને ધાતુના બગાડનો નાશ થાય છે. રોગીને દૂધ, જાત, ઘી કે પૂરી સિવાય બીજું કંઈ ખાવા આપવું નહિ. ગોંમાં ગરમી જણાય તો વગળના પાણીના

દોષના દરાવવા. ગમે તેવી ચાંદી હોય તે સાગ દિવસમાં મરી જાયે.

૨૪-ચંચ ધનેતાર નાગેન્દ્ર-ભરત્ય

પાનો લોલો ૧, દિગ્ગેષક લોલો ૧, ગમેષક લોલો ૧, મિત્રામાં
 દોષો કાઢેલાં લોલો ૪, ખેરાસાની ચાચો લોલો ૪, જુનો યોગ
 લોલો ૧૨. ૮૭ પ્રથમ સર્વને વારી દોષજંટી પાંડુદ્રીમાં મિત્રામાંને
 જોવાં જાંડાં કે પવસી જા. ૧૦ રહે નહિ. જ્યારે જોવાં જાંડાં રહે
 જ્યારે પા. ૧૦માંની કાજલી નાખી, તોજાં જોવાં મેળવી, તેજ
 મેળવી કાચના જોજાં પા. ૧૦માં બસો તેજાં. તેમાંથી રેતીને વળી-
 થે ૧ ને ૧૨ મે. ૧૦ કરી મગરમાંજ જોડેથી મે. ૧૦ જાંડાંમાં
 દોષોને ૪૭ રહે; જોડેથી માનસાક દિવસમાં મે. ૧૦ મગરમાંની
 મે. ૧૦ દો. જ્યારે દોષો જાંડાંને જાંડાં દિવસ મે. ૧૦ મે. ૧૦
 મગરમાંને ૧૨ મે. ૧૦ મે. ૧૦ને મે. ૧૦ કે મે. ૧૦ પા. ૧૦માં મે. ૧૦
 દો. ૧૦ મે. ૧૦ને મે. ૧૦ને મે. ૧૦ને મે. ૧૦. મે. ૧૦માં મે. ૧૦, મે. ૧૦
 બને જુ. ૧૦ દો. ૧૦ મે. ૧૦, મે. ૧૦ મે. ૧૦ નહિ; કે ૧૦ મે. ૧૦

શુદ્ધેઅરમાની, કુલાવેલી ફટકડી, એલચી અને ચિનીકળાલા એનું ચૂર્ણ જનાવી મોઢાની ચાંદી ઉપર દાખવું.

૨૫-વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી-ભુવાલડી

શંખજીરું, સિંદૂર, કપૂર, ચામડાની રાખોડી, માણસનાં હાડકાંની રાખ એને ખૂબ બારીક વાટી રાખી મૂકવું. પછી તલના તેલ-નું ટીપું ચાંદી પર મૂકી ઉપરની દવા દાખવી તેથી ચાંદી સુકાઈ જાય છે.

૨૬-વૈદ્ય બાળાશંકર પ્રભાશંકર-નાંદોદ

મોરચૂથ વાટી એક વાલતું પડીકું ત્રણ શેર પાણીમાં નાખી ઝીણું કપડું પલાળી પોતું મૂકવું, જેથી દસણી ચાંદાં (ઉપદંશ) મટે છે, તેમજ બાળકોને આગરુ ઉપર ચોપડવાથી પણ મટે છે. આ દવા અમારી ખાસ અજમાવેલી છે.

૨૭-શુદ્ધરોગ

માણસની ઉપરની ચામડીને અંદરની ચામડીના વાયુ, પિત્ત અને ક્રૂદના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી રસ, રક્ત, માંસ અને મેદને બગાડી, ગાંઠના રૂપમાં ફેાડલીના રૂપમાં અથવા નીચે ગાંઠ અને ઉપર ફેાડલીના રૂપમાં જે દર્દો ઉત્પન્ન થાય છે, તેના જુદા જુદા ભાગ પાડી, ગલગંડથી માંડી કિરંગરોગ સુધી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; તથા આયુર્વેદાચાર્યોએ વિશેષ દર્દોનું વિશેષ રૂપમાં વર્ણન કરવા છતાં જે ભાગ બાકી રહ્યો તેને શુદ્ધરોગમાં ગણી, તેના સામાન્ય નામો આપેલાં છે. ગલગંડથી માંડીને શુદ્ધરોગના અંત સુધીમાં જે જે ફેાડલીઓ આવેલી છે, તેના તરફ જો વેધ લોકો ધ્યાન આપીને જરાજર તેની ચિકિત્સા કરે, તો પછી

સ્વરૂપમાં બરાબર પ્રગટ થઈ વિક્રિયાને પામે છે, ત્યારે દોઠાદોઢ કરીને દશગણા પૈસા ખર્ચે છે, તે પશુ અંતે તે દરદ મટતાં નથી. પરિણામે દોઢવાર શરીરનો ઉપયોગી ભાગ કાપી નખાવવો પડે છે.

શુદ્રરોગમાં જેને ચામડીના રંગ જેવી ગાઠાવાળી, મગના જેવડી ફાદલીઓ થાય છે, તે અજગદિકા કહેવાય છે. જેને કદ-વાયુમાંથી જવના દાણા જેવી કઠણ ગાઠાવાળી, માંસના આશ્રયે રહેલી જે ફાદલી થાય છે, તે યવપ્રખ્યા કહેવાય છે. કદવાયુમાંથી કઠણ, વગર મુખની, લગાર બિપસેલી ફાદલી થાય છે અને તેની આસપાસ આઠાં પડે છે તથા તેમાં પર બોહું હોય છે, તેને અંધાલ છ કહે છે. પિત્તના સંબંધથી મોટા મુખવાળી, બળતરા કરવાવાળી, પાકેલા ગુલ્લરના ફળ જેવી અને આસપાસ આઠાં પડેલી જે ફાદલી થાય છે, તે વિવૃતા કહેવાય છે. કદ-વાયુમાંથી ગાઠા પડેલી સંખ્યામાં પાંચ કે છ, કઠણ અને કાચખાની પીઠ જેવી બિપસેલી ફાદલીઓ થાય છે, તેનું નામ કચ્છપિકા છે. ગરદન, ખભો, બગલ, હાથ, પગ, સાંધાઓ તથા ગળું, આથાનો પર કીડીઓનાં દર પર જેવી ટેકરીઓ હોય છે, તેવડી નેદોપજનિત ગાંઠ થાય છે; તેનો ઉપાય જો વખતસર કરવામાં નથી આવતો, તો તે ગાંઠ ધીમે ધીમે મોટી થઈ, તેને ઘણાં મુખ થાય છે અને તેમાંથી રસીનો સાવ થાય છે. આ ગાંઠનાં મુખ જિંઘાં થયેલાં હોય છે અને તે ગાંઠ કાંડા ઉપર થતી ખસતી માફક ફેલાય છે. એ ગાંઠ બ્લની થયા પછી તેનું જોસક કરવું મિથ્યા છે, તેથી એનું નામ વાદિમક પાકયું છે. વાયુ અને પિત્તના યોગથી કમળફૂલની વાટિકા જેવી એક ફાદલી વચમાં થઈ, તેની આસપાસ બીજી નાની નાની ફાદલીઓ થાય છે, તેનું નામ ઇન્દ્રવૃક્ષ છે. વાતપિત્તમાંથી ગોળ બિપસી આવેલું લાલ રંગનું ફાદલીઓથી ઘેરાયલું એનું જે ગોળાકર ચાકું પડે છે અને

કહે છે. કફ, મેહ અને વાયુએ તથા માંસ, નસો અને સ્નાયુમાં પ્રવેશ કરી ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે, તે ગાંઠ ફૂટ્યા પછી તેમાંથી મધ, ઘી કે ચરબીના જેવી રસો ઝરે છે. તેમાં વાયુ પાછો કુપિત થઈને વિશેષ શુદ્ધિ પામી માંસને સૂકવી નાખી, ઝીણી ઝીણી સરસવના દાણા જેવી ગોળીઓ બનાવે છે, તેને શર્કરા કહે છે. ઉપર વર્ણવેલી શર્કરા થયા પછી જ્યાં તે થઈ હોય ત્યાંની રંગોમાંથી હુગંધયુક્ત, કલેદયુક્ત, ધૂત, મેહ અને વસા જેવું વિવિધ રંગનું લોહી ઝરવા માંડે છે, તેને શર્કરાભુદ કહે છે. જે માણસને પગે ઘણી મજલ કરવી પડે છે અથવા જે માણસના પગ વાયુના સંગંધથી અત્યંત લૂખા પડી જઈ પગનાં તળિયામાં કીડા પડે છે, તેને પાદદારી કહે છે. ચાલતાં પગમાં પથ્થરની અણી પૂંચવાથી કે કાંટો વાગી ભરાઈ રહેવાથી ચણીભોરના કળિયા જેવડી જે ગાંઠો બંધાય છે, તેને કદર અથવા ખાણુ કહે છે. ગંધાતો, સડેલો કાદવ પગના આંગળાંની વચ્ચે ભરાઈ રહેવાથી આંગળાંની વચ્ચેની ચામડી ફાણી જાય છે, તેને અલ્લસ કહે છે. પિત્ત વાયુ સાથે કુપિત થઈ માથાના વાળનાં છિદ્રોમાં જઈને રહે છે તેથી વાળ ખરી પડે છે. એટલે કફ અને રક્ત વાળનાં છિદ્રોને પૂરી નાખે છે, તેથી ટાલ પડેલા માથાના તેટલા ભાગ પર ફરીથી વાળ ભીગતા નથી, તેને ઇંદ્રલુપ્ત કહે છે. કફવાયુના કાપથી વાળવાળો માથાનો ભાગ અતિ કઠણ થઈ પછી તેમાં વજૂર આવે છે, ચામડી ખરણયડી થાય છે અને વજૂરવાથી થોડી રસી ફૂટી આવે છે, તેને દારાણુ કહે છે. રક્ત, કફ અને કૃમિના સંગંધથી માથા પર જે ચકામાં પડે છે અને તેને ચાળણી જેવાં પુષ્કળ મોઢાં હોય છે તથા તેમાંથી રસી ઝરે છે, તેને અરુચિકા કહે છે. કોષ, ચોક અને ધ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલી શરીરની ગરમી અને પિત્ત, આ બંને માથામાં જઈને માથાના વાળને પકવે છે; તે પ્રથમ જૂરા ગના અને પરિણામે સફેદ થાય છે, તેને પલિત કહે છે. કફ-

વાથી, કિંવા ઇન્દ્રિયને ચોળવાથી કે ઢાળવાથી અથવા શુકની ગતિ-
 ને પરાણે ખેંચી અટકાવી રાખવાથી જે ચોનિ અથવા ત્રિંગ પર-
 ની ચામડી ફાટી જાય છે, તેને આવપાટિકા કહે છે. વાયુના
 સંબંધથી ઇન્દ્રિય પીડિત થતાં ઇન્દ્રિય પરની ત્વચા સૂઝ જઈ
 મથિને ઢાંકી દે છે. તે મથિ ચામડીમાં ઢંકાઈ જવાથી પેશા-
 બના માર્ગનો અટકાવ થાય છે, તેથી પેશાબની ધાર ન થતાં
 તેનાં ટીપાં ગળે છે, તેમ છતાં મૂત્ર ટપકતાં તથા ઊઠતા નથી,
 પણ મૂત્ર બહાર આવી ચામડીને કુંકાની પેઠે કુંકાવે છે અને
 તે મૂત્ર ટપકી ગયા પછી જેસી જાય છે અને તે ઢંકાયેલો મથિ
 ખુલ્લો થતો નથી, તેને નિરુદ્ધપ્રકાશ કહે છે. મળમૂત્રાદિની ગતિ-
 ને પરાણે ઢાળી રાખવાથી શુદ્ધાશિત વાયુ ઘેરાઈને શુદ્ધનો અવ-
 શેષ કરી, મળદારનો માર્ગ સૂક્ષ્મ કરે છે. તે મળદારનો માર્ગ
 એવી રીતે સંકોચાવાથી ઘણા કષ્ટથી મળ ઊતરે છે. આ ભયંકર
 વ્યાધિ સમિરુદ્ધશુદ્ધના નામથી ઓળખાય છે. ઝાડો થયા પછી
 બાળકની શુદ્ધ ધોવામાં નથી આવતી અથવા તેના ઉપર પરસેવો
 વળ્યા પછી બાળકને નવડાવવામાં નથી આવતું, તો રક્તકેદને
 લીધે વલૂર છટે છે અને ખંજવાળતાં તેના પર ફેફસાઓ ફૂટી ની-
 કળે છે; જે ઝરવા લાગતાં અન્યોઅન્યથી જોડાઈ જાય છે, તેવા
 આ ભયંકર વ્યાધિને આહિપૂતના કહે છે. સ્નાન કરતાં જે માથુસ
 ચોતાના શરીરનો મેલ ઘસીને કાઢી નાખતા નથી, તે મેલ જામીને
 ચોપડા બાંહે છે. આ મેલ પરસેવાથી ભીંજાતાં તેમાં ઘણી ચળ
 આવે છે અને વલૂરતાં તરતજ ફેફસાઓ ઊડી આવી, તે પાકી
 તેમાંથી ફસી ઝરવા માંહે છે. ખાસ કરીને આ રોગ દેવળી ઉપર
 વધારે થાય છે, તેથી તેને વૃષણુકચ્છુ કહે છે. શરીરે સુકાયેલો
 તથા અશક્ત એવો ઠોઠ પુરુષ કરાંજીને દસ્ત કરવાને મરતા
 અથવા અતિસારથી શુદ્ધનો શોડાક બાગ બહાર નીકળી પડે છે,

એક ચોખાપૂર છ મહિનાથી અંદરના બાળકને, એક રતી છ મહિ
 નાથી ઉપરના અને ત્રણ વર્ષની અંદરના બાળકને અને વધુમ
 વધુ એક વાલ, ગોટા માણસને દૂધ સાથે આપવાથી ચામડીની
 ઉપરના સૂકા તથા લીલા શુદ્રૈગો મટી જાય છે. અથવા એક શેર
 ગંધક લઈ, તેમાં ગયેર મીઠું મેળવી દિવસમાં આઠ કલાક બરાબર
 ખલ કરવો. સંજે તેને એક તપેલામાં કાઢી નાખી તેમાં ચોવીસ
 રતલ પાણી નોખી હલાવી રહેવા દેવું. બીજે દિવસે તેની ઉપરથી
 નીતરતું પાણી કાઢી નાખી, તળિયે જે ગંધક રહે તેમાં બીજું બે
 રતલ મીઠું મેળવી આઠ કલાક ખલ કરવો ને રાત્રે પાણું ચોવીસ
 રતલ પાણીમાં પલાળી સવારે નિતારી, પાણું બચેર મીઠું નાખી
 ખલ કરવો. એ પ્રમાણે એકવીસ વખત એટલે બેતાળીસ રતલ
 મીઠા સાથે ગંધકને ઘૂંટવો, જેથી ગંધકનો પીળો રંગ નીકળી જઈ
 તે સફેદ થાય છે. ગંધકમાંથી પાણી નિતારી કાઢતાં જેમ જેમ દિવસ
 જાય છે, તેમ તેમ ગંધક ખારીક વટાયેલો હોવાથી પાણી સાથે
 ચાલ્યો જાય છે. એટલા માટે નીતરતું પાણી નીતરી જાય કે વધા-
 રાતું પાણી અટકાવી દઈ, તે તપેલાને કોડવંકું મૂકી, એક કપડાનો
 કટકો પાણીથી પલાળી, નિચોબા વિના એવી રીતે મૂકવો કે, તેનો
 એક છેડો ગંધક પર પહોંચે અને બીજો છેડો ગંધકવાળા તપેલાની
 કોરની નીચે લટકતો રહે, એટલે સાયફનની રીતે ગંધકમાંનું
 તમામ પાણી બહાર ટપકી જશે અને ગંધક પાણી સાથે જશે
 નહિ પણ તપેલામાં કોરો પડી જશે. તેવી રીતે એકવીસ વખત
 ગંધક વાટ્યા પછી તે ગંધકમાં ચોખ્ખું પાણી ઉમેરી તે બૂકાને
 ઘાઈ લેવો; એટલે તેમાંનું પાણી પણ સાયફનની રીતે બહાર ટપ-
 કારી કાઢવું. એક વાર, બે વાર કે ચાર વાર ચોખ્ખા પાણીએ ઘોતાં
 તે પાણીને ચાખી બેતાં ખારાશ લાગે નહિ ત્યારે બાણુવું કે, ગંધ-
 કમાં મીઠાનો ભાગ રહ્યો નથી. પછી તેને તડકે સૂકવી શીશીમાં

બી મૂકેલો. આનું નામ મધુકેદારાચન પાડ્યું છે. તે મધુ-
રચાવન જેવું સ્વદીયું છે તેથી મુખી રૂપ ગણે, ધી યાદે અથવા
મધ આદિ વિવિધમાં જે વાર આપવાથી, છૂના પદ્મિયા, છૂના વિ-
રોદક, કિરંગરોમતી જાગડીને પાકતી આંખો અથવા કિરંગ-
રોમતી જાગડીને પાકતા અવવોને રૂઝવી બાલે છે.

કુદરોમના છુલ છુલ ગમે લેટતા જ.મ પાકવામાં આવેલા
છે, પણ તેમાં વ.પુ. પિત્ત અને ક્ષયપાન તથા આમંત્રમાં પણ
પાકુ પિત્તને ક્ષયપાન મળી રચાય છે. જોરદે વાયુપાન તે.ક
તે પાનને મળી પણ તે.ક પાન છે; અથવા સેધને સેધ રહે છે
પિત્તપાન તે.ક તે.કની જાગડી પ.દિ તાગ છે અને ક્ષયપાન
તે.ક છે તે.કની પી.મી. મનિસે પ.દિ છે અને પ.દિ રૂઝવી છે.
આ.પ.દિ આ.પ.દિ પ.દિ તાગ છે, તે પી.મી. વાયુપાન
રહે.મ. તાગ ક્ષયપાન રહે.મ. ૭ વડું.મ. વિજયમ રપ.દે તાગ રહે
પિ.મી. પિત્તપાન રહે.મ. જાગડી. અથવા મ.પ.દિ રહે.મ.
અથવા તાગ તાગ પ.દિ તાગ રહે.મ. પિ.મી. મનિસે રહે.મ.
તાગ રહે.મ. તાગ રહે.મ. મનિસે પિ.મી. મનિસે તાગ તાગ તાગ
તાગ રહે.મ. તાગ રહે.મ. તાગ રહે.મ. તાગ રહે.મ. તાગ રહે.મ.
તાગ રહે.મ. તાગ રહે.મ. તાગ રહે.મ. તાગ રહે.મ. તાગ રહે.મ.
તાગ રહે.મ. તાગ રહે.મ. તાગ રહે.મ. તાગ રહે.મ. તાગ રહે.મ.

છે અને એ બૂકાને દરજિયા તેલમાં ચોપડવાથી ફાદલા, ખસ અને માથાની ઉંદરી પણ મટે છે.

૨-પતિત્રી રવિહંસજી દીપહંસજી-સુરત

૧. ખરજીયું વગેરે:-પારા તોલો ૧, ગંધક તોલો ૧, સોના-ગેરુ તોલો ૧, જોદાર પચરી તોલો ૧ અને ફુલાવેલું મોરથૂયુ બે આળીશાર લઈ એ સર્વને ખૂબ બારીક ઘૂંટી ધોયેલા ધીમાં ગોળવી ઘસવાથી સૂકાં ખરજવાં, ખસ, ચાંદાં તથા ચામડીનાં દડો મટે છે. અથવા એની ઉપર દાણી દ્રાક્ષ, સોનામધુર્, ગુલાગનાં ફૂલ, મજીડ અને ત્રિકુળાની કાઠી આપતા જવું. ઉપરો મલમ લગાડતાં આંખે અથવા મોંએ લાગે નહિ તે સમાવવું.

૨. વાલની દાળના કોલસાનો બૂકો તોલો ૧૦, જૂના જોડાના ચામડાના કોલસાનો બૂકો તોલો ૫, નગોડનાં પાતરાંની રાખ તોલો ૫, દાળાં મરી દાણા ૨૫ અને કપૂર તોલો ૧ એ સર્વને વાટીને દરજિયા તેલમાં એળવી ચોપડે તો ખસ અને ખૂજલી મટે છે.

૩. માથું, ગંધક, ફટકડી અને સાકરને વાટી પાણીમાં ગોળી વાળી પાણીમાં ઘસી ચોપડવાથી દરાજ મટે છે.

૪. પપૈયાના ફળનું કીચકું તોડવાથી જે ચીક નીકળે છે, તે ચીક દરાજ પર વલૂરીને ચોપડવાથી દરાજ પાકીને મટી જાય છે.

૩-વૈદ્ય બ્રાહ્મજી રતનેશ્વર-સુરત

૧. ગુલેઅરમાની શેર ૦૧, ગંધક શેર ૦૧, બેરજો શેર ૦૧, મોરથૂયુ શેર ૦૧- (અધોળ) એ સર્વને વાટી વસ્ત્રમાળ કરી રાખવું. આ વૃષ્ટિ મુપેલ સાથે ચોપડવાથી ગમે તેવાં ચાંદાં મટી જાય છે. ઘાતામાં બૂકો સસરાવવાથી તે પુરાઈ જાય છે. લીંબુના રસમાં ચોપડવાથી દરાજ તથા ખરજીયું મટે છે.

ગરમીના રોગોમાં સારસાપરીલા કરતાં વધારે ફાયદો કરે છે. ખસ તો માત્ર ત્રણ દિવસમાં મટે છે. આખની બગતરા શાંત કરે છે અને તપી ગયેલા લોહીને ઠંડું પાડે છે.

૬. ઠંડી પડી:-ઉનાજ, સાયરા, ગાવજળાન, બનકસા, નીલોદર, કાસની, શુલાબનાં ફૂલ, ગળો, વરિયાળી, ચિનીકળાલા ને સોનામકધ એ ૧૧ ચીજ તોલો તોલો સમભાગે લઈ, બરાબર સાફ કરી, તેને ખાંડી તેમાંથી બે તોલા બૂકે. લઈ અગિયાર તોલા પાણીમાં પલાળી ચોળીને કપડે ગાળી, સાંજની પલાળેલી સવારે અને સવારની પલાળેલી સાંજે ઠંડી ને ઠંડી પાવાથી, ગરમીથી રહી ગયેલા સાંધા છટી તેના પર આવેલો સોજો મટાડે છે અને શરીરમાંની તમામ ખોટી ગરમીને ઝારી કાઢે છે.

૭. દરાજના ઉપાય:-ઠાંટાસરિયાનાં પાતરાં દિવસમાં બે ૧૨ ચાર દિવસ સુધી દરાજ ઉપર ચોળવાથી દરાજ મટી જાય ને ફરીથી થતી નથી.

૮. શુલબાસનાં પાતરાં અને મીઠું વાટીને દરાજને ઘસી તે ઉપર ચોપડવાથી દરાજ મટી જાય છે.

૫-વૈધ અંબારામ શંકરજી-વાગડ

૧. ભરનીંગળ માટે:-ચોખ્ખું મધનું મીણ તથા અંબેલીનું તેલ મેળવી આગળી (પટ્ટી) બનાવી લગાડવાથી ગમે તેવું ભરનીંગળ તથા દાદોડી મટી જાય છે.

૨. હાંતિયો પાણી (ધાપહાણ) જે થાય છે, તેને લાવી બાળવો. પછી ઘીમાં મેળવીને ૧૦૮ પાણીએ ધોવો. એ મત્રમ લગાડવાથી ભરનીંગળ, ગૂમડાં તથા દાદોડી મટે છે.

૩. નહિ રુઝાતાં ગૂમડાં તથા ચાંદી:-કાથો, મોરચૂચુ, લોળાન અને રાજ એ ચારે સરખે વજને લઈ, તલના તેલમાં

મેગરી ૧૦૮ પાણીએ ઘેાઠ લગાડવાથી લિંગદુર્ગ વગેરે
ચાંદી તથા નહિ રચાતાં ચૂમણં રચાઈ જાય છે.

૪. સરનીંગળ ચૂમણં માટે પદ્ધતિ:-લિંદૂર ૩
૦૦ ભાગ, મીઠુ ૧ ભાગ, મહુડ ૦૦ ભાગ, કપૂર ૦૦
૦૦ ભાગ, ચંદેતો ૦૦ ભાગ, કપૂરશાસ્ત્રી ૦૦ ભાગ, મે
ભાગ, ત્રીખાં ૦૦ ભાગ, ટાડિયો લોગાન ૦૦ ભાગ, તેર
જને ભેરંડનેત્ર ૧૩ ભાગ લઈ, પ્રથમ ભેરંડનેત્ર ગરમ
ચિંદૂર નાખનું. ત્યારે તેનો કાળો રંગ થાય ત્યારે તે
પછી મીઠુ નાખનું. પાન તેને ઘૂટી તેમાં કપૂર ગળા સેર
જને ત્યાર પછી લાડીની ચીજો મેલવી તેમાં કાચવાના
જામ વાડ ૨ નાખવી. (કાચવાનાં પોષાં પોષાં તેની જા
પછી તે જામી વાનુંને ૨૧ પાનદીથી પિંટી. તે કાપાકા
મગ, ચૂમણં વગેરે મટે છે.

૬-વૈદ્યમાર્ગી એપસ. એપસ. ગર્ભાન-સુર

દશજની લોગાન:-ગળા, મુજબ, કાપાકા
મેળાવ મેલવી વાલી દુધમ પાણી કાળો મેળાવ મે
મેળાવ મેલવી વાલી દુધમ પાણી કાળો મેળાવ મે
મેળાવ મેલવી વાલી દુધમ પાણી કાળો મેળાવ મે

૭-વૈદ્ય દુર્ગામંદુર નિગ્ધમાળા-ભાગ ૨ એ

૮-વૈદ્ય માર્ગી એપસ. એપસ. ગર્ભાન-સુર

૯-વૈદ્ય માર્ગી એપસ. એપસ. ગર્ભાન-સુર

ચૂર્ણ મેળવી તેને કપડામાં બાંધી લટકાવવું. તેમાંથી અક' ટપકાવવા માટે એક કાચનું વાસણ મૂકવું અને જે પાણી ટપકીને પડે તે પાણીથી ધારાં, ચાંદી વગેરે ધોવાથી જલદી રૂઝ આવી જાય છે.

૨. ગોરૂથુ તોલા ૨૦ અને જસત તોલા ૨૦ લઈ પહોળા મોઢાની જાટલીમાં ભરી, તેમાં પાણી તોલા ૨૦ નાખી તડકે રાખવું. આમાં ગોરૂથુ અને જસત જા'ને એકરસ થઈ જશે. ત્રીજે દિવસે તેને હલાવ્યા સિવાય ઉપરથી નીતવું પાણી કાઢી લઈ, તે પાણીને તડકે સૂકવી શીશીમાં ભરી રાખવું. આને ઝીંક કહે છે. મા ઝીંકનાં ટીપાં બનાવવાં. એનાથી ખીલ અને તાપોલિયાં મટે છે.

૬-વૈદ્ય નંદરામ મોરારજી-કંથારિયા

ખરજવા માટે:-ફિનાઇલને તપખીર દાખતાં રૂઝ આવે છે.

૧૦-માસ્તર નરભેરામ હરજીવન-નવાગામ

૧. ખરજવા માટે:-કરંજિયું તોલા ૫, મધ તોલા ૫, મીઠું તોલા ૫, ગોરૂથુ તોલા ૧ અને કપૂરતોલા ૦૦ લઈ એનો મલમ કરી ચોપડવાથી લીકું, સૂકું અને કચકચરું અથવા કાંઈ પણ પ્રકારનું ખરજવું હશે તો પણ મટી જશે. તેમજ દાદર, ખસ વગેરે ઉપર આ મલમ ચોપડવાથી મટશે.

૨. ખસ માટે:-આંગાહળદર અને કાળીજીરી ખારીક વાટી ધીમાં મેળવી ચોપડવાથી ખસ મટે છે. અથવા એ ચૂર્ણને પાણી સાથે ખારીક વાટી ચર્ચારે ચોળવાથી લૂખસ તથા કરઠ મટે છે.

૧૧-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

૧. શીંગસ માટે મલમ:-ખોદાર ટાંક ૪, ગોરૂથુ ટાંક ૨, ખાપરિયું ટાંક ૧, મનસીવ ટાંક ૪, કંપીલો ટાંક ૨, હીરાદ-ખણુ ટાંક ૮ અને મરી ટાંક ૪ લઈ કુલેલ તેલ અથવા સરસિયા લમાં વાટી ખરડ કરવાથી શીંગસ મટે છે.

૨. કુંઠમાળની આગતી:- (પછી) કુંઠમાળ ૫
જરે છે, ત્યારે આ મલમ લાગુ પડે છે. તે નીચે પ્રમાણે

અરીજ તોડો ૧, સિંદૂર તોડો ૧, ચોખ્ખું મીઠું ૫
ચોખ્ખું લલટું તેલ તોડા ૫ અને ચોખ્ખું ત્રિશુલું ૫
એ સર્વને મેઝવી તેની આગતી બનાવશે. તેવાર મલમ આ
તેમાં લીમડાની કુંચણા નાખી દલાવડું. ઉપરો આ
દીર્ઘજો દલાવી પછી લીમડાની દીર્ઘજો ઝાડી
મલમની ઝીવુઃ લગાડા ઉપર પડી જનારો લક્ષણથી
જાણી શકાય છે.

૧૨-વૈષ્ણ મમાસંકરે તૃંદાવનદાસ-પેણા

દનાનની ઝોગતી:- લલતિયો મોઢા તોડા ૫,
મે. દે. ૧, ખતિયો ૧ તે દો ૧, માસર તે દો ૧, દુધ તે
દુધ ત્રિશુલું તે દો ૧, અરુચિ તે દો ૧ અને ૧ રો
એ સર્વને મેઝવી તેની પૂના કમમાં મુખ મારી તે નીચે
આ નીચે ૫ રીમાં દલાવી દલાવડા પડી લગાડા
જાણી શકાય છે.

૧૩ કાન્દનદાસ ત્રિશુલમ-કુંઠા

કુંઠાની કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા
કુંઠાની કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા
કુંઠાની કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા

૧૪-વૈષ્ણ મમાસંકરે તૃંદાવનદાસ-પેણા

૧ કુંઠાની કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા
કુંઠાની કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા
કુંઠાની કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા કુંઠા

૨. ખીલ માટે:-કચ્છાનાં બીજું તેલ ચોપડવાથી મટે છે, તેમજ ચંદન ઘસી ચોપડવાથી ખીલ તણાઈ પાકી ફૂટે છે,

૩. પિત્તપાપટા લીંબુના રસમાં વાટી ચોપડવાથી ખસ, ખીલ વગેરે મટે છે.

૪. રતાંજળી મધમાં ઘસી ચોપડવાથી ખસ મટે છે.

૫. ગળાનો સોજો જાંબુ ખાવાથી મટે છે.

૬. બદામની પોટીસ ગૂમડાં અને ત્વચારોગ પર બાંધવાથી ગૂમડાં મટે છે.

૭. ગાંઠવાળાં ગૂમડાં:-આમલીનાં બી (ચિચોડા) ને વાટી પાણી સાથે મેળવી ચોપડવાથી જલદી પાકી ફૂટે છે.

૮. ગૂમડું પકવવા માટે:-કુંવારની પોટીસ બાંધવાથી ગૂમડું પાકે છે.

૯. ગળાનો સોજો:-સમુદ્રફળ ઘસીને ચોપડવું.

૧૫-વૈદ્ય જમનાદાસ મદનજી વૈષ્ણવ-વેરાવળ

૧. ઝીણાં ઝીણાં તથા ગઠ થવાની શરૂઆત હોય, ત્યારે કું-ભારના ચાકડાની માટી જરા પાણી સાથે મેળવી ચોપડવી. અથવા મેંગલોરનાં નળિયાંની ભૂકી જરા પાણીમાં મેળવી લગાડવી.

૨. શંખજીરું ૨, કાંસાંજીરું ૧, સફેદ ચાક ૧ અને કપૂર ૦૧ ભાગ મિશ્ર કરી ઠંડા પાણીમાં વાટી અથવા શુદ્ધાખજળમાં મેળવી ચોપડવાથી પાકવા વગર મટે છે. તેમજ શીતળાનાં ચાંદાંઓને પણ મટાડે છે.

૩. ગૂમડાં પાક ઉપર આવે તો ઘડનો લોટ તથા અળસીની પોટીસ મારવી, લેથી ફૂટી જાય છે. ફૂટી ગયા બાદ આંખાનાં પાનની રાખ દણાવવી લેથી જલદી ફૂગ આવી જાય છે.

૨૦-માસ્તર લલ્લુભાઈ નાનાભાઈ-બોર

ખરબવાનો મલ્લમ:-સિંદૂર, સિંધવખાર, સાકર, હળદર, દારુહળદર, મનસીલ અને ઉપલેટ સર્વ સમભાગે. લઈ વાટી ધીમા મેળવી ચોપડવાથી ખરબુ મટે છે.

૨૧-વૈદ્ય દત્તાત્રેય ભગવાનજી

ચાંદી-ટાંકીનો મલ્લમ:-ગધેડાનાં લીંડાં ગાળી રાખ કરી ખુપેલમાં લગાડવાથી ત્રણ દિવસમાં ચાંદી મટે છે. અથવા શંખ-જીરું શેર ૦)૮, કલ્પસફેતો તોલા ૨, આરતી કપૂર તોલા ૦, મીઠુળતી તોલા ૧ અને ઘી શેર ૦)૮ લઈ, જૂનું ઘી તથા મીઠુ-ળતીને તાવીને ઉતારીને તેને ખૂણ પાણીએ ધોઈ, ફીણીને પછી જૂકો મેળવી મલ્લમ બનાવી ચોપડવાથી પણ ચાંદી મટે છે.

૨૨-વૈદ્ય અંબાશંકર લીલાધર પાંડે-મુંબઈ

ખસ અને ખૂજલીનો ઉપાય:-તાંદળબાની ભાભુમાં થોડોક સૂરોખાર મેળવી વાટી ચોપડવાથી ખસ તથા ખૂજલી (ખાજી) તરત મટે છે.

૨૩-ચહેલિયાના એક વૈદ્યરાજ

૧. ગડ કે પાકું:-શીમળાની છાલ વાટી તેમાં મીઠું મેળવી ગોમૂત્રમાં રાંધી લેપ કરવાથી એકદમ ફૂટી જાય છે.

૨. કંઠમાળ, દાદર, ખરબજું અને ચાંદી માટે:-સાડી ચોખા શેર ૦, લેંસનું દહીં શેર ૧ અને હળદર તોલા ૨ લઈ, પ્રથમ ચોખામાં હળદર નાખી એક કાચના પ્યાલામાં ભરવા અને દહીંને એક કપડામાં ગાંધી અધ્ધર ટિંગાડવું. તેની નીચે ચોખા તથા હળદરવાળું પ્યાલું મૂકી એક રાત્રિ રહેવા દેવું. સવારે પાણી-માંથી ચોખા કાઢી સૂકવી જિંચો સ્પિરિટ લઈ, તેમાં તે ચોખાને

ત્યાં ઘુપી તાર ન યાપ ત્યાં ઘુપી ખૂન વાટવા. મહત્ત્વ લેવા
યથે કપાલ પર પડી જતાથી લગાવી દેવાથી છ માસની સંદરની
કાંઠાના, ઘાટ, ખરજી, ગાંડી વગેરેને મટાડે છે.

૨૪-વૈદ દેવટ આશુ

ઝૂમકાં માટેઃ-નરસારજામર અને કપૂર જામ ૧ પાનું
કામે વડી ઝૂમકાં ઉપર ચો.પાણી કાઢી આવશે.

૨૫-દોહરે કામગાંકર કૃષ્ણ પંચે-મુંજા

કમરની યમ્મી પાનુંમાં લેપ કરવાથી ગમિ, મોજ, મા
જને મોંઘાના કુખવાના જખમ ઉપર ચો.પાણી પાણી, પી.
પર નીની સ્વપ્ન જાય છે.

૨૬-વૈદ કન્યાસાસન યુગ્મી-વાત (માત્રવા)

૧ મા ઝૂમકાં, ૧ મા ચો.પાણી ચામડી ઉપર લગા કરે તિ.
લેખ જખનું લાગે દા.જનું લેખિતમાં કાઢી પડે છે તે મોં છે

૨૭-વૈદ નાકેગાંકર નરસારિંદ-વારેશી

૧ મા ન મની વડાપરિ મર છે. જેને લાગે કામગાંકર
જામ મ જખ કામે છે તેને કામગાંકર ૧ મા. ૧ મા. કામગાંકર
કામે છે તેને કામે કામગાંકર ૧ મા. ૧ મા. કામગાંકર
કામે છે તેને કામે કામગાંકર ૧ મા. ૧ મા. કામગાંકર
કામે છે તેને કામે કામગાંકર ૧ મા. ૧ મા. કામગાંકર
કામે છે તેને કામે કામગાંકર ૧ મા. ૧ મા. કામગાંકર

૨૮-વૈદ રોગાંકર નરસારિંદ કામ-કામગાંકર

૧. કામગાંકર, ૧. કામગાંકર ૧ મા. ૧ મા. કામગાંકર
કામે છે તેને કામે કામગાંકર ૧ મા. ૧ મા. કામગાંકર
કામે છે તેને કામે કામગાંકર ૧ મા. ૧ મા. કામગાંકર
કામે છે તેને કામે કામગાંકર ૧ મા. ૧ મા. કામગાંકર
કામે છે તેને કામે કામગાંકર ૧ મા. ૧ મા. કામગાંકર

૨. ઘવડાનો ઉપાય:-ઘોડાવળ ૦)૮, દારુહળદર ૦)૮, કંડુ ૦)૮, આમળાં ૦)૮, હરડાં ૦)૮, બહેડાં ૦)૮, લીમછાત ૦ શેર, ગળો ૦ શેર, મજા ૦)૮ એને છુંદીને સાત ભાગ કરવા. તેમાંથી એક ભાગ પાણીમાં પલાળી સવારે ઉકાળવો. ૦ શેર પાણી રહે ત્યારે પાણું. કૂચા સાંજે ઉકાળવા, એમ સાત દિવસ પાવાથી ઘવડો, ચાંદાં વગેરે મટે છે.

૨૬-વૈદ્ય આણુંદળ અને પીતાંબર સવળ-રાજગોર

પથરફોડી:-પથરફોડીનાં પાન પાણીમાં વાટી લૂગદી લગાવવાથી ભરનીંગળ ગૂમડાં વગેરે તત્કાળ મટે છે. શસ્ત્રક્રિયા કરાવવાની જરૂર નથી, તેમજ શસ્ત્રક્રિયાથી નહિ મટેલાં ગૂમડાં આ વનસ્પતિથી મટ્યાં છે.

૩૦-એક વૈદ્યરાજ જેમનું નામકામ મળ્યું નથી

૧. ખસ માટે:-ખાવચી, રાજ, આંખાહળદર, મોરધૂધુ, પારો અને ગંધક લઈ પારા સિવાયની સર્વ ચીજોને ખાંડી ઝીણું ચૂર્ણ કરી, પારો મેળવી સરસિયું તેલ તોલા ૧૦ મેળવવું. તેને એકસોઆઠ પાણીથી ઘોઈ લગાડવાથી ખસ મટે છે.

૨. ગધેડાંનાં લીંડાનો અર્ક કાઢી લગાડવાથી ખરજવું મટે છે.

૩. ભયંકર મણુ:-ધી તોલા ૧૦ લઈ એકસો પાણીથી ઘોઈ મીણુ તોલા ૨૧૧ ગરમ કરી મેળવી, તેમાં નીચેની ચીજોનું ચૂર્ણ મેળવવું. એલચી તોલા ૦૧, સિંદૂર તોલા ૦૧, મીઠા પાણીના કાચાની પીંઠની ભસ્મ તોલા ૨ અને કાગડાની અધાર તોલા ૧ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી મેળવી, તૈયાર કરેલ મલમ લગાડવાથી નહિ રોગીતા ભયંકર મણુ તરતજ રોગાય છે.

૩૧-વૈદ્ય ગોવર્ધનરાવ-પાટણ

તબગરમીનો ઉપાય:-એળિયો તોલા ૧ અને દિકામાલી

તોલો ૧ એ લાગેલું જુદું જુદું કરી સવારમાં તોલો ૧ ના રિકામાંથી આપવી તથા સાંજે લે આન્દીજાર એકિયો સૂતી થમને આપવો. આ ઉપાય સાત દિવસ કરવાથી ખેલી ગરમી, શાર તથા પચ વગેરે લભામ રહોં મટે છે.

૩૨-ગાંધી કચરાસાત જેલસાત-પાટનું

માંકડી મૂનરે છે તેનો ઉપાય:-આ ઉપદય આપવી ૧.૫ લગાવણી લે કે મટે છે, પરંતુ તો પુનો રમ કાઢી તેમાં થવા ઉપરને. પગાટો મેનરને તે ઉપર ચાપાવું. જેની જગ્યા. જર. જનુ થકી નથી અને જગતી રાખાઈ લખ છે. તેમજ કાઢી રૂપ થમરને. નહીં એ જનુમરગિદ્ધ મે.

૩૩-૪૧ બચાનીમાંકર ગાચિંદન-સરન

ધક, મોરચુ, હરતાલ, મનસીલ, પારો, બોદાર, કાળા મરી, એલચી, ચિનીકળાલા અને ટંકળામ્મ એ સર્વ સરખે વજને લઈ, બારીક ખત કરી ધુપેલમાં, કરંજિયામાં અથવા ઠાપરેલમાં મેળવી ચોપડવું, જેથી ખસ, ચાંદાં વગેરે મટે છે.

૩૬-વંદ્ય નંદરામ પ્રાગલ્ભ-નાગેશી

૧. ગલગંડ તથા કંઠમાળના ઉપાય:- સરસવ, સેક-ટાની છાલ (સરગરાનાં મૂળની), અળસી, મૂળાનાં ખી, ચિત્રક-મૂળ, સાપની કાંચળીની ભસ્મ એ સર્વનું ભારીક ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં અથવા છાશમાં કે આકડાના દૂધમાં ઘૂંટી ઘાટો લેપ કરી લગાવવાથી અંધિને ફેડી નાખે છે. આ લેપ અંધિને ફેડી નાખવામાં ઘણોજ ઉત્તમ છે.

૨. ઉપરની ચીજોનું સમભાગે કરેલું ચૂર્ણ તોલા ૨, મરી તોલો ૦૫, નેપાળાની મીંજ તોલો ૦૫, આવચી તોલો ૦૫, હિંચુલ તોલો ૦૫, બારીક વાટી સરસિયું તેલ તોલા ૮ ભાર લઈ ગરમ કરી તેમાં મીઠુ તોલા ૨ નાખી પિગાળી ચૂર્ણ મેળવી મલમ કરવો. આ મલમની પટ્ટી ગલગંડ, કંઠમાળ અને હરેક નહિ ફૂટતાં દહોં ઉપર વગાવવાથી તે અંધિને ફેડી નાખે છે.

૩. ધારાં તથા ચાંદાં રુઆવવાનો મલમ:- તલનું તેલ તોલા ૧૦ અને મીઠુ તોલા ૨ લઈ, પ્રથમ તેલને કડાઈમાં ગરમ કરી તેમાં લીંબડાનાં પાનનો તથા ખીજડીનાં પાનનો પાંચ પાંચ તોલા રસ નાખી ફીણે બેસી જઈ તેલ સિદ્ધ થાય એટલે ગાળી લેવું. પછી તે તેલને પાછું કડાઈમાં નાખી તેમાં મીઠુ મેળવી ઝોગળી ગયા પછી રાજ તોલો ૦૫, બેરબં તોલો ૦૫, લોખાન તોલો ૦૫, રસ-કપૂર તોલો ૦૫, મોરચુ વાલ ૧, હીરાદખખણ તોલો ૦૫, ગાયના શિંગડાંની રાજ તોલો ૦૫, બોદાર તોલો ૦૫ અને સિંદૂર તોલો

૩૭-ટોડર ચંદુલાલ મુકુંદરાય-પાટણ

૧. અરૂઝ ચાંદી માટે:-રચકપૂર, સોનાગેર, ચીકણી સોપા-રીના દોલસા, કાચો, બોદાર અને કુંભાવેલી દંટકડી એ રાવે સમ-ભાગે લઈ બારીક વાટી દાળવાથી અરૂઝ ચાંદી રૂબાવા માંડશે. આ દવાથી અગન બળતી નથી, પણ ઠંડી છે.

૨. ખસ માટે અકરસીર:-પારો તોલો ૧, લાકડિયો ગં-ધક તોલો ૧ અને ગૂગળ તોલો ૧ લઈ, પ્રથમ પારાગંધકની કાજળી કરી ગૂગળને પથ્થર ઉપર નરમ કરી કાજળીમાં મેળવી ધી નાળી પ્રથમ બારીક લસોટી હાથ વગેરે જ્યાં ખસ થઈ હોય ત્યાં ચોપડવી. આથી ખસ, ચાંદી, ફોડા વગેરે મટી જશે. આ દવા ઠંડી છે તેમજ ફરીથી ખસ થતી નથી, એ અનુભવસિદ્ધ છે.

૩. દરાજ માટે:-ગમે તેવી સખત દાળી અથવા લાલ દરાજ થઈ હોય તો દારૂડીનાં મૂળ તોલો ૧ તથા કાળાં મરી પાંચ-ધી સાત વાટી, એક માસ પીવાથી દરાજ મટી શરીર સોના-જેવું બને છે.

૪. ખરજલું તથા દાદર માટે:-લાકડિયો ગંધક, ટંકણુ-ખાર અને રાજ લઈ વસગાળ ચૂર્ણ કરી બકરીના દૂધમાં નણુ ભોલાની સોગડી બનાવી, સૂકવી પાણીમાં ઘસી, દાદર અથવા ખર જવા ઉપર ચોપડવાથી ઠંડક વળે છે અને મટી જાય છે. ચળ આવતી નથી, અનુભવસિદ્ધ છે.

૫. લૂખસ માટે:-દારૂડીનાં મૂળ ચેર એક લઈ કપડે ચાળી તેમાં તલનું તેલ ચેર ૧ મેળવી ધીમી આંચે સીજવી, લૂગડાથી ચાળી લૂખસ ઉપર ચોપડવાથી તરત આરામ થાય છે.

૩૮-મહારાજ મગનલાલ રણછોડદાસ-ધંધુકાં
કપાસના છોડવામાંથી કપાસ કાઢ્યા પછી જે ઠાલિયાં (કાલાં)

રહે છે, તે દાઢિયાંને વાળની જરમ કરી બાકા કપાડીને કાઢી
તે જરમ લોક લોકો હઈ દુઝાયેતું મોરડું પાડ ૧ મેરડું
સાથે પુષ્પેશ મલમ ચાચ તેડતું મેરડી પુષ્પ ફેંટી મલમ લેવા
દરબો. અરસા લાવતની અંતરછાત, લોચની અંતર
પીપરની અંતરછાત, અરડમાની અંતરછાત અને લોમડાની જા
રછાત લાવી ડાઢિયાંની કડો પાડી તે ડાઢિયાંની પુષ્પ પેડે રા
તમેટો મલમ દિવસમાં લે અરસા ત્રણ વાર તપાસવે. અર
સમે તેડું અમરડું મરડું દરે તો પુષ્પ લેવા મારાત્રી
મામમ જામમ રડું જલે. આ મલમ લગાવવાનો અરસા
પડી દિવસમાં ત્રણ આ રસ પામ, તુલસીરે પડી
કપા યા જે છે અને રડ પુષ્પ જલથી લાવે છે રડે મલમ દરે
મલમ જાવડી દોષને રડીરે આ જામમ લેવાર છે મલે અરસે
અને આ રડિયને પુષ્પોડો મલમ લેવાર છે આ રડે

૨૨-૨-મુજાત રતનપાત્ર વિવેચી-સુગ

૧. પુષ્પોડો મારાત્રી-જરમ લેવામાં પાડવા ના પડે આ
જામી જામ, પડવા જામી જામ જામી જામી જામી જામી
મેરડે જામી જામી જામી મેરડે જામી જામી જામી જામી
રડે જામી જામી જામી જામી જામી જામી જામી જામી

૨. અરસાવા અરસે આ રસ લેવા ના પડે આ રસ
જામી જામી જામી જામી જામી જામી જામી જામી
જામી જામી જામી જામી જામી જામી જામી જામી
જામી જામી જામી જામી જામી જામી જામી જામી
જામી જામી જામી જામી જામી જામી જામી જામી

૨૫-મુક્તરોગ, કર્ણરોગ, નાસરોગ, મસ્તકરોગ અને નેત્રરોગ

મુખરોગ:-મુખરોગના પાંસદ પ્રકાર માધવનિદાનમાં વર્ણ-
યા છે, પરંતુ શારંગધરે મુખરોગના ચૂંવોતેર પ્રકાર વર્ણવ્યા છે;
૧૮લા માટે અને શારંગધરના મત પ્રમાણેના ચૂંવોતેર પ્રકારનું
કુન કરીએ છીએ. એ ચૂંવોતેર પ્રકારના રોગનું, તેનાં લક્ષણો
શું વર્ણન જોઈ હોય તો શારંગધરની ટીકા વાંચવી. અને માત્ર
ચોતેર પ્રકારના રોગોનાં નામો તથા સ્થાનો આપવામાં આવે છે.

વાતજ, પિત્તજ, કફજ, ત્રિદોષજ, રક્તજ, સ્તજ, માંસાણુંદ,
૧૯, જલાણુંદ, મેદોણુંદ અને અણુંદ એ પ્રકારે અગિયાર રોગ
માં થાય છે તથા દાહન, કૃમિદંતક, દંતહૃપ, કરાળ, દંતચાલ,
ચકંરા, અધિદંત, શાવદંત, દંતભેદ અને કપલિકા એ પ્રમાણે દશ
પ્રકારના રોગ દંતમાં થાય છે. તથા શીતાદ, કૃષ્ણકૃષ્ણ, દંતવિદ્રધિ,
પુષ્પુટ, અધિમાંસી, વિદર્ભ, મહાશોષિર, શોષિર, વાતનાડી, પિત્ત-
નાડી, કફનાડી, સન્નિપાતનાડી ને રક્તનાડી એ પ્રમાણે તેર પ્રકાર-
ના રોગ દંતના મૂળમાં થાય છે. તથા વાતજ, પિત્તજ, કફ-
જ, અધિનિહવા અને ઉપનિહવા એ પ્રમાણે છ પ્રકારના રોગ
જીભમાં થાય છે. તથા અણુંદ, તાલુપિટિકા, કચ્છપિ, તાલુસ-
હતિ, ગલતુડી, તાલુચોદ, તાલુપાક અને પુષ્પુટ એ પ્રકારે આઠ
પ્રકારના તાલુરોગ થાય છે. તથા વાતરોહિણી, પિત્તરોહિણી,
કફરોહિણી, ત્રિદોષરોહિણી, મેદરોહિણી, વૃંદ, ગલોદ, ગલવિદ્રધિ,
ખરટા, ખરહા, છુંડકેરી, સ્તમ્ભિ, તાલુક, અણુંદ, ગિલાયુ, વલય,
વાતગંઠ, કફગંઠ અને મેદગંઠ એ પ્રમાણે આદાર પ્રકારના કંઠ-

મૂળમાં જીવડા પડયા હોય અને દાંડે સોજે આવી અત્યંત દુઃખ-
લી હોય, તો રોગીને તડકે સુવાડી તેના કાનમાં તલવું તેલ મૂકવું.
જે મિનિટ પછી તે તેલ કાઢી નાખી તે કાનમાં આળવાનાં પાત-
રાંનો રસ નિચોવવો. એટલે દાંડમાંના તમામ કીડા જીવતા ને
જીવતા કાનને રસ્તે બહાર નીકળી જશે. અથવા લોંબરીંગણીના
બીજને દેવતા ઉપર મૂકી તેના ઉપર જિંદુ વાસણ ઢાંકી, તે વાસ-
ણમાં છિદ્ર કરી તેમાં બૂંગળી લેરવી તે બૂંગળી વાટે ધુમાડો દાંડને
તગાડે તો દાંડમાંના તમામ જીવડા મરીને બહાર નીકળી જશે.
આ બેઉ ઉપાય કયો પછી દાંડ ઉપર જે સોજે રહે, તેના ઉપર
સોજાની ગોળી અથવા આંબાહળદર, લોધર અને બોળ ઘસી
જેના કરી ચોપડવાથી સોજો જિતરી જાય છે. જો ગાલ યા દાંતની
નાડી પાકવાથી ગળસૂણાં થયાં હોય તો ઝેરકચૂરો, આમથું અને
'જીવું' કામડું પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી ચોપડવાથી ગળસૂણાં મટી
જાય છે. જો મોડું અથવા તાળવું પાક્યું હોય તો કાળા પાણી-
ના અથવા લીલા પાણીના કેાગળા કરવાથી તે મટી જાય છે. પણ
એટલું યાદ રાખવું કે, તે પાણીમાં બીજું સાદું પાણી ઉમેરી, તે
મેમાં ખમાય તેવું બનાવી કેાગળા કરાવવા. જો ગળામાં રોહિણી
રોગ થયો હોય તો ૪ માસ સુધી પચ્યાગૂગળની બખબે ગોળી
દિવસમાં ત્રણ વાર ખવડાવવાથી તે મટી જાય છે.

કષ્ઠરોગ:-કાનમાં થતા રોગો ત્રીસ પ્રકારના ગણવામાં
આવ્યા છે. તેમાં વાતકષ્ઠ, પિત્તકષ્ઠ, રક્તકષ્ઠ, કંક્રકષ્ઠ, સન્નિપાત-
કષ્ઠ, વિદ્રધિ, કષ્ઠશોથ, અર્બુદ, પૂતિકષ્ઠ, કણાવં, કષ્ઠહલ્લિકા,
બાધિયં, તન્નિકા, કંડુ, ચંક્રુલી, કૃમિકષ્ઠ, કણનાલ અને પૂતિ-
નાલ એ પ્રમાણે અઢાર જાતના રોગો કાનની નળીમાં થાય
છે. તથા ઉત્પાત, પાલિયોષ, વિદારી, દુઃખવર્ધન, પરિપોટ, લેહી
અને પિપ્પલી એ રીતે સાત પ્રકારના કષ્ઠપાલી રોગ થાય
આ. ૨૯

પ્રતિશ્વાય, પિત્ત પ્રતિશ્વાય, કફ પ્રતિશ્વાય, રક્ત પ્રતિશ્વાય, સન્નિપાત પ્રતિશ્વાય, આપિનસ, પૂતિનાશ, નાસાશ, શ્વેત્યુ, દાવ, નાસાનાહ, પૂતિરક્ત, અણુદ, દુષ્પિનસ, નાસારોપ, દાણુ-પાક, પુટસાવ અને દીપ્તક આ રીતે અઢાર પ્રકારના રોગો જાણી લેવા; પરંતુ એનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો જાણવા માટે અમે શારંગધરની ટીકા વાંચવાની ભલામણ કરીએ છીએ.

નાકના રોગમાં પ્રતિશ્વાય એટલે સળેખમનો રોગ સાધારણ છે. એમાં માથા ઉપર દિવેલ ઘસાવવું અથવા માથા પર તથા કપાળ ઉપર અફીજીનું પાણી કરી ચોપડવું. જો નાક ખૂલે નહિ અને બહુજ અકળામણ થતી હોય, તો કાયકજનું છોકું ઘણું ખારીક વાટી મગની દાળ જેટલું સૂંઘાડવાથી પુષ્કળ છીંકો આવીને નાક ખૂલી જશે. વધારે સૂંઘવાથી પુષ્કળ છીંકો આવી વખતે નાકમાંથી લોહી પડે છે, એટલા માટે સાચવીને સૂંઘાડવું.

મસ્તક તથા કપાળરોગ:-મસ્તકરોગ દશ પ્રકારના થાય છે. અર્ધાવલેદક, વાતજ શિરોલિતાપ, પિત્તજ શિરોલિતાપ, કફ-જ શિરોલિતાપ, રક્તજ શિરોલિતાપ, સન્નિપાતજ શિરોલિતાપ, સૂયોવત્, શિરઃપાક, કૃમિજ શિરોલિતાપ અને શંખક એ પ્રમાણે દશ પ્રકારના મસ્તકરોગ જાણવા. તથા ઉપશીર્ષક, અરુચિકા, વિદ્રધિ, ઠારુષ્ટ, પિટિકા, ઈંદ્રુક્ષ્મ, ખાલિત અને પલિત એ પ્રમાણે નવ પ્રકારના કપાળરોગ જાણવા.

કેટલાક રોગીના કપાળ ઉપર અને માથાના સાંધામાં લય-કર દુઃખાવો થાય છે. તેવા રોગીના નાકમાં ક્ષણધૃત જરા ગરમ કરી તેનાં ટીપાં મૂકવાથી તે મટી જાય છે અથવા નારાયણ તેલનાં ટીપાં મૂકવાથી મટી જાય છે. કેટલાક રોગીના કપાળના અને નાકના સાંધામાં ચાંદી પડે છે, ત્યારે નારાયણ તેલનાં ટીપાં મૂક-

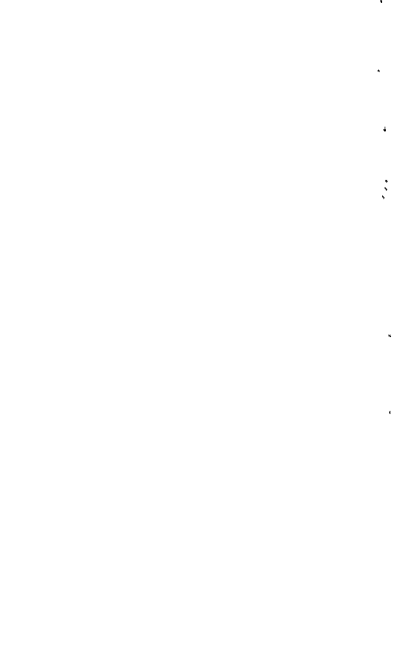
1

2

3

નેત્રરોગ:-આંખના રોગને માટે આયુર્વેદાચાર્યોએ બહુ લાંબો વિચાર કરી તેના ઘણા પ્રકાર ઠરાવેલા છે. શારંગધરે આંખના ચોરાણું પ્રકારના રોગ લખ્યા છે અને માધવનિદાને આંખના છોતેર પ્રકારના રોગ લખ્યા છે. પરંતુ માધવનિદાનનો ખુલાસો ઉપયોગી લાગવાથી આંખના રોગના સંપૂર્ણ નિદાન, સંપ્રાપ્તિ વગેરે માધવમતાનુસાર લખવામાં આવે છે.

નેત્રરોગના કારણમાં જણાવે છે કે, ગરમીથી અંગ તપ્યા પછી શીતળ જળમાં પેસવાથી (એમ કરવાથી એકદમ ઠંડી શરીરમાં વ્યાપી જવાથી શરીરની અંદરની ગરમી ઉપર ચડી નેત્રના તેજનો પરાલવ કરી, પછી તે ગરમી) નેત્રરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. આકાશમાં ખૂબ છેટે જિંએ કોઈ ચીજ પરાણે ધારીને નેવાથી, દિવસે જિંધવાથી, રાત્રે જાગવાથી, આંખમાં વરાળ કિંવા તત્ત્વ ધયેલી હવા પેસી જવાથી, પરસેવો થઈ તે પાછો નેત્રમાં સમાઈ જવાથી, નેત્રમાં ધૂળ જીડવાથી, જીલટીના વેગને રોકવાથી અથવા ઘણી જીલટી થવાથી, પાતળા અન્નપાનનું ઘણું સેવન કરવાથી મળ, મૂત્ર અને અપાનવાયુની ગતિને રોકવાથી, હંમેશાં રડવાથી, ખેંદ શખવાથી, ગુસ્સે થવાથી, મસ્તક પર કોઈ જાતનો પ્રહાર થવાથી, ઘણું મદ્યપાન કરવાથી, ઋતુવિપર્યય (ઉનાળામાં ઠંડી અને શિયાળામાં ગરમી) થવાથી, ક્લેશથી, કાંઈ વાગવાથી, ઘણા મૈથુનથી, આંસુ આવતાં રોકવાથી અને ઘણા સૂક્ષ્મ પદાર્થો નેવાથી, વાતાદિ દોષો નેત્રમાં રોગોત્પત્તિ કરે છે. કૃપિત ધયેલા વાતાદિ દોષો નેત્રોની રોગમાં પ્રવેશ કરી નેત્રનો ભાગ જ્યારે ઘેરી લે છે, ત્યારે તેમાંથી લયંકર નેત્રરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુ, પિત્ત, કંક, રક્ત, સ્તનિપાત અને આગંતુક આ દોષોથી યનાર બધા મળી નેત્રરોગ થવા અગાઉ તેનું કારણ અભિપ્રયંક થાય છે. વાયુ,

પામે છે, એટલે તેમાંથી ચાર પ્રકારના અધિમન્ય રોગ નેત્રમાં થાય છે. તેનાથી નેત્રમાં તીવ્ર વેદના થાય છે અને તે વેદના ચારે પ્રકારના અધિમન્યનું સામાન્ય લક્ષણ છે. જધું મસ્તક ઉપરથી ફેાઈએ ફેાડી નાખ્યું હોય એવી વેદના થાય છે. વલોણું વલોવાતું હોય તેવું કળતર થાય છે. બ્યાધિના પ્રભાવથી અર્ધા મસ્તકમાં દુઃખ થાય છે, આ રોગને અધિમન્ય રોગ કહે છે. અને તે ચારે અધિમન્યનાં લુહાં લુહાં લક્ષણો, ઉપર કહેલા ચાર પ્રકારના અભિધ્યંદ રોગ જેવાંજ થાય છે. ત્રલેખિક અધિમન્ય સાત દિવસમાં દૃષ્ટિનો નાશ કરે છે, રક્તઅધિમન્ય પાંચ દિવસે, વાતિક અધિમન્ય છ દિવસે અને પૈતિક અધિમન્ય ત્રણ દિવસે નાશ કરે છે.

જે નેત્રરોગમાં વેદના ઘણી થાય છે, નેત્રમાં લાલી ઘણી હોય તે કહોળાયલા જેવી ભલિન રહે છે, તેની અંદર રેતી ભરાઈ હોય તેમ ખૂંચે છે, સોયો ખોસ્થા જેવી પીડા થાય છે અને પાચ તથા પીયાના હોચા આવે છે, તેને આમયુક્ત નેત્રરોગ લક્ષણો. એવા રોગીની આંખમાં અંજન ન કરતાં હલકેા ખોરાક રોગીને ખવડાવવો અને આમને પચાવવા માટે ત્રિકુળાનો ઉકાળો પાવો જેથી નેત્રમાં ઘટા ઠણકા ઓછા થાય છે, વલૂર આવે છે, સોજો ઊતરી જાય છે, પીચા આવતા ઓછા થાય છે. બ્યારે આવાં લક્ષણો જણાય ત્યારે જલ્પુવું કે હવે આમ પચી ગયો છે.

જે આંખમાં પાકેલા ઊમરાના ફળ જેવો ચગયુક્ત નરમ સોજો થાય છે તેને નેત્રપાક કહે છે. નેત્રમાંથી પાણી અત્યંત ગળ્યા કરે છે અને પાચ તથા પીયાના થર બાજે છે. જે આંખમાં સોજો ચટ્ટા વગર નેત્રપાક થાય છે તેમાં સોજા સિવાય બીજાં બધાં લક્ષણો થાય છે; તે ત્રિદોષ અભિધ્યંદ લક્ષણો. વાતજ અધિમન્યની ઉપેક્ષા કરતાં એટલે વખતસર તેની દવા ન

લીધે આંખમાંથી અતિ ગરમી અને પુષ્કળ પાણી વહે છે, આ રોગ ને સમણશુક કહે છે અને તેનાથી આંખની અંદર પીડા થાય છે. જે ફૂલ આંખની કીકીની ઉપરજ થયું હોતું નથી જે આંખની અંદર ઊંડું ગયેલું હોતું નથી તથા જેમાં પાણી ઘણું નીકળતું નથી, જેમાં ખટકા આવતા નથી તથા એકની પડોશમાં એક એમ જોડકાં થયાં નથી, તે ફૂલ કદાચ સાધ્ય થાય છે.

અમણશુકનાં લક્ષણુઃ—અભિષ્યંદમાંથી ઉત્પન્ન થઈ કાળા ભાગમાં જે ફૂલ પડે છે અને જેમાં રૂમડી મૂક્યા જેવી પીડા થાય છે તથા જે ફૂલ શંખ, ચંદ્ર કે ઠંદેણના ફૂલ જેવું ધોળું હોય છે અથવા આકાશના વાદળા જેવું પાતળું હોય છે અને અમણુ એટલે શતરહિત હોય છે, તે સહેલાઈથી મટી શકે છે. જે અમણશુક આંખની અંદર ઊંડું ગરક થયેલું, બહુ થયેલું અને ઘણા દિવસનું જૂનું થયેલું હોય છે તેને સાધ્ય બાણવું. જે શુકની વચમાંનું માંસ તૂટી પડવાથી વચમાં છિદ્ર એટલે ખાટો પડે છે અથવા તેમ નહિ થતાં તેની વિરુદ્ધ થાય છે, એટલે શુકની આસપાસનું માંસ વૃદ્ધિ પામી શુકને ખાડામાં ઉતારે છે, એટલે તે વૃદ્ધિ પામેલું માંસ તેને ફરતું ઊપસી આવે છે. જે શુક એક જગ્યાએ ટકી ન રહેતાં આંખમાં ફરતું રહે છે અને જે રંગોથી બ્યાસ થવાને લીધે પાતળું થાય છે તથા જે આંખના અંદરના પડદામાં જિતરી પડ્યું હોય છે અને જે આસપાસ લાલ તથા વચમાં ધોળું હોય છે અને જે ઘણા દિવસનું જૂનું થયેલું હોય છે, તેવાં લક્ષણોવાળા ફૂલાને મટાડવાની આશા રાખવી નહિ. ફૂલ પડેલી આંખમાંથી અત્યંત ગરમ આંસુ વહી તેમાં ફેદલી ઊઠે છે અને આંખમાં પડેલું ફૂલ મગના દાણા જેવડું અને મગના જેવુંજ હોય છે, તે ફૂલ અસાધ્ય બાણવું. જે ફૂલ તેતર પંક્તિના રંગ જેવું કાળું હોય છે તે પણ અસાધ્ય બાણવું.

હોય છે, તે તે દોષનો જે રંગ હોય છે, તેવો દષ્ટિનો પણ થાય છે. જે દોષ નેત્રના નીચેના ભાગમાં રહેલો હોય છે તો પાંચેનું કથું દેખાતું નથી અને દોષ ઉપર હોય છે તો ફરતું કથું દેખાતું નથી. જે દોષ નેત્રની એક બાજુ પર હોય છે, તો બાજુ પરના પદાર્થ દેખતા નથી, પણ દોષ આંખની ચારે બાજુએ પ્રસરતાં પદાર્થોનાં સ્વરૂપ એકબીજાંથી મળેલાં દષ્ટિએ પડે છે. આંખની વચમાં કિંવા મધ્યે દોષનો સંચાર થતાં મોટા પદાર્થ નાના દેખાય છે. આંખનાં બાજે સ્થાનમાં એટલે ઉપરનીએ દોષ રહેલો હોય તો એકના જે પદાર્થો જેવામાં આવે છે, પણ જે દોષ અવ્યવસ્થિત હોય તો એક પદાર્થના અનેક પદાર્થો દેખાય છે. જે દષ્ટિગત રોગ તેના સ્થાનમાં વાકો રહ્યો હોય તો એક પદાર્થનાં જે કટકાં ક્યાં હોય તેવું દેખાય છે.

ચોથા પટલમાં ગણેલા દોષનાં લક્ષણુ:—જ્યારે દોષ આંખના ચોથા પટલમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તે દષ્ટિનો ચારે બાજુએથી અટકાવ કરે છે; તે વ્યાધિને લિંગનાશ કહે છે. આ અધકારમય રોગ પૂરેપૂરો વ્યાધ્યો નથી હોતો તે સમયે રોગીને આકાશમાંના ચંદ્ર, સૂર્ય, તારા વીજળી અને ચળકતા પ્રકાશ દેખાય છે. આંખના ત્રીજા પટલમાં સંચાર થયેલા કાચની (મોતિયાની) ઉપેક્ષા કરતાં એટલે સમયાનુસાર દવા નહિ કરતાં જે એમને એમ પડ્યો રહે તો તે દોષ તેમાંથી ખસી, ચોથા પટલમાં આવતાં તેને લિંગનાશ અને નીલિકાની સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. આ રોગ અસાધ્ય છે. જે વ્યાધિમાં વાયુને સંબંધ વિશેષ હોય છે, તો રોગી મલિન, લાલાશ પડતાં, વાકાં અને લગાર ફરતાં હોય એવાં રૂપો જુએ છે. પિત્તના સંબંધથી રોગી સૂર્ય, આગિયો કીટો, ઈંદ્રધનુષ્ય અને વીજળી, તેમાંનાં રૂપ અને નૃત્ય કરતા ગોર તથા સર્વ વસ્તુ આસમાની

રોગ થાય છે. પિત્તવિદગ્ધ દષ્ટિનાં લક્ષણુ:-પિત્ત દુષ્ટ યર્ષ
 વૃદ્ધિ પામવાથી જે માણસની દષ્ટિ પીળી થાય છે, તેને લીધે તે
 માણસ સઘળા પદાર્થોને પીળા રંગના જુએ છે, તે પિત્તવિદગ્ધ
 દષ્ટિ જાણવી. દિવાંધનાં લક્ષણુ:-નેત્રના ત્રીજા પડદામાં પિત્તનો
 પ્રવેશ થતાં રોગીને દિવસે દેખાતું નથી, પણ રાત્રે ઠંડીને લીધે
 પિત્ત ઝોાણું થવાથી સૂએ છે, તેને દિવાંધ જાણવો. જે રોગી
 પિત્તવિદગ્ધની જેઠે ધોળાં રૂપ જુએ તેને કંકવિદગ્ધ દષ્ટિવાળો
 જાણવો. નક્તાંધનાં લક્ષણુ:-જે કંક ત્રણે પડદામાં રહીને રોગી-
 ને રતાંધજો કરે છે, તો તેથી રાત્રે કશું સૂતું નથી, પણ દિવસે
 સૂતું તાપથી કંક ઝોાણે થવાને લીધે સારી જેઠે દેખાય છે.
 ધૂમ્રદર્શીનાં લક્ષણુ:-ચોક, જ્વર, પરિશ્રમ અને તાપથી મસ્તક-
 પિત્ત કુપિત થઈ દષ્ટિમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે તેથી સર્વ પદાર્થ
 રોગીને ધૂમ્રમય ધૂંધળા દેખાય છે. આ વ્યાધિને ચોકવિદગ્ધ દષ્ટિ
 પણ કહે છે અને તેનાથી કંક દિવસના પદાર્થો ધુમાડા સરખા
 દેખાય છે, પણ રાત્રે પિત્તનું બળ ઝોાણું થતાં તે નિર્મળ દેખ-
 વામાં આવે છે. બ્યારે પિત્ત દષ્ટિની વચ્ચે પ્રવેશ કરી રહેકું હોય
 છે, ત્યારે તેને મોટા પદાર્થો દિવસે નાના દેખાય છે, તેને દૂસ્વ-
 દષ્ટિ કહે છે. જે પુરુષની દષ્ટિ દોષોથી વ્યાપ્ત થઈ નોખિયાની
 આંખ જેઠે અજકે છે, તે માણસ દિવસમાં ઘણા પ્રકારનાં રૂપ કિંવા
 આકૃતિઓ નીરજે છે. આ રોગને નકુલાંધ કહે છે. જે દષ્ટિ વાયુ-
 થી વિકારયુક્ત થઈ અંદર સંકુચિત થાય છે અને તેમાં ઠણકા મારે
 છે તેને ગંભીર દષ્ટિ કહે છે. આગંતુકે લિંગનાશનાં લક્ષણુ:-
 અભિધાતજ લિંગનાશ જે પ્રકારના થાય છે. એક નિમિત્તજન્ય
 અને બીજો અનિમિત્તજન્ય. તે બેમાંથી શિરોભિતાપથી એટલે
 ઝેરી ઝાડનાં ફૂલ પરથી આવતા વાયુનો મસ્તક સાથે સ્પર્શ થવા-
 થી જે થાય છે, તે નિમિત્તજન્ય જાણવો. તેમાં રક્તાભિધ્વંનનાં

નથી, તેને ઉપનાહ કહે છે. વાતાદિ દોષ અથુભાગે સાધામાં સંચાર કરી, પછી તેને દોષના ચુષ્ણયુક્ત જે રસી ઝરે છે, તેને નેત્રનાડી કહે છે. તેના ચાર પ્રકાર છે. નેત્રનાડીમાં નેત્રના સાધા પર સોએ આવી તે પાકે છે અને તેમાંથી પર વહે છે, તેને પૂય-સ્નાવ કહે છે. નેત્રનાડીમાં સફેદ, જાડું અને ચીકણું પર વહે છે, તેને શ્લેષ્મસ્નાવ કહે છે. નેત્રનાડીમાં પુષ્કળ જીવું રક્ત વહે છે, તેને રક્તસ્નાવ કહે છે. નેત્રનાડીમાં સાધામાંથી હળદરના રંગનું પીળું ઉષ્ણ પાણી વહે છે તેને પિત્તસ્નાવ કહે છે. નેત્રના ઘોળા અને કાળા ભાગના સાધા પર લાલ, નાની અને ગોળ જે ફેલી થાય છે, તે ફેલીમાં જળતરા થઈ પાકે છે, તેને પર્વણી કહે છે અને તે સ્થાન પર પાંચ લક્ષણોવાળી જે મોટી પિટિકા બેઠે છે, તેને અદભુત કહે છે. આંખના ડોળા અને પોપચાના સાધામાં પડેલા ધણી જાતના કૃમિ વલૂર અને ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે અને કાળા તથા ઘોળા ભાગનો જ્યાં સાધો આવેલો છે, ત્યાં જઈ ડોળાના અંદરના ભાગને દુષ્ટ કરી, અંદર ફરે છે; તેને કૃમિચંચિ કહે છે. નેત્રના ડોળા પર જોયકાઈ આવેલી તથા જેવું મોડું અંદર આવેલું છે એવી, જે પિટિકા રાત્રી, મોટી અને ચળચુક્ત હોય છે, તેને ઉત્સંગ પિટિકા કહે છે. ડોળાની ઠેર પર કુંભિના ખીજ જેવી પિટિકા થાય છે અને તે ખીજી થતાં ફૂલે છે તથા ફાટ્યા પછી જેમાંથી રસી ઝરે છે, તે કુંભિકા કહેવાય છે. લાલ સરસવ જેવી, ચળવાળી, જડ, પૂંચનારી તથા લોહી ઝરનારી એવી જે પિટિકા થાય છે, તેને પોથકી કહે છે. આંખના ડોળા પર કઠણ અને મોટી પિટિકા થઈ આવી, તેની આસપાસ ઝીલી ફેલીઓ ફૂટી નીકળે છે, એટલે તે મોટી પિટિકા ફેડલીઓથી ચૂંચાય છે, તેને વર્ત્તશર્કરા કહે છે. (વર્ત્ત એટલે પાંપણ) કાકડીનાં બિયાં જેવડી, મંદ વેદનાવાળી, ચુંવાળી, ચળકતી, લગાર કઠણ એવી જે

અવ્યવસ્થિત થાય છે, તેને નિમેષ કહે છે. રક્તના સંબંધથી આંખના ડોળાની અંદરના ભાગ પર રાતા અને પોચા અંકુર થાય છે, તેને શોણિતાર્ષ કહે છે. આ અંકુરને વારંવાર કાપ્યા છતાં પણ તે પાછા વધે છે. નેત્રના ડોળા પર ઘોરના જેવડી મોટી, કઠણ, થળવાળી અને ચીકણી ગાંઠ બેઠે છે અને તે પાકતી નથી, તેને લગણુ કહે છે. વાતપિત્તાદિ ત્રણે દોષ કુપિત થવાથી આંખના ડોળા સૂજી આવે છે અને તેમાં છિદ્ર પડે છે. જેમાંથી કમળતંતુ પ્રમાણે અંદરથી પાણી ઝરે છે તેને ત્રિસવર્ત્મ કહે છે. વાતાદિ દોષ જ્યારે પોષ્યાનો સંકેત કરે છે, ત્યારે રોગીથી નેત્ર ઉઘાડી જોવાતું નથી, તેને કુચ્ચન કહે છે. વાયુથી નેત્રનાં પોષ્યાં ઉપરનાં નીચે થઈ જવાથી તે પરના કેશ ડોળાથી વારંવાર ઘસાય છે, તેથી ડોળાનો કાળો અને ઘોળો ભાગ સૂજી આવે છે અને વાળ મૂળમાંથી ખરી પડે છે; આ રોગને પદ્મસાત કહે છે. જો પ્રમાણે ઉત્સંગપિટિકાથી પદ્મસાત સુધીના જે રોગનું વર્ણન કરવામાં આંચું છે અને જેનાં લક્ષણમાં ડોળા ઉપર, ડોળા નીચે, ડોળાના સાંધામાં જોવાં લખવામાં આંચું છે તે તમામ, આંખના ઉપરના અને નીચેના પોષ્યામાં ગણવું. આંખનો ડોળો એટલે કાચ સમજવો નહિ. તેમ વર્ત્મ શબ્દનો અર્થ પાંપણ થાય છે; માટે તે ઉપર ધ્યાન આપવું. ફરીથી સંખ્યારૂપ ચિકિત્સાથી નેત્રરોગને કહું છું. સાંધાઓમાં જેનો આશય છે એવા નવ, પાંપણ વિષે યનારા એકવીસ, ઘોળા ભાગમાં અગિયાર, કાળા ભાગમાં યનારા ચાર, આખી આંખમાં સત્તર, દૃષ્ટિથી યનારા જાર અને બહારથી થવાવાળા બે છે. કુલ મળીને છોતેર રોગની ગણતરી માધવમતાનુસાર કરવામાં આવી છે. હવે ચારંગધરે આંખના ચોરાણું રોગ ગણ્યા છે. તેમાં પાંપણના ચોવીસ, ડોળાની સંધિના નવ, ડોળાના ઘોળા ભાગના તેર, ડોળાના કાળા ભાગના પાંચ,

ઠલેદન કફ, અવલંબન કફ અને રસનકફની શુદ્ધિ કરવાથી આખી દુનિયાના મનુષ્યમાત્રના અથવા પ્રાણીમાત્રના વીતરના અથવા સમઘાતુમય કે આમડી ઉપર થતા તમામ રોગો અથવા આમડીની ઉપર થઈને વીર્ય સુધી પહોંચતા કે વીર્યમાં ઉત્પન્ન થઈને આમડી સુધી આવતા તમામ રોગોની શાંતિ થાય છે. ભલે ઠેાંઠ પશુ જાતનો, ઠેાંઠ પશુ નામથી ઝોળખાતો, શરીરના ઠેાંઠ પશુ ભાગમાં ફેખાતો રોગ હોય, તો પશુ ત્રિદોષસિદ્ધાંતના નિયમ પ્રમાણે વાયુ, પિત્ત અને કફના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગનું કારણ છે એમ જાણવું. અને તે જાણ્યા પછી હીનયોગવાળાને વધારવાની, અતિયોગવાળાને ઘટાડવાની અને મિથ્યાયોગવાળાને સુધારવાની શુદ્ધિ રચવામાં આવે, તો તમામ રોગો એટલીજ ચિકિત્સાથી મટી શકે છે. પરંતુ વૈદ્યે બુદ્ધિપૂર્વક જે યોજના કરેલી હોય તે યોજનાને ધીરજથી વહન કરીને તેનો ભાર સહન કરવાની શક્તિ રોગીમાં હોવી જોઈએ. એટલા માટે આંખના ચોરાણું પ્રકાર ગણો કે છોતેર પ્રકાર ગણો, અથવા એનાથી વધારે કિંવા ઓછા પ્રકાર ગણો, પરંતુ આંખના ઓપધને માટે લેખન, રોપણ, આશ્રોતન, રનેહન અને તર્પણ આદિ ક્રિયાઓ કરવાથી તમામ રોગો સારા થાય છે. આ નિર્ગંધમાળાના પ્રથમ ભાગના દશમા નિર્ગંધમાં આંખના રોગો માટેનાં ઓપધો ઘણા પ્રકારનાં લખવામાં આવ્યાં છે, તો પણ તે સિવાયનાં બીજાં થોડાં ઓપધો જે અમારા અનુભવમાં આવેલાં છે, તે લખીને આ નિર્ગંધ સંપૂર્ણ કરીશું.

ધાણાનો પાક:-ધાણા એક ચેર લાવીને તેને એરા ખાંડવા કે, છોડાં જુદાં પડી જાય. પછી તેને ઝાટકીને છોડાં કાઢી નાખી, તે ધાણાની જેટલી દાળ નીકળે તેને ખૂણ ઝીણી ખાંડવી. (જેટલી ઝીણી ખંડાય તેટલો ચુલ્લુ વધે છે.) તે ખાંડેલા બૂકામાં બે તોલા ગાંદીના વરણ ચોળી નાખવા. પછી તે બૂકાને એક ચેર ચુલ્લકંદમાં

મુખરોગ, કર્જુરોગ, નાસારોગ, ગસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ ૯૧

સીલ તોલો ૧ લઈ, એને ખારીક વાટી કાળા સુરમામાં મેળવવાં.
પછી મોરચુ તોલો ૧ લઈ, તેનું ૧ શેર પાણી બનાવી, તે પાણી
સુરમામાં નાખતા જરૂં અને ખરલ કરતા જરૂં. તે વાટતાં વાટતાં
સુકાઈ જાય એટલે તે પ્રમાણે પાંચ શેર શુભાખજળ પચાવવું.
શુભાખજળ પચાવતાં પહેલાં તેમાં બે તોલા ખરાસ મેળવવો. શુભા-
ખજળ પચાવતાં પચાવતાં જ્યારે તે સુકાઈ જઈ ઘણો ખારીક
સુરમો થાય, ત્યારે શીશીમાં ભરી લેવો. આ સુરમો એકલો આંજ-
વાથી અથવા બળ્લુલાદિ સ્વરમાં સળી બોળી, પછી સુરમામાં
સળી બોળી, આંખમાં આંજવાથી આંખનાં ફૂલાં, છારી, આંખ,
આંખનાં ખીલ, આંખમાં પડતી ચાદીઓ, આંખમાં ફૂલતું માંસ
વગેરે આંખના ઘણા રોગને સારા કરે છે.

આંખમાં આંજવાનું કાજળ:-દટકડી તોલા ૪ અને
એલચી તોલા ૮ લઈ (છોડાં સાથે) એ બેને વાટીને વચગાળ
ચૂણું કરવું. પછી તેમાં ૧૬ તોલા ગાયનું ઘી મેળવવું. ત્યાર પછી
બૂના ચોપડાના કાગળ લખેલા હોય તે અથવા તે ન મળે તો
અમદાવાદી હાથના બનાવેલા સ્વદેશી કાગળ લઈને, તે કાગળ પર
ઘીમાં મેળવેલો ભૂકો ચોપડવો. તે જેટલા કાગળ પર ચોપડાય
તેટલા કાગળના જુદા જુદા વીંટા વાળવા. તેમાંથી એક વીંટાને
ધીપિયાથી પકડી એક બાજુથી સળગાવી, તેમાંથી જે ઘી ટપકે
તેને તાંબાના વાસણમાં ઓલવું અને જે વીંટો બળી રહે તેની
પોડી પણ તેજ ઘીમાં નાખવી. એવી રીતે તમામ કાગળના વીંટા
વાળવા. પછી તે ટપકેલું ઘી તથા કાગળની રાખને એકઠાં કરી,
રતમાં નાખી ખરાખર આઠ કલાક મદન કરવું. જે ઘી બળી
હોય અને મેશ લૂખી પડે તો બીજું ગાયનું ઘી ઉમેરવું.
તે ખારીકમાં ખારીક વટાય એટલે હાથેલીમાં મૂકી આંગળી
તપાસી જોવું. હાથેલીમાં જરા પણ કાંકરી ખૂંચે નહિ એવું

કુખરોગ, કબજોરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ ૯૧૯

ધણીજ ઠંડક વળે છે અને આંખનો મેલ કપાઈ, આંખ હંમેશાં તેજસ્વી તથા નિર્મળ રહે છે.

ઉપર પ્રમાણે આંખના વ્યાધિઓ મટાડવાના ઉપાયો આ નિર્ણયમાળાના પ્રથમ ભાગના દશમા નિર્ણયમાં અને ઉપર લખ્યા છે. આથી આંખના મોતિયા, પાંપણમાં ઊગતા વાળ (પ્રવાળા) અને આંખમાં થતો ડેયો એ ત્રણ સિન્નાયના તમામ આંખના રોગો સારા થાય છે. જેને એ વિદ્યામાં વધારે શોધખોળ કરવી હોય, તેણે શારંગધરસિંહતાના ત્રીજા ખંડમાં નેત્રરોગના પ્રકાર તથા રસરત્ન સમુચ્ચયના ૨૩ મા અધ્યાયમાં નેત્રરોગના લખેલા ઉપાયો અજમાવી લેવાની અને અનુભવ મેળવવાની અમે ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ. નેત્રરોગને માટે આપણા વૈદ્યરાજે યજ્ઞ પાઠળ જણાયા છે; એટલા માટે આ નિર્ણયમાં નેત્રરોગનું વર્ણન સંપૂર્ણ રીતે કરી, તેના ઉપાયો જે જે અમારા અનુભવમાં હતા તે લખી, જાકીનો અનુભવ કરવાનો પ્રયાસ અમારા વિદ્વાન અને ઉદ્યોગી વૈદ્યરાજેને સોંપી, આ નિર્ણય સમાપ્ત કરીએ છીએ.

મુખ, કર્ણ, નાસા, મસ્તક અને નેત્રરોગના ઉપાયો

૧-યતિશ્રી રવિહંસજી દીપહંસજી-સુરત

૧. આગરુ પૂતિગંધા:-જાયફળ, લાવંત્રી, ડમરાની માંજરે, પાતરાં, કેશર અને ગોળ સમભાગે લઈ બારીક વાટી ચણા લેવડી ગોળી કરી, દિવસમાં ત્રણ વાર અકેક ગોળી મોંમાં રખાવી રસ ગળાવવો, જેથી મોઢાની દુર્ગંધ મટે છે.

૨. મોઢાની દવા:-આમળાં શેર ૦૧ લાવી પાણી શેર ૫ માં પૂળ ઉકાળવાં. તે ઠંડું પડે એટલે તેમાં હાથ ઘાલી પૂળ યોગવાં અને ગાળીને કાચના ચીશામાં ભરી રાખી, તેના ઠેંગળા

ખારીક વાટી દતિ ઘસવાથી હાલતા દાંત અને ઘણી વેદના થતી હોય તો તે મટે છે.

૨. કોગળા:-કાળી દ્રાક્ષ, હારુહળદર, ધમાસો, ત્રિકુળા અને જૂધનાં પાતરાં સમભાગે લઈ, ઉકાળીને તેના કોગળા કરાથી મોઢાની ગરમી, ચાંદી અને ફૂલેલાં અવાળુ વગેરે મટે છે.

૩. દંતમંજન:-કુંભાવેલું ગોરચૂચુ ભાગ ૧૦, કુંભાવેલી ટંકણખાર ભાગ ૨૦, કુંભાવેલી ફટકડી ભાગ ૩૦, સુધારી ચાક ભાગ ૪૦, તજ ભાગ ૨ અને લવિંગ ભાગ ૨ લઈ, એ સર્વ વસ્તુ ઘણીજ ખારીક કરી વચ્ચગાળ ચૂષું બનાવવું. સવારે દાંતણુ કરતી વખતે તેણું મંજન કરીને ઘણી વાર સુધી મોં નીગળતું રાખી મોઢામાંથી પાણી બરાબર ઝરી જવા દેવું. એટલે દાંત સ્વચ્છ થઈ તેના પરનો મેલ જિખડી જાય છે, દાંતનાં પેઢામાંથી લોહી નીકળતું બંધ થાય છે ને ચઢેલાં અવાળુ પણ મટી જાય છે. આ મંજન ઘસતાં પેટમાં જશે તો જિલટી થશે, માટે પેટમાં જવા દેવું નહિ.

૪. લોધર, રસવાંતી અને ગોથ સમભાગે લઈ ખારીક વાટી દાંત પર ઘસવાથી દાંતનાં પેઢા મજબૂત થાય છે અને દાંતમાંથી લોહી નીકળતું હોય તો બંધ થાય છે.

૫. કોગળા:-ટંકણખાર વાલ ૪, ફસ તોલા પાણીમાં મેળવી તેના કોગળા કરાવવા, જેથી મોઢામાંની ચાંદી તથા હાલ ઉપરની ચાંદી મટી જાય છે.

૬. દંતમંજન:-દિવેલીનો જોળ શેર ગાળ, બદામનાં છોડાં શેર ગાળ, હરુ શેર બે આનીભાર, માયાં નંગ ૬ અને મીઠું શેર ૧ લઈ, જોળને ઝીણો ખાંડી ચાળણીથી ચાળવો. બદામનાં છોડાંને ઠીકરામાં નાખી બાળતાં અંગારા જેવાં થાય એટલે વાટી નાખવાં. હરુ તથા માયાંને પણ ખારીક વાટવાં અને એ સર્વેને મેળવી

મુખરૈગ, કર્ણરૈગ, નારારૈગ, મસ્તકરૈગ ને નેત્રરૈગ ૯૨૩

૫. કુલાવેલ ટંકણ મધ સાથે મેળવી મોમાં ચાંદી પડી હોય ત્યાં ચોપડવાથી રુઝાઈ જાય છે.

૬. દંતમંજન:-પતંગનું લાકડું, લોખર, મચ્છ, હીરાકરી, કુલાવેલ ફટકડી અને માયુંફળ એ અઢેક તોલો તથા કપૂર તોલો ૦૧ મેળવી ચૂણું કરી દાંતે ઘસવાથી દાંત હાલતા હોય તે મજ-ખૂત થાય છે.

૭. દંતમંજન ધીભૂં:-કુલાવેલ ફટકડી તોલા ૨, ચાક તોલા ૮, કુલાવેલ મોરચૂથુ તોલો ૦૧, સમુદ્રદીણુ તોલા ૪, સોના-ગેરુ તોલા ૩ અને કપૂર તોલો ૦૧ લંછ બધાં એકત્ર કરી દાંતે ઘસવાથી દાંતના પારામાંથી નીકળતું લોહી બંધ થાય છે.

૮. દંતમંજન ત્રીભૂં:-કુલાવેલ ફટકડી, હીરામોળ અને બહામનાં છોડાંનાં કોલસા એ દરેક ૨૧૧ તોલા, સમુદ્રદીણુ તોલા ૫ સાથે મેળવી દાંતે ઘસવાથી દાંત સફેદ થાય છે.

૯. ખજૂરના કળિયા, લોંચરીંગણનાં ખીજ, રાયણનાં ખીજ, મૂળાનાં ખીજ, કેરડાની ફૂંપજો, સાણખાર અને ઘી લઈ બધાં મિશ્ર કરી હેવતા ઉપર મૂકી તેની ધૂણી લેવાથી દાંત તથા દાંઢ ફાટી મટે છે.

૧૦. આકડાનું મૂળ દાંતે ઘસવાથી કળતર મટે છે.

૧૧. પીપળાની વડવાઈનું તાણું દાંતણુ કરવાથી દાંત મજ-ખૂત થાય છે.

૧૨. દાંઢ પોલી હોય તે માટે:-તમાકું, અફીણ અને હીમડાની ફૂંપજો સરખેવજને લઈ વાટી નાની ગોળીઓ બનાવી, તે અગર દાંઢની પોલમાં મૂકવાથી આરામ થાય છે; તેમજ રંગવાનો શુંદર દાંઢમાં રાખવો અથવા ચમારદુધેલીનાં પાન દાંઢમાં રાખવાથી કળતર અને પીડા મટે છે.

મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મરતકરોગ ને નેત્રરોગ દરમિયાન

૯-વૈદ્ય નૂરમહમદ હમીર-રાજકોટ

મોઢાનાં છાલાં માટે:-ખાવળનાં પાન તથા પરડા, ફટકડી, આસરોટ, મેંદીનાં પાન અને ચણોઢીનાં પાન એ ગ્રવંતુ સમભાગે ચૂર્ણ કરી મોંમાં રાખવાથી મોઢાનાં છાલાં, ગરમી વગેરે મટે છે.

૧૦-ત્ર્યક્ષયારી આત્મારામ ત્રિવેદી

મોઢાનું આગરુ:-ઉપલેટ, દારુહંગદર, લોધર, મોય, મજીક, કાગીપકાડ, કડુ, માલકાંકણી, કાંટાસરિયાનાં મૂળ અને હંગદર સર્વ સમભાગે લઈ, વાટી ચૂર્ણ કરી હાલિ ઘસવાથી આગરુ પીડવાળું અથવા લોઢીવાળું મટે છે.

૧૧-અક્ષર પુરુષોત્તમ ઔપધાલય-સારસા

મુખપાક માટે:-ખાવળનાં (પીળાં) ફૂલ છાંયડે સૂકવી વલ્લગાળ કરી, મધમાં ચણા જેવડી ગોળી વાળી મોંમાં રાખી થૂંકતા જવું. આથી મોઢામાં ગમે તે જાતના ફેાહા થયા હોય, એક પાઈ જેવડી ચાંદી પડી હોય, ખોરાક ખાઈ શકાતો ન હોય અથવા ગમે તેવો દુષ્ટ મુખપાક થયો હોય, તેને પણ આ ગોળીથી મટી જાય છે. આ ગોળી મોંમાં રાખી રસ જહાર થૂંકતા જવું અથવા પેટમાં જવા દેવાથી પણ કાંઈ નુકસાન નથી. ઉપરોક્ત ઉપચારથી બેત્રણ દિવસમાં દુષ્ટ રોગનો સહંતર નાશ થાય છે.

૧૨-વૈદ્ય પ્રભાશંકર વૃંદાવનદાસ-વંધુકા

દંતમંજન:-જીરું તોલો ૧, મીઠું તોલો ૦૫ અને મુલ-તાની માટી તોલો ૦૧ વાટી ચૂર્ણ કરી દાંતણુ સાથે ઘસવાથી દાંત ઉપરનો પીળો ચર નીકળી જઈ સાફ થાય છે તથા મોં સ્વાસ્થ્ય થાય છે.

મુખરોગ, કપૂરો રોગ, નારારોગ, મરતકરોગ ને નેત્રરોગ

૧૬-વૈધ જમનાદાસ મદનજી વિદ્યાગુપ્ત-વૈરાવળ
દંતમંજન:-ચાક ૨, કપૂર ૦૧, તજ ૦૧, અજમો ૧, માયુ
ફળ ૧ અને ગોરચયુ કુલાવેલું તોલા ૦૧= બાર વાટી ચૂર્ણ કર
દાંતે ઘસવાથી દાંતના રોગ મટે છે.

૧૭-વૈધ રવિકાંત અને શાન્તિકાંત-ખાસંભા
સૌભાગ્યપ્રવાહી:-(અમારી બનાવટ) કુલાવેલી ફટકડી
તોલો ૧૧, લેહીમધનું ચૂર્ણ તોલો ૧૧, ટંકજીખાર કુલાવેલો તોલા
૨૧, વીસ તોલા સાકરનું સરળત (ચાસળી) બનાવી ઠંધા બાદ
ઉપરની વસ્તુઓ ગેળવી રીરીમાં ભરી રાખવું. તે ૩ વડે અથવા
પીંછી વડે મોઢામાં તથા ગળામાં ફેરવવાથી મુખશત, ધારાં, દાદા,
રતવા, ચોળિયા વગેરે મટે છે. અમે આ દવાનો ઘણા વખતથી
ઉપયોગ કરીએ છીએ.

૧૮-વૈધ ધીરાબાવા ગુમાનબાવા-સણિયાતળાવ
દાદનો દુખાવો:-આકડાની કૂંપળનાં ઝીણાં પાન લાવી
સહેજ પાણી મૂકીને રસ કાઢી તે રસ કાનમાં મૂકવાથી દાદ નરમ
પડે છે. આ રસ ડાખી દાદ દુખતી હોય તો જમણી બાજુના
કાનમાં મૂકવો અને જમણી દાદ દુખતી હોય તો ડાબા કાનમાં
મૂકવાથી દરદીને આરામ થાય છે, એ અનુભવસિદ્ધ છે.

૧૯-વૈધ આણંદજી અને પીતાંબર સવજી-ઉના
દાંતનાં પેદાં ચટવાં:-તાવડીની ગ્રેથ દિવસમાં બે વખત
પોચે હાથે ઘસી ફટકડીના પાણીના ઠોંગળા કરવાથી દાંતનાં પેદાં
ચઢેલાં હોય તે મટે છે.

૨૦-સાધુ ગંગાદાસજી સેવાદાસજી-સુરત
દંતમંજન:-ચાક તોલા ૬, દાડમનાં ફૂલ તોલા ૬, આમળાં

ગરમ પાણીમાં મીઠું નાખી વારંવાર કોમળા કરવા. પોલાણ થઈ ગઈ હોય તથા દુખાવો હોય ત્યાં અકલગરો તોલો ૧ અને ગુદ ટંકણ તોલો ૦૧ મેળવી ધીમે ધીમે ઘસવું અગર દુખાવું અને લાળ નીકળવા દેવી. આથી કળતર તથા દુખાવો જલદીથી મટી જશે અને નસ્તર સુકાવવાની જરૂર નહિ રહે. પાન ખાવાં નહિ તેમજ અથાણાં વગેરે ગરમ ખોરાક ખાવો નહિ.

તમાકુ ઊંચી સારી ભરતી તોલો ૧, અકલગરો તોલો ૦૧, ઘોડાવજ તોલો ૦૧, સૂંઠ તોલો ૦૧, મરી તોલો ૦૧, પીપર તોલો ૦૧, સિંધવ તોલો ૦૧ અને ચેકેલું છૂંતું તોલો ૦૧ ખારીક વાટી દાંતે ઘસવાથી દાંતનો દુખાવો તુરત મટે છે.

—વૈદ્યાચી એસ. એન. બર્મન-સુરત

સુખપાક માટે:—શંખછૂંતું, સોનાગરુ, વરિયાળી, હીમછૂં-હરડે, દુદકડી, ચિનીકળાલા, ગુલાબનાં ફૂલ અને એલચી એ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી મોઢામાં ઘસવાથી સર્વ પ્રકારનું આવેલું મોઢું મટે છે; તેમજ કોઈએ મોઢું આપ્પું હોય તો તે પણ મટે છે.

—વૈદ પ્રાણસંકર-સમતી

૧. દાંતમંજન:—દાડમની છાલનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણ અરુણોદય વેળાએ દાંત ઉપર ઘસવાથી હાલતા દાંત વજ્રસમાન મજબૂત થાય છે.

૨. દાંત હાલતા હોય અને દુખાવો થતો હોય તો તે દાંતમાં અકલગરો મૂકવાથી એકદમ આરામ થઈ જાય છે.

૩. લવિંગના અર્કમાં પૂમડું બોળીને દુખતા દાંત ઉપર મૂકવાથી આરામ થાય છે.

—એક પૈદરાજ જેમનું નામદામ મળ્યું નથી

૧. દાંતનાં અવાળુ:—જો દાંતનાં અવાળુ ફૂટ્યાં હોય તો

૩. તલનું તેલ ચેર બા, કમરાનાં પાતરાંનો રસ ચેર બા એ બેને એકઠાં કરી ચૂલે ચડાવવાં. રસ બળી જાય અને તેલ માત્ર બાકી રહે એટલે ઉતારવું. આ તેલ બનાવવા વાસણ મોઢું લેવું, કારણ કે પુષ્કળ ઊંચરો ચઢે છે અને ઊંચળતાં રસનો લોચો અથવા ગોળો બની જાય તો પણ ગળરાવું નહિ, કારણ કે રસ બળી ગયા પછી બધું એકરસ થઈ જાય છે. એ તેલથી પણ કાનનાં તમામ દર્દો મટે છે.

—પતિત્રી ત્રિવિકસણ દીપકસંહ્ય—સુરત

લીમસેનાદિ તેલ:—તલનું તેલ ચેર બા, લસણ તોલો ૧, અને અજમા તોલો ૧ લેવાં. પ્રથમ તેલ લઈ ચૂલે ચડાવી કકડી રહે એટલે તેમાં લસણ તથા અજમા નાખી, તે બળીને કાલસા જેવું ઠાણું પડી જાય ત્યારે નીચે ઉતારી ઠંડું પાડી ગાળી, સવારસાંજ બન્ને દીપાં કાનમાં પાડી ૩ દબાવવું તથા બહાર સાબરશિંશુ, ઘોડાવજ, સૂંઠ, હિંગ અને સેકટાનું મૂળ પાણીમાં ઘસી કાનની આજુબાજુ ચોપડવું. આ લેપ ખડબડાવી ચોપડવો, જેથી કાનના તમામ રોગોને મટાડે છે.

—યૈષ્ઠ મનસુખગ્રામ લક્ષ્મીનાર્થ—સુરત

કાનમાં દુખાવો બહુ થતો હોય તો અફીણના અર્કનું દીપું પાડવું તથા કાનની નળીની આસપાસ ચોપડવું. કાનમાં ઠંડીયો વગેરે કાંઈ બરાબ ગયું હોય તો તલનું તેલ મૂકી બીજે દિવસે ગરમ પાણીની પિચકારીથી કાન ધોવો, જેથી અંદર બરાચેલી વસ્તુ સહેલાઈથી બહાર નીકળી વરશે.

—યૈષ્ઠ જમનાદાસ મદનજી વૈષ્ણવ—વેરાવળ

લોંચરીગણીનાં બી કડછીમાં મૂકવાં. પછી તે કડછીને દેવતા પર મૂકી ઉપર જૂંગળી મૂકી પુમાડો કાનમાં બરાબર જઈ શકે

+

||

||

||

||

||

||

||

રીને સહેવાય તેવું થાય ત્યારે ૩ વટે કાનમાં ટીપાં પાડવાથી દુ-
ખાવો અને ચસકા મટે છે. હંમેશાં ગરમ કરીને ઉપયોગમાં લેવું.
દૂધ-ખાંડ ખાવાં નહિ. બહેરાશ માટે લાંબા દિવસ સેવન કરવું.

—વૈદ્ય કચરાલાલ જેઠાલાલ ગાંધી-પાટણ

કણ્ઠ-નાડી રોગ:-જેના કાનમાંથી પર નીકળતું હોય, પર
દુર્ગંધ મારતું હોય, કાનની નળીમાં સોજો હોય અને ગાથું દુ-
ખતું હોય તેવા રોગીના કાનમાં ચોખ્ખા ટરપેન્ડાઈન તેલનાં ત્રણ
ટીપાં સંજસવાર નાખવાથી જલદી આરામ થાય છે. એક કણ્ઠ-
નાડીના દરદીને ઘણાં ઓસડ કરવા છતાં નહિ મટેલાને આ ઉપા-
યથી તરત ફાયદો થયો હતો.

—વૈદ્ય શ્રીધર ભાટ્ટારાવ દાણે-આકોટ (વરાહ)

૧. નાકના રોગના ઉપાય:-ગંધેડાનાં સૂકાં લીંડાં ઉપર
પાણી છાંટી તેની ગંધનો નાસ લેવાથી નાકમાંથી વહેતું લોહી
બંધ થાય છે. તેમજ વાગવાથી ધા પડ્યો હોય તો ગંધેડાનાં લીંડાં
પર પાણી છાંટી તે દળાવી દેવાથી ધાતું લોહી પણ બંધ થઈ જાય છે.

—વૈદ્ય ઈશ્વરભાઈ રતનભાઈ ત્રિવેદી-સુરત

પીનસ:-આરવીકપૂર અને કળીચૂનો ગાયના ધીમાં ખૂબ
વાટી સૂંઘવું અને મગજમાં ખરાબર ઊતરવા દેવું. આ પ્રયોગ
દિન ત્રણથી સાત સુધી કરવાથી પીનસ તથા મગજમાં જંતુ હોય
તો તે નીકળીને સારું થાય છે.

—વૈદ્ય વસંતદાસ નરોત્તમદાસ-બરુચ

પીનસ:-એ નાકવું દરદ છે. શરૂઆતમાં નાકમાંથી ખરાબ
વાસ નીકળે છે, પછી પર જેવી રસી નીકળવા માંડે છે, પછી
ચીપડા બંધાય છે, પછી લોહી પડે છે, પછી દીડા નીકળે અને
છેવટે નાક ખેંસી જાય છે. તેને માટે અગારો અનુભવસિદ્ધ ઉપાય
નીચે પ્રમાણે છે:—

થી ભરાઈ ગયેલી વસ્તુ નીકળી જશે. પ્રસવ જલદી ન થતો હોય તો આ દવા આપવી નહિ, કારણ કે છીંકના જોરથી ગર્ભ આઠો પડી જાય છે. તાવના દરદીને શરીરે ગરમ કપડાં ઓરાદી દવા સૂંઘાડવાથી પરસેવો થઈ તાવ નરમ પડી જાય છે. ખાસ સૂચના એટલી કરવી કે છીંકો ખાતી વખતે મોઢું બંધ રાખવું; કારણ કે મોઢું ખુલ્લું રાખવાથી દવા ગળામાં જઈ સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે તથા અગન બળે છે. પીનસવાળાને ધીનું તથા આ દવાનું બંનેનું નરય સાથેજ આપવું.

૩. નસકોરી ફૂટવીઃ-નસકોરી ફૂટતી હોય તો ફટકડીનું ચૂર્ણ સૂંઘાડવું તથા તેનું પાણી બનાવી નાકમાં મૂકવું, જેથી તુરત બંધ થઈ જાય છે.

—વૈદ્ય નરગદમદ હમીર-રામકોટ

૧. માથાના રોગના ઉપાયઃ-ત્રણ દાણા બદામનો મગજ અને ત્રણ દાણા કાળાં મરી ગાયના ધીમાં ઠંકડાવી, બદામ અને મરી કાઢી લઈ, ખમાય તેવું ગરમ ઘી, નાકમાં સૂંઘવું અને તળેલી બદામ તથા મરી ચાવી જઈ ઉપરથી દૂધ પીવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સવારસાંજ કરવાથી સખતમાં સખત આદાશીશી મટી જાય છે.

૨. સુખડનો વહેર તોલા ૨ અને પાળો તોલા ૧ એ બેને બારીક વાટી તેની લૂગદી માય એટલું તેમાં જોરડિયું તેલ મેળવી, તે લૂગદી તાળવા ઉપરના વાળ સાફ કરાવીને તે ઉપર મૂકવાથી, ગરમીથી, લોહીઉકાળાથી, પિત્તથી, મૂછો આવ્યા પછી અને બેશુદ્ધ થયા પછી માથું અત્યંત દુઃખનું હોય તે ત્રણ દિવસમાં મટી જાય છે.

—પતિથી રવિદાસજી દીપદાસજી-મુરત

નળનાઈથી માથું દુખવુંઃ-કવચાં તોલા ૪, પોળી ચણી

મરી નંગ ૭ વાટી એક બે માસ પીવાથી મગજની શરદી મટે છે.
—વૈવ દત્તાત્રેય લાગવાનજી

માથાનો દુખાવો:-થોડા કાચા ચોખ્ખા લઈ તેમાં બે લવિંગ નાખી, ખૂબ બારીક વાટી, પાણી મૂકી લસોટી, ચંદનની માફક લેપ કરવાથી માથાનો દુખાવો જલદી મટી જાય છે.
—વૈવ પ્રભાસંકર શંદારનદાસ-ધંધુકા

૧. ઝામરવા માટે:-ચણોડીનું મૂળ પાણીમાં ઘસી થોડા દિવસ સૂંઘવું.

૨. આકડાના દૂધમાં પલાળી સૂકવેલી અડાયાંની રાખ સૂંઘવાથી પીનસ મટે છે, તથા છી કે આવી પ્રલેપન નીકળી જાય છે.
—માસ્તર નરભોરામ દરશરત-નરાયણ

નાગની માત્રા:-કુલાવેલું મોરચૂથુ તોલો ૧, વછનાગ તોલા ૨, કાચી ફટકડી તોલા ૨ અને ઠાળાં મરી તોલા ૮ લઈ પ્રથમ મોરચૂથુ કુલાવી રાખવું તથા વછનાગને લોઢાની કઠાઈમાં રાખોડી રંગનો ધાત ત્યાં સુધી બાળવો. પછી બધી વસ્તુ લેગી કરી બારીક વાટી એકથી બે રતી સુધી પીપર વાલ ૧ તથા મધ સાથે ચાટવું અથવા ધી-મધમાં ચાટવું અને તરતજ ઉપરથી કથુંક ખાવું; નહિ તો ઊલટી થઈ જશે, હવા નીકળી જશે અને ગભરામણ થશે. આ દવાથી અગ્નિની મંદતા, મગજનું ફરવું, વાયુ, મૂત્રી, કૃમિ, છાશજવર આદિને મટાડે છે. જાયફળ તોલો ૦૧ ઘસી, તેમાં આ દવા વાલ ૧ મેળવી, ચોપડવાથી માથાનો દુખાવો મટી જાય છે.
—વૈવ મલિયંકર ભાનુસંકર-વસસાડ

૧. ઝામરવા માટે:-નગોડનાં પાન વાટી ગાયના દૂધમાં ખદખદાવી માથે બાંધવાથી મટી જાય છે.

મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ હૃદય

૪. ધોળી કરેણું મૂળ ઘસીને સૂંઘવાથી મસ્તકરોગ મટે છે
—વૈવ મનસુખલાલ લલ્લુભાઈ-સુરત

૧. મસ્તકનો દુખાવો:-હથેલીનું મૂળ, તગર, શતાવરી, મોટી હરડે, દોડીનો રસ, રાતના, સિંધવ, વાવડિંગ, જેઠીમધ, સૂંઠ અને એરંડમૂળ એ દરેક તોલો તોલો અને બાંગરાનો રસ તોલો ૫, તલનું તેલ તોલો ૧૫ અને બકરીનું દૂધ તોલો ૧૦ એ સર્વને વાટી તેનું તેલ કાઢી, તે તેલનાં છ ટીપાં નાકમાં મૂકવાથી માથાનો દુખાવો મટી જાય છે.

૨. મગજતરી બધી જાતની મળી શેર ગા, બદામ શેર ગા, સાકર શેર ૨, ખસખસ શેર ગા, ધોળાં મરી તોલો ગા, નાગકે-શર તોલો ૧ અને એલચી તોલો ૧ લઈ, સાકર સિવાય સર્વ વસ્તુનું વજ્રગાળ ચૂણું કરી, અડધો શેર દૂધ લઈ તેમાં આ ચૂણું એક અઘોળ નાખવું. પછી સાકર તોલો ૧ તથા ઘી તોલો ૧ નાખી હકાળી માત્ર સત્તારમાં પીવું અને બૂખ લાગે ત્યારે જમવું. આ પ્રયોગથી અવશ્ય મસ્તકના તમામ વ્યાધિ મટે છે.
—વૈવ કેસવલાલ હરિશંકર ભટ્ટ-કાપોદ્રા

૧. આદાશીશી માટે:-ખીપર, મરી અને લોધર સમભાગે ઈ બારીક વાટી ત્રણ દિવસ નરસ આપવાથી આદાશીશીનો વ્યાધિ મટે છે.

૨. કપાળના ઠીકા:-કડવી ફકડવેલનાં પાનનો રસ કાઢી વખત નરસ આપવાથી કપાળના ઠીકાની વ્યથા નાશ પામે છે.
—અમદાવાદના એક વૈવરાજ

આમરવાની અકસીર દવા:-બદામનો મગજ શેર ગા, તોલો ૧, સૂંઠ તોલો ૧૧, સાકર તોલો ૫ અને ખસખસ)- એ સર્વને વાટી કલાઈવાળા વાસણમાં શરી બંધ રાખવું.

1

2

3

4

કુલાવેલું મોરથૂથુ ૦૧૧ તોલો મેળવીને લીંબુના રસમાં ૧૨ કલાક ઘૂંટવું. સુકાય ત્યારે શીશીમાં ભરી તાંબાની સળીથી આંખમાં આંજવાથી ફૂલાં, છારી, આંખ વગેરે મટે છે.

૩. અંજનવર્તી:-નિમંજી, ચંખનાલિ, મરી, સમુદ્રકીણ, સાકર, રસવંતી, મનસીલ અને મરચીનાં ઈડાંનાં ફાતરાં સરખે લાગે લઈ ઝીણું વાટી ત્રિકુળાના ઉકાળામાં એક દિવસ ખલી ગોળી કરવી. પાણીમાં ઘસીને આંજવાથી આંખનાં તિમિર, પડળ, કાચખિંડુ, છારી, આંખ તથા ફૂલાંને મટાડે છે.

૪. ફૂલાંની ગોળી:-હીમજી હરડે, પલાશપાપડો, સિંધવ અને રતાંજી એ ચારેને પાણીમાં ખલી ગોળી કરી આંજવાથી ફૂલું મટી જાય છે.

૫. નયનામૃત અંજન:-પારો તોલો ૧, સીંધું તોલો ૧, કાળો સુરમો તોલો ૨ અને ખરાસ તોલો ૧ લઈ, એ સર્વેને સાથે ઘૂંટી સુરમો ખનાવી સળીથી આંખમાં આંજવાથી આંખના ઘણા રોગ મટે છે. સારી આંખવાળા આંજે તો આંખમાં કોઈ રોગ થતો નથી.

૬. કંઠો સુરમો:-કાળો સુરમો તોલો ૪, મોતીનો બૂકો તોલો ૧, ખરાસ તોલો ૨૧ અને દંકણખાર કુલાવેલો તોલો ૦૧૧ લઈ, એ સર્વેને શુભાખજનમાં આઠ દિવસ ખલ કરી, ખલતાં ખલતાં મુકાય ત્યારે શીશીમાં ભરી, સીસાની સળીથી આંજવાથી આંખના ઘણા રોગો મટે છે અને આંખને કંઠક આવે છે.

૭. ઘોળો સુરમો:-કુલાવેલો ફટકડી તોલો ૧, ખરાસ તોલો ૧, કુલાવેલો દંકણ તોલો ૦૧૧ અને ઘોળાં મરીના દાણા નંગ ૧૧ લઈ, એ સર્વેને ખલમાં વાટી સારી પેઠે ઘૂંટી આંજવા જેવું થાય એટલે શીશીમાં ભરી, સળીથી આંજવાથી આંખના ઘણા રોગોને મટાડે છે.

૩. આંખમાં નાખવાનાં ટીપાં:-ધંતૂરાનાં પાન, આમ-લીનાં પાન, છુરું, કાચી ફટકડી એ સર્વે અર્ધો અર્ધો તોલો અને અક્ષીણ એ આનીભાર એ સર્વેને ઝીણું વાટીને તેનું પાણી કરી કપડાથી ગાળી લઈ, એક શીશીમાં ભરી તેમાંથી દિવસમાં બે વખત આંખમાં ટીપાં નાખવાથી આવેલી આંખો મટે છે અને ત્રણ માસની અંદરનું તાણું ફૂલું કપાય છે. ઉપરની વાટેલી ચીજોની ચોટલી કરી આંખ ઉપર દાખ્યા કરવાથી આંખનો સોજો અને રતાશ મટી જાય છે.

૪. ત્રિકુળાનું ચૂણું તોલો ૧, ઘી તોલો ૧ અને મધ તોલો ૨ એ ત્રણેને મેળવી રાત્રે સૂતી વખતે દરરોજ ચાટે તો આંખનું તેજ વધે છે.

૫. રતધાંજાનો ઉપાય:-(૧) પીપરને છાશમાં ઘસીને આંખમાં અંજન કરવું. (૨) વરિયાળીના અક' સાથે મધ મેળવી આંખે આંજવું. (૩) મરી અને લવિંગ, ઘોઠાના મોનાં ફીણ સાથે ઘસીને આંખમાં આંજવાથી જલદી આરામ થાય છે. આ ત્રણે ઉપાયો રાત્રે આંજવાના છે.

૬. સમુદ્રફીણ, પીપર અને કાળાં મરી સમભાગે લઈ વાટીને સુરમા જેવું કરવું. આ દવા રાત્રે સૂતી વખતે આંજવાથી ફૂલું, પકડો, રતાધાંજાપણું વગેરે આંખના વ્યાધિને ઘણો ફાયદો કરે છે.

૭. મરઘીનાં ખણેડાંની સફેદી તથા અંધેલીનું તેલ એ બેઉને મેળવી આંખ ઉપર ચોપડવાથી આંખની પાંપણના ખરી ગયેલા વાળ પાછા જોડે છે.

૮. હીમજ ઘીમાં તળેલી તોલો ૧૦, ગાયનાં દૂધનો માવો તોલો ૫, મોરચૂ તોલો ૧, ટંકણખાર તોલો ૧, રસવંતી તોલો ૧, ચોપેલી ચિમેડ તોલો ૧ અને જેઠીમધનો શીરો તોલો ૧ એ

પીવાથી ચક્રમાં ઊતરી જાય છે; તેની સાથે કરરોજ રાતના ઉપર જણાવેલો સુરમો આંખમાં આંજવો.

—વૈવ ધંધરજાગ રતનજાગ ત્રિવેદી-સુરત

નેત્રાંજન:—નરમાના રૂતું સૂતર એક અધોળ, ગાયતું ધી શેર ૦ા, સુરમો તોલો ૦ા, ઘોળી ચણોડીનાં ખીજ તોલો ૧, ખાપરિયું (જસતનાં ફૂલ) તોલો ૧, ખરાસ તોલો ૦, કુંવારનો ગરબ તોલો ૧, વાઘણતું દૂધ તોલો ૦, લીંછુ નંગ એકનો રસ, એલચીદાણા તોલો ૦ અને સાચાં મોતી તોલો ૦, આ સર્વ વસ્તુ પૈકી સૂતરની આંટીને ગાયના ધી શેર ૦ા માં ઘોળી મેશ પાડવી. સૂતરની આંટીની રાખોડી તથા મેશ ભેગી રાખવી અને ખાકીની તમામ જણસોને ખૂબ ખારીક વાટી મેશ મેળવી કાંસાની થાળીમાં કાંસાના માટકાથી સાત દિવસ ઘૂંટવું; રાતે કપડું ઢાંકવું. સાત દિવસ પૂરા થયા પછી સીસાની ઢાંખડીમાં ભરી રાખવું. આ નેત્રાંજન આંજવાથી આંખ ગળતી હોય તો બંધ થાય છે, મોતિયો કપાય, પીયો મટે, છાંયા મટે, આંખનું તેજ વધે, આંખ દુખવા આવી હોય તે મટે તથા એ સિવાયના આંખના ઘણા વ્યાધિઓને મટાડે છે, એ અનુભવસિદ્ધ છે. એ પ્રમાણે ચોં જેની પાસેથી આ નેત્રાંજન ઉતારી લીધું હતું, તેણે કહ્યું હતું. આ અંજન આંજવાથી આંખ લાલચોળ થઈ જાય છે અને ઊપડી આવે છે. માટે પ્રથમ એક આંખમાં આંજવું, એવું કહ્યું હતું. એક જણની આંખે ગિલ-કુલ દેખાતું નહોતું તેને આ અંજન સાત દિવસ આંજવાથી દેખાતું થયું હતું, પણ પ્રથમ આંખે લાલચોળ થઈ ઊડી આવી હતી.

—વૈવ વજ્રબદસ નરોત્તમદાસ શાહ-મરય

સૂર્યાદિ મિશ્રણ:—સૂરોખાર એક ચણોડીભાર, ફટકડી બે ચણોડીભાર અને જસતની ભસ્મ આઠ ચણોડીભાર લઈ એક તોલા

આંખની દવા:-ઐરંડતેલ ચેર ૧ લઈ એક વાઝણમાં નાખી ખૂણ ઉકાળવું. ઊકળ્યા પછી તેમાં મેરચુનુ તોડા ૨ બારીક વાટી નાખી ઉકાળવું અને ઉતારી લઈ માળીને શરી રાખવું. એ દિવેલ દિવસમાં એકથી ત્રણ વખત આંજવાથી ખરી ગયેલી પાંપલો પાછી ઊગે છે. વાખર, ચળ, લાઝાચ વગેરે આંખના રોગોને મટાડે છે. આબાલવૃદ્ધ સદુ કોઈને આ દવાથી સારો ફાયદો થાય છે. આ દવા અમારી બનાવેલી છે અને અનુભવચિદ્ર છે.

—કુમારથી દેવીસિંદણ જૂપનિવંદન-કોશખ

રત્નાકરકેનાદિ ચૂર્ણ:- (અમારી બનાવટ) ચમુદ્રકીણુ તોડા ૨, ફટકડી તોડો ૧, ભીમસેની વાઝ ૧ અને સાકર વાઝ ૮, બારીક વાટી ફેરું ને ફેરુંજ દિવસમાં બે વખત એકેક રતી આંજવું. આંજવાની વિધિ:-પ્રથમ ત્રિકુળાના પાણીથી આંખ ઘોઈ રત્નાકરકેનાદિ ચૂર્ણ આંજવું અને પાણી ઝરી વ્ય ત્યારે નીચે લખેલી દવા આંજવી:-મીઠા સરગધાનો રસ તોડા ૨૫, મધ તોડો ૧ અને ભીમસેની વાઝ ૧, મિથ્ર કરી ત્રણથી ચાર ટીપાં આંખમાં નાખવા. એ પ્રમાણે દિવસમાં બે વખત કરવાથી ડોળઆંખ, પડાળ, ગરમી પડહા, આંખનું લાલ રહેવું વગેરે મટે છે.

—યેલ રવિદાંત અને શાંતિકાંત ઉદાણી-આલંબા

નેત્રરોગ ઉપર ગોળી:-કઠાલાલ, હળદર, દારુહળદર, ખીપર અને ઉપલેટ એ સર્વે સમાનભાગે લઈ વાટી કુંવારના રસમાં તેની ગોળી વાળી સૂકવી, પાણીમાં ઘસી આંજવાથી આંખમાં છાયા પડી હોય તે મટેછે તથા આંખના તમામ વ્યાધિને મટાડે છે.

—અમદાવાદના એક પૈશરાજ

આંખની ઝાંખ:-ઝાંખની ફૂટી, બહેડાંની મીંજ, હરડાંની મીંજ, મનસીલ, ખીપર, વચ્ચકાવળી અને ઘોડાવળ એ સર્વ

ગુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મરતંડરોગ ને નેવરોગ ૨૪૧

૧. નેવરોગ માટે:-બીમરોની કપૂર બાગ ૧, અંજની બાગ ૧, સિંદૂર બાગ ૧, ગારો મગીરો બાગ ૧, શુદ્ધ પારક બાગ ૧ અને સીકું બાગ ૧ લઈ, પ્રથમ ગ્રીકું ગાળી પારો રેડી ખૂન ખલ કરી બાકીની વસ્તુઓ મેગલી થેડીના દૂધમાં બગીચ પંદાર મૂકી ખલ કરવો. દૂધ તાબુ વાપરવું. એ અંજન આંજવાથી મોતિપો, કાચપડળ, નીલપડલ, ફૂડું, રતાંધળાપણું વગેરે કરશે મટે છે. અમારી અનુભવસિદ્ધ છે.

૨. સિંદૂર બાગ ૧ અને નવચાર બાગ ૧ લઈ, બારીક વાટી જેની આંખો આવી હોય તેને આંજવાથી મટી ત્વય છે.

—સાધુ મંગાદાસજી સેવાસાધન-મુદ્રા

પુખ્પાનદ ગુટિકા:-સફેદ અથવા લીલો કાચ, પંતૂરાનાં બી, મોરથૂથુ, શંખ, મનગીલ, ગોચંદન, સુવર્ણભાસિક, માલુચાળી ખોપરી, મોર તથા મરઘીનાં ઇંડાનાં છીલટાં ત્રણ સમભાગે લઈ બારીક સુરમા જેવું વાટી સરગવાનાં પાનના રસની બાવના આપી, ગોળીઓ વાળી એ રસમાંજ ઘસી આંજવાથી જન્મભરવું ફૂડું, તાપોલિયાં અને ત્રિદોષથી દુખતી આંખો મટે છે.

—વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી-નાગેશી

નેત્રાંજન:-પીપર તોલો ૦૧, અરડૂસાનો રસ તોલો ૧ અને મધ તોલો ૧ લઈ પ્રથમ પીપરને બારીક વાટી વઘગાળ કરી ચોવીસ કલાક સુધી ઠોરી વાટવી. ત્યાર બાદ તે પીપરને એક કાંસાની યાળીમાં નાખી મધ તથા અરડૂસાનો રસ રેડી એક દિવસ કાંસાની વાટકીથી ઘૂંટી સીસાની અથવા ત્યાંની સળીથી અંજન કરવાથી રતાંધળાપણું, આંખની છારી, પડળ, અંખ, ફૂડું વગેરે નાબૂદ થાય છે. આ અંજન આંજવાથી પ્રથમ જરા ઝાટકો લાગશે, પણ પછીથી ઠંડક વળી જશે.

—વૈદ્ય મણિચંદર નરમોરામ-ધર્મા

વવે અને લોહીથી આખી રાતી હોય તો આંખાહળદર ઉમેરવી.

૩. સર્વ નેત્રરોગ માટે:-મધ સાથે સરગવાનાં પાનનો રસ નેત્રમાં નાખવામાં આવે, તો તેથી સર્વ નેત્રરોગ મટે છે.

૪. ગેરુ, સુરમો, હરદે, સિંધવ અને દારુહળદર પાણીમાં વાટી નેત્ર બહારથી તેનો લેપ કરવામાં આવે તો સર્વ નેત્રરોગ મટે છે.

—રૈવ ઈશ્વરલાલ રતનલાલ-સુરત

૨૬-સ્ત્રીરોગના ઉપાય

૧. અટકાવ લાવવા માટે:-સરસિયું તેલ જરા ઊંચું કરી તેમાં ઘોડું પાણી નાખી, ગરમ કરતાં પાણી બળી જાય ત્યારે તેમાં ગોળ નાખી ખૂબ હલાવવું. એકરસ યાય એટલે ઉતારી લઈ તથા દિવસ પાવાથી અટકાવ આવે છે.

૨. લોહીવા:-રાતી ખાંડ, ગોખરુ, કરિયાલું, અડાયાંની રાખ, ધાવડીનાં ફૂલ, પડવાસ, સાકર, માયાં, મરીકંધારની છાલ, કાચકીનાં બીજ, દાડમનાં છોડાં, રસવંતી અને પપૈટાનાં બીજ, આ સર્વ ચીજો સમભાગે લઈ વાટી વચ્ચમાળ કરી, તેને થોખાના ધોવણીમાં ખૂબ વાટી ચણીગાર જેવડી ગોળી વાળવી. લોહીવા, પૂપણી, ધાતુનું પડતું વગેરે રોગોમાં ૧ થી ૩ ગોળી પાણી સાથે ગળાવવી.

૩. અટકાવ લાવવા માટે:-હીરાબોળ અને એળિયો સમભાગે લઈ બારીક વાટી બોર જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી વાપરવાથી ૨૪ કલાકમાં અટકાવ લાવે છે. જો અટકાવ નહિ આવે તો ૨૪ કલાકે બીજી ગોળી વાપરવી. (અર્થાત્ ચોનિમાં રાખવી.)

તોલો ઠોપડું ચાવી ખાવું. આ ચૂણું સ્ત્રીની સુવાવડની અશક્તિને મટાડી ધાવણુને વધારી દૂધ ઉતારે છે. ખટાશ ખાવી નહિ.

૨. કુલાવેલી ફટકડીનાં એક વાલનાં પડીકાં પતાસાના પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી સાત દિવસમાં રક્ત-પ્રદર મટે છે.

૩. સોમલનાં છોડાં ચોખાના ધોવણુમાં ઘસીને મધ મેળવી દિવસમાં ત્રણ વાર પીવાથી લોહીવા મટે છે.

૪. ખીલીપત્રનો રસ તોલો ૧ તથા ઘી તોલો ૧ એકત્ર કરી, દિવસમાં બે વખત પાવાથી ત્રણ દિવસમાં લોહીવા બંધ થાય છે અને અતિ આતંવમાં ઘણો સારો ફાયદો કરે છે.

૫. કળૂતરની અઘાર ૦૧ થી ૦૧૧ તોલો સફેદ ખાંડમાં મેળવી ફાકી મરાવી, ઉપરથી ચોખાના ધોવણુમાં સાકર નાખીને પાવાથી ત્રણ દિવસમાં લોહીવા બંધ થાય છે.

૬. બિંદરની લીંડી ભાગ ૫, કળૂતરની અઘાર ભાગ ૫, મોચરસ ભાગ ૫, સુખડનો વહેર ભાગ ૫, ધાવડીનાં ફૂલ ભાગ ૫ અને સાકર ૩૭ ભાગ મેળવી વચ્ચગાળ ચૂણું કરી સવારસાંજ ૦૧ તોલો બકરીના દૂધ સાથે ફાકવાથી રક્તપ્રદર અને લોહીવા મટી જાય છે.

૭. કળૂતરની અઘાર, બિંદરની લીંડી અને સાકર સરખે ભાગે લઈ ચૂણું કરી બળ્લે આનીબાર, દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી સાથે આપવાથી પ્રવેતપ્રદર મટે છે.

૮. કેસૂનાં ફૂલ તોલો ૪ તથા હળાંનાં મૂળ તોલો ૪ વાટી વચ્ચગાળ કરી તેના ૧૪ ભાગ કરી, સવારે ૧ ભાગ પાણી સાથે ફાકવો. ચોદ દિવસમાં ગમે તેવો પ્રદર શાંત થાય છે.

તેની ઉપર એરંડાનાં ખાન વીંટી ધાન્યના ઢગલામાં દાટી રાખવું. અનુપાનમાં ત્રિકુળા અને મધ સાથે સવેં રોગ ઉપર આપવું. આ રસથી ખાસ કરીને યતો ક્ષય, પાંડુ, પ્રમેહ, શૂળ, ક્ષાસ, મેહરોગ, મંદાગ્નિ, હિષ્કા, અશ્વપિત્ત વગેરે મટે છે.

૫. ધાતુ જતી હોય તેનો ઉપાય:-કેળું નંબ ૧, એ. ખરો તોલો ૦૧, મુગલાઈ જેઠાણા તોલો ૦૧, નાગકેશર વાલ ૧ અને કાકડીનાં ખીતી ચીંજ વાલ ૪ લઈ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી કેળામાં ભરી સાકર તોલો ૧ નાખી દ્રવ્ય શેર ૦૧ ગેળવી, તેમાં ઘી ૦૧ તોલો નાખી પીવાથી સ્ત્રીઓને ધાતુ જતી હોય તે મટે છે.
—વૈદ્ય અંબારામ સંકરજી પંડ્યા-વાગડ

ગર્ભાશયશોષધની વટી:-હીરાભ્રેણ તોલો ૧૦, એળિયો તોલો ૧૦, હીરાકસી તોલો ૭૧, ધત્રાચથી તોલો ૫, રૂંક તોલો ૫ અને સંચળ તોલો ૧૦ એ સર્વનું ખારીક ચૂર્ણ કરી શુભાખનાં ફૂલની પાંખડીમાં વાટી ચણીબોર જેવડી ગોળી વાળી, એક સવારે અને એક સાંજે દ્રવ્ય શેર ૦૧ સાથે અથવા પાણી સાથે ગળવાથી ગર્ભાશયનાં તમામ દરદો, અનિયમિત ઋતુસ્રાવ, પ્રદર આદિ રોગો ને મટાડે છે. આ ગોળીથી દસ્ત વધારે થાય તો એક ગોળી લેવી.
—વૈદ્ય મણિચંદ્ર ભાનુચંદ્ર-વલસાડ

રક્તપ્રદર:-માયાં નંબ ૪, સફેદ કાથો, ગેથી, ફટકડી અને સોનાગેરુ એ દરેક માયાં જેટલે વજને લઈ એનું વસગાળ ચૂર્ણ કરવું; અથવા ચાણણીથી ચાળી પોટલી બનાવી વાપરવાથી રક્તપ્રદર મટે છે.
—દોકટર મગનલાલ મજબૂબુદ્દીન-મુરત

આત્યાત્વ:-ટંકણખાર તથા ફટકડી એ બંને ફુલાવીને બેથી ત્રણ ચોખાખાર ખાવું તથા તેનાજ પાણીથી પોવું નેપ્રએ. માયાંફળની લૂગડે ચાળેલ બૂટ્ટીની પોટલી કરી સારા રૂમાં વીંટાળી

ગંધક તોલો ૦૧, તમાલપત્ર, દારુહળદર, બાંબુનાં પીઝ, વાળો, ગોખરુ, વાવડિંગ, છરું, ઓથમી છરું, કાળીપહાડ, દાડમનાં છોડાં, ટંકણ, લોધર, ગૂમળ, શિલાનિત અને આસોદરાની છાલ એ દરેક અડધો અડધો તોલો લઈ વાટી, બકરીના દૂધમાં પાવલીભારની ગોળી વાળી દૂધ સાથે આપવાથી સોમરોગ, અતિમૂત્ર, પ્રદર, યોનિશૂળ તથા મેદસૂળ મટે છે.

—વૈવ રાધવજી માધવજી-ગોંડલ

રક્તપ્રદર:—માયાં, મોચરસ અને કુટકડી એ દરેક એકેક રતી ગળજી (લોંચપાથરી)નો રસ તથા સાકર સાથે લેવાથી રક્તપ્રદર મટે છે. ઉપર પ્રમાણેનાં માપનાં ત્રણ પડીકાં દિવસમાં ત્રણ વખત લેવાં. એવી રીતે અગિયાર દિવસ લેવાથી સારું થાય છે.

—વૈવ હમિયાજી કર મહાસુખરામ-ઉમેરક

૧. રક્તપ્રદરના ઉપચાર:—ગાયનું ઘી રાત્રે સૂતી વખતે ગરમ કરી ચાલતાં ચાલતાં પીવું; ઉપરથી પાણી પીવું નહિ, જેથી તુરતનો રક્તપ્રદર મટે છે.

૨. ખાવળનો કોલસો તોલો ૦૧, લોધર તોલો ૦૧ અને સાકર તોલો ૦૧ એ સર્વને વાટી ૧ તોલા માખણમાં મેળવી સવારેજ ચાટવું તથા શીતોલપલાદિ ચૂર્ણ તોલો ૦૧ અને ગળેામૃત્વ વાલ ૧ ઘી તોલા ૦૧ માં મેળવી સાંજે ચાટવું; જેથી જૂનો તથા નવો રક્તપ્રદર હોય તે પણ મટી જાય છે. લાંબા વખતનો હોય તો વધારે દિવસ આ દવાનું સેવન રાખવું.

૩. શ્વેતપ્રદર માટે:—લોંચકોળું તોલા ૪, ચોરઆમલીનાં છોડાં તોલા ૪, ચતાવરી તોલા ૪ અને પત્રીની સાકર તોલા ૪ લઈ એ સર્વનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી સવારસાંજ ૦૧ તોલો પાણી સાથે ખાવાથી સાત દિવસમાં શ્વેતપ્રદર મટે છે.

—વૈવ ગણાભાઈ મણિજી કર-ખારડોલો

ગર્ભિણીની બિલટી:-લવિંગના તેલનાં છ-સાત ટીપાં સાકર સાથે લેવાથી ગર્ભિણીની બિલટી બંધ થાય છે.

કમ્બુવાવડનો ઉપાય:-કમ્બુવાવડ થતી હોય તો કન્યાનાં બીજને રેશમી દોરામાં પરોવી માળા બનાવી પહેરવાથી કમ્બુવાવડ થતી અટકે છે.

—જેથી રામકૃષ્ણ દેવાચંકર-૧૬૨

સુવારોગ માટે:-દેવદાન્યોદિ કવાય પીવાથી સુવારોગ મટે છે.

સુવારોગ, પિત્તરોગ, વિપમજ્વર માટે:-સવારે સુદર્શન ચૂર્ણ આપવું અને સાંજે હરદે, કડુ અને કરિયાતાની પાંદડીનું ચૂર્ણ કરી બેત્રણ વાલની કાકી મારવી, જેથી સુવારોગ, પિત્તરોગ અને વિપમજ્વર મટે છે.

પેશાબમાં ગરમી જણાય તે માટે:-ગજો, ગોખરુ અને ધાણુનો કાંટ બનાવી પીવાથી ગરમી મટે છે.

શ્વેતપ્રદર:-ધાવડીનાં ફૂલના કવાયમાં શિવલિંગી અને નાગકેસરનું સમભાગે કરેલું ચૂર્ણ તોલો ૦૧ નાખી સવારસાંજ પીવાથી શ્વેતપ્રદર ગમે તેવો હશે, તો પણ નાપૂર થશે.

પ્રદર:-હારુહળદર, રસવંતી, મોથ, બિલામાં, બીલીનો ગભ, અરડૂસો અને કરિયાતું એનો કવાય કરી કંડો પડ્યા પછી મધ નાખી પીવાથી યોનિચૂળ, શ્વેતપ્રદર, પીળો, કાળો તથા રક્તપ્રદર મટે છે.

ગર્ભ પડતો હોય તો:-ધાવડીનાં ફૂલ અને સાકર પાણીમાં પીવાથી ગર્ભ પડતો અટકે છે.

છોડનું વધવું:-થતાવરી, સુંઠ, આસંધ, જેઠીમધ અને ભાંગરો એ બકરીના દૂધમાં પાવું, જેથી છોડ પલગે છે.

—વેવ જૂરાભાઈ બોધવજી ત્રિવેદી-માદરાડ

૧. રક્તાપ્રદર માટે:-લાળ તોલો ૧, આસોપાલવની છાલ માસા ૩ અને મોચરસ માસા ૬ એ સર્વને એકત્ર ખાંડી અડધો ચેર પાણીમાં ઉકાળી, ૦૧ ચેર પાણી અવશેષ રાખી ગાળી ઠંડું પડ્યા પછી તેમાં નવટાંક દૂધ તથા બે તોલા સાકર નાખીને દિવસમાં બે વખત પીવું જેથી રક્તાપ્રદર મટે છે.

૨. હાડમની કળી નંગ ૪ અને કાચાં ગુદલર નંગ ૨ દૂધની સાથે વાટી, થોડી સાકર મેળવી સવારસાંજ પીવાથી રક્તાપ્રદર મટે છે.

૩. અરડૂસાનો રસ અને આમળાનો રસ મધ-સાકર મેળવી દિવસમાં બે અથવા ત્રણ વખત પીવાથી રક્તાપ્રદર મટે છે.

૪. શ્વેતપ્રદર માટે:-વડના અંકુર, ધાવડીનાં ફૂલ, નાગ-કેશર, આંબાની છાલ, જમરૂખની છાલ અને આમળાં એ સર્વ સરખે વજને લઈ તેનો કવાથ કરી અતુર્યાંય પાણી રહે ત્યારે ગાળી, મધ નાખી દિવસમાં બે વખત બપોલે તોલા કવાથ પીવાથી શ્વેતપ્રદર મટે છે.

૫. ૦૧ ચેર આમલીનાં બીજ (કચૂકા) દેવતા ઉપર ચોકવાં, તેની બરાબર ચણા લઈ ચોકી ફેાતરાં કાઢી સાફ કરી, બાંનેને એકત્ર વાટી વજ્રગાળ કરી તેના પ્રમાણમાં ઘી અને સાકર મેળવી, એકેક તોલાની લાડુડી કરી સવારસાંજ ગાયના દૂધની સાથે ચોળીને અકેક લાડુડી ખાવી અને ઉપરથી ગાયતું દૂધ પીવું, જેથી શ્વેતપ્રદર મટે છે.

—ડોકટર ચંદુલાલ મુકુંદરાય-પાટણ

૧. ચાટણુ:-બિજોરાં નંગ ૨, મોસંબી નંગ ૬, મીઠાં લીંબુ નંગ ૬, ખાટાં લીંબુ નંગ ૧૨, જમરૂખ નંગ ૬, કેળાં નંગ ૬, પપનસ નંગ ૨, મકાઈ નંગ ૬, હાડમ ૬, સંતરાં નંગ ૬, ચીકુ નંગ ૬ અને લાલ છાલનાં કેળાં ૩૦નો - માટી

૫. લાલ જસવનનાં ફૂલની જરાજર સાકર નાખી ખરલમાં પૂંટી અંદર લીંબુનો રસ નાખી ચાટણ તૈયાર કરવું. આ ચાટણ તોલો ૦૫ થી ૦૮ દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી શ્વેતપ્રદર તથા રક્તપ્રદર મટે છે. આ દવા ઘણી વખત રહે તો પણ ખગડતી નથી.

—વૈદ્ય નારાયણર હરગોવિંદ-ખારડોલી

૧. સગર્ભાની ઊલટી:—મયૂરધિમ્બકમરમ વાલ ૦૮ સુખડના પાણીમાં મેળવી દિવસમાં બે વખત પાવાથી સગર્ભાની ઊલટી બંધ થાય છે.

૨. ગર્ભવિનોદ રસ:—સુવર્ણમાલિકકમરમ તોલા ૪, હિંગ-જોઠ તોલા ૪, સૂંઠ તોલા ૩, લવિંગ તોલા ૩, મરી તોલા ૩ અને જવંત્રી તોલા ૩ એ સર્વેને આદુના રસમાં ખણી બખ્ખે રતીની ગોળીઓ વાળી દૂધ સાથે અથવા પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત એકેક ગોળી ખાવાથી ઉપદંશાદિક દોષોને લઇને અથવા અન્ય કારણોથી ગર્ભ વખતોવખત રખલિત થતો હોય, તો તેને સ્થિર કરવા માટે આ ગર્ભવિનોદ રસ અતિ ઉત્તમ છે. પૌષ્ટિક તરીકે એના શુષ્ક લોહને મળતા છે. મૂત્રરોગ, પાંડુરોગ, જળોદર, સોજા અને નેત્રરોગમાં આ રસ અતિ ઉપયોગી છે. જીર્ણ-પ્રમેહ, અશં, ઉપદંશ વગેરે રોગોમાં બહુ સારો છે. જીર્ણપ્રમેહ માટે આ રસ જનાવતી વખતે ગળોસત્વ તોલા ૩, વધારામાં ઉમેરવું. પ્રકરને મટાડવા માટે ગાયના દૂધમાં શતાવરીતું ચૂર્ણ તોલો ૦૮ નાખી ઉકાળી સાકર નાખી, તે દૂધ સાથે આ ગોળી ખવડાવવી. વળી આ રસમાં હિંગજોઠ છે, જેમાં મુખ્ય પારો હોવાથી ઉપદંશ આદિ બ્યાધિને મટાડે એ નિઃસંશય છે.

—વૈદ્ય મલિવાલ ગણપતિચંદ્ર ભટ્ટ-મુરત

૧. કમરનો દુખાવો:—દિંબરું નામનો વૃક્ષનાં પાકાં ફળ લાવી તેમાંથી ખી કાઢી નાખી તેનો પાકો ગર કેટલાક દિવસ

કરિયાતું, કાયદળ, કડું, ધાણા, હરડે, ગજપીપર, લોંચરીંગણી, ગોખરુ, ધમાસો, મોટી રીંગણી, અતિવિષ, ગળો, કાકડાશિંગ અને કાળીજીરી એ સર્વ સમભાગે લઈ અષ્ટાવશેષ ક્વાથ કરી તેમાં સૂંઠ તથા હિંગ નાખી પ્રસૂતા સીને પાવું. આથી શૂળ, મૂછો, જવર, શ્વાસ, ધુબરી, માથાની પીડા, લવારો, તૃષા, દાહ, ઘેન, અતિસાર, ઊલટી, વાયુ તથા કફ એ સર્વ મટે છે; ગમે તેવા સુવારોગ ઉપર આખાદ કામ કરે છે.

૨. પ્રદર માટે:-પઠાણી લોધર તોલો ૦૧, ઘાપહાણુ તોલો ૦૧ અને દેશી રાતી ખાંડ તોલો ૦૧૧ લઈ, એ સર્વને વસગાળ કરી સવારસાંજ ૧ તોલા પાણીમાં લેવાથી પાંચ દિવસમાં પ્રદરને મટાડે છે. પરંતુમાં તેલ તથા આમલી ખાવી નહિ.
—વૈદ્ય મંગળભાઈ ભૂષરભાઈ-ભાવના

પ્રદર માટે:-અરડૂસો, હળદર, દારુહળદર, કરિયાતું, લિલામાં, બ'જુડાંની છાલ, બીલીનો ગળ' અને લીમડાનાં પાન એ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી વસગાળ ચૂર્ણ કરી, સાથે સાકર મેળવી ૦૧૧ તોલો ચૂર્ણ ફાંકવાથી પ્રદર મટે છે.
—વૈદ્ય ભવાનીશંકર ગોવિંદજી-સુરત

ત્રીનું ધાવણુ વધારવાનો ઉપાય:-શતાવરી તોલા ૭, જીરું તોલા ૩, પીપર તોલા ૦૧ અને સાકર ચેર ૦૧ લઈ, પ્રથમ પીપરને એક દિવસ છાશમાં પલાળી કકડાથી લૂછી જરા પીમાં તળી નાખવી. જરાજર ચોકાયા પછી બારીક વાટી બાકીનાં ત્રણ વસાણાને પણ બારીક વાટી એકત્ર કરવાં. પછી એ ચૂર્ણના સાત ભાગ કરી દરરોજ સવારમાં એક ભાગ ઠંડું દૂધ ચેર ૦૧૧ લઈ, તેમાં મેળવી પાવાથી ત્રીનું ધાવણુ વધે છે એટલે દૂધ વિશેષ જિતરે છે.
—વૈદ્ય કનેવાલાય પુરાણી-તાલ (માળવા)

કખૂતરની અધારનું ચૂણું વાલ ૩, ૦૧ તોલા મધમાં ચટાડી ઉપર ચેટ માટીનું પાણી પાવું અથવા “સનિપાત” નામની વનસ્પતિ તોલો ૦૧, સાકર તોલો ૦૧ વાટી પાણી સાથે પીવી; કસુવાવડ ટાળવાનો આ સિદ્ધોપચાર છે. અથવા “પુત્રજીવા” નામની વનસ્પતિનું મૂળ ઉપર પ્રમાણે પાવું. ઊલટ કંગલ અથવા કમળનું નાળ અથવા તેનાં ફૂલની પાંખડી ઉપર મુચળ પાવાથી અતિઆતંવ, પીડિતાતંવ, કસુવાવડ તથા ઋતુરોગ મટે છે.

૬. સુવારોગ માટે દશમૂળાદિ કથાથ:-જે જાતની ભોંયરીંગણીનું મૂળ, અરણીમૂળ, રાતી તથા ઘોળી હાડમડીનાં મૂળ, સેવનનું મૂળ, ગોખરનું મૂળ, અરડૂસાનું મૂળ, કાળીપહાડનું મૂળ અને બીલીમૂળ જે દશ મૂળ દરેક ચાર ચાર તોલા લઈ, જોખરાં કરી ચાર ચાર તોલાનું એકેક પડીકું કરી, એક પડીકું એક ચેર પાણીમાં નાખી ધીમે તાપે ઉકાળી આઠ તોલા પાણી રહે ત્યારે ગાળીને પીવો. એક પડીકું બે વખત ઉકાળી સવાર-ચાંજ પીને ફૂલો ફૂંદી દેવો અને બીજે દિવસે નવું પડીકું લઈ, કથાથ કરી બે વખત પીવો. જે પ્રમાણે દશ દિવસ સુધી પીવાથી સુવારોગ મટી જાય છે.

૭. ઉપર જણાવેલાં દશ મૂળ તથા નાગદમની (ગાકરિયા કીપટી)ના પંચાગનો કથાથ ઉપર મુચળ બતાવી આપવાથી પણ સુવારોગ મટી જાય છે.

૮. પ્રસૂતિકટ માટે:-ઝીલનાં મૂળની છાલ તોલો ૧ પાણી-માં વાટી પાવાથી તુરત પ્રસવ થાય છે.

૯. સળિયાના મૂળનું ચૂણું તોલો ૦૧ પાણીમાં પાવું, જેથી તુરત પ્રસવ થાય છે.

૧૦. મૂગજ, એરેની કાંચળી અને પુટરડીની ધૂણી રક્ત જન-નેદ્રિયને આપવી.

૧. ઋતુ સાફ લાવનાર:-કુમાર્યાસવ ઉપરાછાપરો મોટા ઝમાં આપવાથી અણ્ણુ જેવું રહેશે, પણ ઋતુ સાફ આવી જશે. તા પેદુ ઉપર બૂખરા પહાણાને ખાંડી દૂધમાં ખંદખદાવી લેપ કરવો અને તેની ઉપર આકડાનાં પાન મૂકી પાટો બાંધવો. આ દિને ઢિયાય ઉતાવળે કરવાથી ઋતુ ન આવતું હોય તેને તથા ભી આવતું હોય તેને સાફ આવશે. કુમાર્યાસવ ગભવતીને, રજ-વલાને, મરડો, અતિસાર તથા સંગ્રહણીવાળાને આપવો નહિ.

૨. સ્ત્રીનો પેશાબ બંધ થયો હોય તે માટે:-૦૧ શેર કેળના પાણીમાં પિગાળેલ ઘી મેળવી પાવું, જેથી પેશાબ ઊતરે છે અથવા સૂરોખારવાળી હવાનો ઉપયોગ કરવો.

૩. ઉબથુવાત:-(બિનવા) લાલ માટી પલાળી તેમાં લૂગડું ભીંજવી, તે લૂગડું ચોનિ ઉપર રાખવું તથા કેળનું પાણી ૦૧ શેર પાઇ દેવું.

૪. રક્તપ્રદર:-કાળીપહાડ, ખાખરાનું મૂળ તથા રક્ત-રોહિડાની છાલ એ ત્રણેનો કવાય કરી ઠંડો થયા પછી મધ મેળવી પાવો તથા આવળનાં ફૂલને વાટી સોગડી બનાવી વાપરવી, જેથી પ્રદર મટે છે.

૫. મેંદીનાં બીજનું ચૂર્ણ સાકર મેળવી પાવાથી રક્તપ્રદર મટે છે. ભે પાંડુ થયેલ જણાય તો લોહાસવનો ઉપયોગ કરવો.

૬. ચોનિશૂળ:-સીંચોની ફૂંટી નીચે દરદ, શુળ અથવા સીંચી વધરાવળ પર પેદા ઉપર કીડામારી બાફી લગાડવી અને અરણીનાં પાન વાટી તેની જોળી છ આંગળની બનાવી સૂકવી વાપરવાથી ચોનિશૂળ મટી જશે. તેવીજ રીતે સાટોડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ કરી દિવેલમાં મેળવી ઉપર મુજબ ઉપયોગમાં લેવું.

પ્રસૂતા માટે પડી:-નવોડ, ધમાસો, લોંચરીંગણી, અરણી,

૩. જે સીને પેશાળના માર્ગે પેદામાં નાજિયેર જેવી ગાંઠ થઈ
ય, ઝાડા થતો ન હોય અને દુખાવો તથા ચળ મારતું હોય,
તે બાઈને ખુરસી ઉપર બેસાડી પાણી ગરમ કરી ઉપર ઢાંકીને
ખુરસી તળે મૂકી બાઈ લેવડાવવો. પછી લીમડાનાં પાન ચેર ૪,
કરડાં, બહેડાં, આમળાં ચેર ૧ અને મોરચૂથુ ૦૧ રૂપિયા ભાર
નાખી તેને પોણા મણ પાણીમાં ઉકાળી બચેર પાણી રહે ત્યારે
ગાળીને કાચની શીશીમાં ભરી લેવું અને તે પાણીની યોનિમાર્ગ-
માં પિચકારી મારવાથી તે ગાંઠ પીગળી જાય છે.

—વૈદ બાળાચંદ્ર પ્રભાચંદ્ર-નાંદોદ

સંકેચનવિધિ:-માયાંકળ ૧ ભાગ, ભાંગનાં બી ૧ ભાગ,
હીરાકસી ૧ ભાગ અને કડાચો શુંદર ૧ ભાગ એ સર્વેને વાટી
કપડછાણ કરી શીળારસમાં મેળવી તુવેરના ઢાણા જેવડી ગોળી
વાળવી. એ ગોળી યોનિમાં રાખવાથી યોનિસંકેચન થાય છે
અને પ્રદર બંધ થાય છે.

—સાધુ જંગાદાસજી સેવાદાસજી-મુરત

૨૭--કાકકના રોગોના ઉપાય

૧. બોદાર વિરેચન:-બોદાર પયંરી ભાગ ૩, વરિયાળી ભાગ
૩, ગંધક ભાગ ૨ અને જીલચી ભાગ ૧ લઈ, પ્રથમ બોદારને
ખૂણ ઝીણી વાટી બીજા વસાણાં વચગાળ કરી ખાટલીમાં ભરી
રાખવાં. ત્રણ વખત ઉપરતું બાળક હોય તેને માટી ખાવાની ટેવ
પડ્યા પછી તેનું પેટ કઠણ અને મોટું થઈ ગયું હોય, તો તેને
વાલ ૧ ધીર, ગાયના દૂધમાં આપવાથી જીલ્લાળ થઈ પેટ સાફ
થઈ જાય છે અને આરામ થાય છે.

—વૈદ ઇશ્વરદાસ રતનરાવ ત્રિવેદી-મુરત

૧૧. આંચકી:-ટંકણખાર મધમાં અથવા ઘાપહાણુ સાથે આપવાથી બાળકની આંચકી મટે છે.

૧૨. ખાંસી:-લોંચરીંગણીનાં મૂળ, નાગકેશર અને લવિંગનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવાથી બાળકની પાંચ પ્રકારની ખાંસી દૂર થાય છે.

૧૩. રક્તપિત્ત:-ખાખરાનાં ફૂલ તોલા ૪ અને અરડૂસી-નો રસ તોલા ૪ લઈ તેમાં ઘી સિદ્ધ કરી આપવાથી બાળકનું રક્તપિત્ત મટે છે.

૧૪. હેડકી:-એલચી તોલો ૧, કેશર તોલો ૦૧ અને હિંગ-જોક તોલો ૦૧ લઈ એ સર્વને એકત્ર કરી બારીક વાટી એક રતી આપવાથી બાળકની હેડકી મટે છે.

૧૫. બાળકના પેટમાં ભાર થયો હોય તો:-એક રીંગ-ણું શેકી તેમાં સાજીખાર નાખી પેટે બાંધવું અને ખાવા માટે કબૂતરની અધાર મધમાં આપવાથી બાળકના પેટમાંનો ભાર મટી જાય છે.

—ત્રેવ રાધવજી માધવજી-ગોંડલ

ઝોછાનાં ચાંદાં માટે:-હીરાદખખણ, માયાં, કપૂરકાચલી, કપૂર, ગંધક, પારો, બોદારપયરી, કંપીલો, મોરચૂથુ અને આંબા-હળદર એ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી વચગાળ કરી ધુપેલમાં મેળવી ચોપડવાથી ચારપાંચ દિવસમાં ઝોછાનાં ચાંદાં મટી જાય છે.

—ત્રેવ ગલાભાઈ મણિચંદર-ખારડોલી.

૧. બાળકનો ઝાડો બંધ કરવા માટે:-લીંબુના ઝાડની છાલનો તાલો રસ કાઢી બકરીના દૂધની સાથે મેળવીને આપવાથી બાળકના ઝાડા બંધ થાય છે.

૨. ખાંસીનો ઉપાય:-હરડે, પીપર તથા દ્રાક્ષ એના ચૂર્ણમાં

આંચકી ઉપર અડધી રતીભાર ઉંમરની યોગ્યતા મુજબ પાણી-માં મેળવીને આપવી.

૨. કુલાવેલો ટંકણુખાર, મધ અને ગરમ પાણી સાથે અડધી રતીભાર આપવો. રોગની ત્વરા વિશેષ હોય તો કલાક કે તેથી કંઈક ઓછા વખતે આપવો, જેથી આંચકી તથા વરાધં મટે છે.

—ચૂનીલાલ હરગોવિંદ શુક્લ-પાટડી

આગરુ:-ઉપલેટ, દારુહળદર, લોધર, મોચ, મજીક, કડું, માલકાંકણાં, અજમો, વજ, સિંધવ અને હરડેદળ એ દરેક એકેક તોલો તથા નાગરવેલનાં પાન નંગ ૨૧ લઈ, એ સર્વેને વસ્રગાળ કરી સવારે દાતણ સાથે ઘસવાથી આગરુ તથા મુખરોગ મટે છે.

—વૈદ્ય પોપટલાલ બેચરદાસ બ્યાસ-ચહેલિયા

૧. ખોંખલી ઉધરસ:-સફેદ કૂલનો ઊંટકંટો થાય છે, તેને શનિવારે નોતરી, (એટલે ચોખા મૂકી આવવો) રવિવારે સવાર-માં વગરખોટ્ટે જઈ તેનાં મૂળ કાઢી લાવી, જે છોકરાને ખોંખ-લી (હડખી ઉધરસ) થઈ હોય, તેને તે સૂતરે ખાંધી લોખાનનો પૂપ દઈ ગળે ખાંધવાથી ખોંખલી બહુ જલદી મટી જાય છે.

૨. સસણી નહિ થવા માટે:-‘ગમ્યુ’ એક માસનું થાય ત્યાંથી પાંચ વરસનું થાય ત્યાં સુધી પહેલે માસે વાવડિંગનો એક દાણો, બીજે માસે બે, ત્રીજે માસે ત્રણ એ પ્રમાણે પાંચ વરસના સાઠ દાણા થાય છે. એ પ્રમાણે દર માસે એકેક દાણો વધારતા જઈ આપવાથી સસણી નિવૃત્તિ થતી નથી; પરંતુ એક પણ દિવસ પાણી વગર દિવસમાં ગમે તે વખતે દૂધમાં અથવા પાણીમાં પાચાથી બાળકને સસણી થતીજ નથી.

—વૈદ્ય દત્તાત્રેય ભગવાનજી

૧. શીતળા અટકાવવા માટે:-શુદ્ધ કાળા મુરમાનું